

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

- **Π. Τερλεξής** : Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών
- **Ν. Σερντεδάκης** : Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων
- **W. Outhwaite** : Tom Bottomore: Κοινωνιολογία και Μαρξισμός
- **Στ. Καραγιάννη, Ηλ. Κάτσικας, Λ. Λαμπριανίδης** : Ελληνικές επιχειρήσεις στην Ανατολική Ευρώπη
- **Ε. Αρσενίου** : Η πρωτοπορία και οι λογοτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα
- **Χρ. Χατζηχρήστου** : Διαζύγιο και μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα
- **Δ. Γεώργας, Α. Γκαρή, Σ. Χριστακοπούλου, Κ. Μυλωνάς, Β. Παπαλόη** : Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών
- **Κική Λαλαγιάννη** : Διεθνές Συνέδριο Γαλλοφωνίας (CIEF)
- **Α. Ρήγος** : Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά
- **Βιβλιοκριτικές**
- **Βιβλιοπαρουσιάσεις**
 - **Περιλήψεις τευχών 20-23**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΣΤ΄

Τεύχος 24

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

11/3/99

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

* Πανταζής Τερλεξής: Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών	5
Νίκος Σερντεδάκις: Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων: Μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης κατοικίας	41
* William Outhwaite: Η ζωή και το έργο του Tom Bottomore	67
* Στ. Καραγιάννη, Ηλίας Κάτσικας, Λόης Λαμπριανίδης Η παρουσία ελληνικών επιχειρήσεων στις ΧΚΑΕ. Ιδιομορφίες και συνέπειες	87
Ελισάβετ Αρσενίου: Πρωτοπορία και λογοτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα	123
Χρυσή Χατζηχρήστου: Διαζύγιο και μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης	143
Δ. Γεώργας, Α. Γκαρή, Σ. Χριστακοπούλου, Κ. Μυλωνάς, Β. Παπαλόη: Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον	167
Βιβλιοκριτικές	189
Βιβλιοπαρουσιάσεις	193
Συνέδρια	
Κική Λαλαγιάννη: Διεθνές Συνέδριο Γαλλοφωνίας (CIEF)	197
Άλκης Ρήγος: Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά	199
Περίληψεις άρθρων	203

Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών

Πανταζής Τερλεξής*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό υποστηρίζει ότι ο βιομηχανικός τρόπος παραγωγής και η γραφειοκρατική οργάνωσή της έχει μεταβάλλει ριζικά την οικονομική βάση της κοινωνικής συγκρότησης και μαζί μ' αυτή τις δομές και τις σχέσεις της κρατικής εξουσίας. Ανάμεσα σ' αυτές τις εξελίξεις ξεχωρίζουν πρώτον η τριτογενεποίηση του οικονομικού τομέα και δεύτερον η μισθοτοποίηση του εργαζόμενου πληθυσμού. Στα νέα αυτά δεδομένα, αδυνατεί να απαντήσει η παραδοσιακή κοινωνική θεωρία. Η έννοια των μισθωτών ίσως μπορέσει να δώσει πιο πιστικές απαντήσεις στο θέμα του κοινωνικού ελέγχου και της ταξικής ιεράρχησης.

Εισαγωγή

«Είναι ξεκάθαρο ότι φορείς μιας ιδεολογίας ή ενός μύθου δεν χρειάζεται να 'ναι μια κοινωνική τάξη, μπορεί να 'ναι μια ομάδα διαφορετικού είδους απ' ό,τι οι μαρξιστές ή οποιοσδήποτε άλλος θα αποκαλούσαν κοινωνική τάξη. Μπορεί να 'ναι μια ομάδα μικρότερη από μια τάξη ή να 'ναι και ολόκληρη κοινότητα» (John Plamenatz, *Ιδεολογία: Έννοια και Ιστορία του Όρου*, Αθήνα, Κάλβος, 1971, σελ. 260).

Όπως κάθε διερεύνηση των οργανωτικών διευθετήσεων σε μια κοινωνία απαιτεί ένα θεωρητικό πλαίσιο στο επίπεδο του κράτους,

* Ομ. Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

έτσι και κάθε ανάλυση των ιεραρχικών δομών σε μια κοινωνία απαιτεί μια ξεκαθαρισμένη πρόταση στο επίπεδο των κοινωνικών τάξεων. Η έννοια της τάξης μέχρι σήμερα υπήρξε ένα βασικό εργαλείο ανάλυσης, όχι μόνο στην πολιτική οικονομία του μαρξισμού αλλά και στην αστική θεωρία του νεοφιλελευθερισμού, έστω κι αν αυτό στη δεύτερη περίπτωση δεν ομολογείται πάντα ευθαρσώς. Αλλά παρά την ευρεία χρήση της έννοιας της τάξης ως εργαλείου ανάλυσης, απουσιάζει μέχρι στιγμής μια κοινή βάση πάνω στην οποία θα μπορούσαμε να στηρίξουμε τα συμπεράσματά μας γύρω από το φαινόμενο της κοινωνικής στρωμάτωσης.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, το διαρκώς ανανεούμενο σύστημα κατανομής της εργασίας, καθώς και η συνεχώς διευρυνόμενη βάση της μισθωτής οικονομίας, κάνουν την κοινωνική ιεράρχηση ένα όλο και πιο σύνθετο φαινόμενο. Οι συνεχείς τεχνολογικές μεταλλαγές, καθώς και οι διαφοροποιήσεις των δομικών στηριγμάτων της οικονομίας, αλλοιώνουν την ταξικά εδραιωμένη πολιτική πάνω σ' αυτό το θέμα¹. Ταυτόχρονα κάνουν τη δύναμη και την εξουσία να μην είναι κτήμα μιας ομοιογενούς και άμεσα προσδιορίσιμης πολιτικής ομάδας ή κοινωνικής κατηγορίας, αλλά πολλών τέτοιων ομάδων και κατηγοριών, συνήθως ρευστής κοινωνικής σύνθεσης και ιδεολογικής προσήλωσης. Κι αυτό, παρά την απλή αλλά γενική κατηγοριοποίηση μερικών ότι πρόκειται πάντα για ομάδες εκμεταλλευτών και εκμεταλλευομένων.

1. Η μετακίνηση των ορίων της κοινωνικής σύγκρουσης

Η ιδέα της πάλης των τάξεων, σαν αποκλειστικός μοχλός κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων και μεταβολών, ασφαλώς παραμένει ακόμη στα πλαίσια ενός ευρύτατου κοινωνικού στοχασμού και μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας. Την κεντρική όμως θέση των παραδοσιακών κοινωνικών μονομάχων («εκμεταλλευτών» από τη μια μεριά και «εκμεταλλευομένων» από την άλλη) την παίρνουν τώρα καινούριοι πρωταγωνιστές: «συνασπισμοί συμφερόντων», «συμμαχίες ομάδων», «μπλοκ εξουσίας», «κατεστημένα», «διαπλεκόμενα συμφέροντα», «ανώνυμες δυνάμεις», «στηρίγματα τάξεων», «αυτόνομες μερίδες τάξεων», «κατηγορίες», «στρώματα», «ομαδώσεις», «ηγεσίες» κ.λπ.

Παράλληλα, η εργατική τάξη που κάποτε ταυτιζόταν με την

προσφερόμενη βιομηχανική εργασία «σήμερα επεκτείνεται σε μεγάλο φάσμα απασχόλησης – υπηρεσίες, τέχνες, ψυχαγωγία, ανώτερα επίπεδα τεχνολογίας, παιδεία...»².

Στο χώρο της παραγωγής, της καλλιτεχνικής δημιουργίας, της γνώσης και του πολιτισμού, *εργαζόμενος* σήμερα σημαίνει *μισθωτός*. Όποιος βλέπει την παραμικρή διαφορά ανάμεσα στους δυο αυτούς όρους, δεν μπορεί να δει ούτε τον ένα ούτε τον άλλο. Κι αυτό δεν κρύβει πάντα κάποια κρυφή σκοπιμότητα, όπως μπορεί να είναι. Είναι μάλλον αποτέλεσμα ειλικρινέστερης απεικόνισης της πραγματικότητας³.

Τέλος ας πούμε εδώ ότι, για τους σκοπούς της συλλογιστικής μας θα υποστηρίξουμε έναν περισσότερο εργαλειακό, πρακτικό ορισμό, και λιγότερο πολιτικό, ιδεολογικό ορισμό της τάξης. Σκοπός μας είναι να καταγράψουμε εναργέστερα την πολυσθενική «ιεράρχηση» και τον οριζόντιο «κατακερματισμό» της κοινωνικής δράσης (πάλης), με έμφαση στον ανταγωνισμό και την ιεράρχηση των επαγγελματικών ενασχολήσεων, «μισθωτικού» τύπου. Για το σκοπό αυτό λοιπόν, ενώ θα θεωρήσουμε την τάξη ως την κοινωνική εκείνη κατηγορία που χρησιμοποιούμε για να προσδιορίσουμε τα *ιεραρχικά συστήματα* των κοινωνιών και της εξέλιξής τους, παράλληλα θα βασιστούμε στο *επάγγελμα* και την *πηγή του εισοδήματος*, ως τους βασικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της κοινωνικής ιεράρχησης στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες.

1.1. Πολιτική εξουσία και κοινωνική τάξη

Από καιρό τώρα οι εκπρόσωποι των ευρέων στρωμάτων της εργατικής τάξης έχουν γίνει μόνιμοι πελάτες των διαδρόμων της εξουσίας. Παράλληλα, αυτό που σήμερα ονομάζουμε κράτος σήμερα ελέγχεται όλο και πιο δύσκολα από μόνιμες μειοψηφίες. Οι στρατιές των εξειδικευμένων στελεχών, αμφιβόλου συχνά κοινωνικής σύνθεσης, χάρη στην ιδιάζουσα θέση που κατέχουν στα οργανωτικά συστήματα της παραγωγής, της πρόνοιας και της διοίκησης, καθώς και στα ιδιαίτερα προνόμια που απολαμβάνουν, δεν είναι πάντα μια εύπλαστη ύλη για επεξεργασία, ούτε είναι πάντα πρόθυμα να εκτελέσουν εντολές από μια ταξικά προσδιορισμένη ολιγαρχία⁴.

Και κάτι ακόμη. Αν και το πρόβλημα του σύγχρονου κράτους εμφανίζεται συχνά καλυμμένο με τη νόμιμη πραότητα, ωστόσο δεν είναι μόνο οι νομικοί παράμετροι που το προσδιορίζουν. Το

πρόβλημα του κράτους παραμένει πρόβλημα κοινωνικής αντιπαράθεσης. Και σ' αυτό το πλαίσιο γίνεται συνήθως περισσότερο κατανοητό. Η πολιτική εξουσία είναι απόρροια και ταυτόχρονα πηγή οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας. Αυτό αποκαλύπτει τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τις κοινωνικές τάξεις⁵.

«Πολιτική εξουσία» και «κοινωνική τάξη», συνεπώς, αναφέρονται σε σχέσεις που διαπλέκονται και συναρτώνται στα ίδια επίπεδα συνδιαλλαγής. Ανάμεσα στην κρατική και την κοινωνική υλικότητα αναπτύσσεται μια στενότερη διαλεκτική διαπλοκή. Αυτό σημαίνει πως οι λειτουργικές και ιεραρχικές διαφοροποιήσεις των μηχανισμών της κρατικής διοίκησης, συναρτώνται άμεσα με τις δυναμικές αντιπαραθέσεις των διαφόρων κοινωνικών μορφωμάτων. Γι' αυτό και δύσκολα υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στους παρατηρητές της κοινωνικής εξέλιξης, για το πώς ακριβώς η μια παράγει την άλλη και για το πώς η μια αντιδρά στην άλλη. Σχέσεις που αναπτύσσονται και στα δυο αυτά επίπεδα δράσης, το πολιτικό και το ταξικό, τέμνονται και αλληλοεξαρτώνται σε πολλά σημεία.

Όσοτις την ταξική σύγκρουση στο επίπεδο των παραγωγικών σχέσεων την τοποθετούμε μέσα στις εξουσιαστικές σχέσεις των κοινωνιών που είναι οργανωμένες σ' ένα σύστημα κυριαρχίας-υποταγής, βασισμένο στην άνιση κατανομή υλικών πόρων και ευκαιριών. Έτσι, δεν θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι η δομή των σχέσεων εξουσίας σε μια κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί σαν ταξική σχέση. Όπως και το αντίθετο: οι ταξικές σχέσεις αποτελούν ή καταλήγουν σε σχέσεις εξουσίας⁶.

Το κράτος στην περίπτωση αυτή γίνεται με τα λόγια του Marx, "σύνοψη των πρακτικών αγώνων της ανθρωπότητας". Γι' αυτό και η διάκριση ανάμεσα σε «πολιτικούς» και «μη πολιτικούς» θεσμούς, καταλήγει πολλές φορές σε μια παραπειστική πρόταση. Παρά την παιδαγωγική της ίσως αξία, η έμμονη ή ανεξέλεγκτη εφαρμογή της συχνά περιπλέκει, παρά ξεδιαλύνει τα πράγματα. Οι μη κρατικές οργανώσεις («εθελοντικές», «μη κυβερνητικές»), που στη σημερινή κοινωνική συγκρότηση συνεχώς πληθαίνουν, όλο και περισσότερο αφορούν ή εγκυμονούν με τη μια ή την άλλη μεριά φαινόμενα εξουσίας. Όλα τα διάφορα οργανωτικά συστήματα, παρά τη λειτουργική τους σύσταση και τη νομική τους διάσταση, κρύβουν άπειρες και αδυσώπητες ιεραρχήσεις, που συχνά ξεπερνούν τις τυπικές ή συμβατικές διαβαθμίσεις. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι διαβαθμίσεις αυτής της μορφής επικρατούν στις αίθουσες και τα προαύλια των σχολείων, στους χώρους των νο-

σοκομείων, στις φυλακές, στα δικαστήρια, στα μουσεία και στις βιβλιοθήκες, στους παιδότοπους, στις πλατείες, στους σταθμούς και στα ξενοδοχεία.

Οι εξουσιαστικές σχέσεις με άλλα λόγια δεν εξαντλούνται στους ορατούς, θεσμοθετημένους μηχανισμούς του κράτους. Αυτό είναι σήμερα γνωστό σε όλους. Οι αυταρχικές δομές, κρατικά ή κοινωνικά ενισχυμένες και ο εξουσιαστικός λόγος, ιδεολογικά επενδυμένος, συνδέουν λειτουργικά όλες τις επιμέρους μικρές ή μεγάλες εκφάνσεις της εξουσίας. Το γραφειοκρατικό ήθος της σύγχρονης οργάνωσης σε αυτές τις περιπτώσεις αγγίζει το σύνολο των συλλογικών σχέσεων. Γίνεται συμπεριφορά και πάει σε βάθος, εκτός από μερικές στενά διαπροσωπικές σχέσεις, δυαδικής κυρίως σύστασης και εμβέλειας. Το γραφειοκρατικό ήθος μετατρέπεται σε πολιτική ιδεολογία και κοινωνική πολιτική.

Αυτή είναι ίσως και η αιτία που πολύ συχνά οι κοινωνικοί σχηματισμοί κατανοούνται πληρέστερα στο βαθμό της αναγωγής τους σε πολιτικούς συσχετισμούς. Δεν μπορούμε για παράδειγμα να συλλάβουμε την ιδιόζουσα φυσιογνωμία του υπαλληλικού προσωπικού, με την πλατιά έννοια του όρου, αν το προσωπικό αυτό δεν το δούμε σαν συμπύκνωση ιδιόμορφων σχέσεων, που αναπτύσσονται ανάμεσα στα αστικά, τα μικροαστικά και τα προλεταριακά στρώματα, καθώς και στις κομματικές ή συνδικαλιστικές τους ηγεσίες, με την όποια «λαϊκή» βάση.

1.2. Η διάβρωση της «μεσαίας τάξης»

«Πνευματικοί εργάτες», «διανοητικοί εργάτες», «εργάτες γραφείου», «υπάλληλοι», «μη χειρώνακτες», «λευκογιακάδες», «νέα μεσαία τάξη», «νέα εργατική τάξη», «νέα μικροαστική τάξη», κ.λπ. Αυτοί είναι μερικοί από τους χαρακτηριστικούς προσδιορισμούς και τις κοινωνικές εννοιολογήσεις που συναντά κανείς, κάθε φορά που αποπειράται να προσδιορίσει τα διαρκώς ογκούμενα στρώματα των μισθωτών. Τα πράγματα μπλέκονται γιατί δίπλα στην παλιά «επιχειρηματική» μεσαία τάξη των βιομηχανικών κοινωνιών έχει ξεφυτρώσει μια νέα «μεσαία τάξη μισθωτών». Στη διάρκεια των τριών περίπου τελευταίων γενεών, η λεγόμενη «παλιά μεσαία τάξη» μειώθηκε δραματικά και από το 85% έπεσε στο 44% του συνόλου των μεσαίων στρωμάτων. Η παλιά μεσαία τάξη παίζει πια λιγότερο το ρόλο εμπροσθοφυλακής και περισσότερο το ρόλο οπισθοφυλακής στη νέα μαζική κοινωνία των μισθωτών⁷.

Η νέα μεσαία τάξη των μισθωτών φαίνεται να είναι η κατηγο-

ρία των εργαζομένων που δύσκολα συμπιέζονται στο διχοτόμο σχήμα αστοί (ιδιοκτήτες) - προλετάριοι (μη ιδιοκτήτες). Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως, ξεφεύγοντας από τα περιοριστικά όρια που έθεσε η μαρξιστική θεωρία, είναι ευκολότερο να εντοπίσουμε τα όρια και να προσδιορίσουμε το νόημα των νέων μεσαίων στρωμάτων. Ούτε στο καθημερινό λεξιλόγιο ούτε στα θεωρητικά σχήματα των ερευνητών, διακρίνει κανείς μια ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα.

Είναι πολλά τα αίτια γι' αυτή τη δυσκολία. Κατ' αρχήν στο χώρο της «χειρωνακτικής εργασίας» παρατηρείται έντονη η τάση για περισσότερες εξειδικεύσεις, όπως θα δούμε εκτενέστερη στη συνέχεια. Αυτό δεν έπαψε να αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης απασχόλησης, σε ολόκληρο το φάσμα της παραγωγικής διαδικασίας, ιδιαίτερα από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Πολλά από τα παραδοσιακά επαγγέλματα εξαφανίστηκαν ή έχασαν την όποια τους αναγκαιότητα. Τη θέση τους πήραν νέες επαγγελματικές κατηγορίες, που απαιτούν ορισμένα κατώτερα όρια γενικής εκπαίδευσης και εξειδικευμένης κατάρτισης, σε μια ίσως πιο ελεύθερη, αλλά συγχρόνως περισσότερο μαζοποιημένη αγορά προσφερόμενης εργασίας. Από μια γενικότερη άποψη, η απόλυτη διάκριση ανάμεσα σε «βιοτέχνες» και σε «εργάτες», πριν από μισό περίπου αιώνα, έχει σήμερα αντικατασταθεί από μια περισσότερο εξειδικευμένη ιεράρχηση επιπέδων εκπαίδευσης και κατάρτισης και από μια συνακόλουθη κλίμακα μισθολογικών κλιμακίων και κοινωνικού γοήτρου.

Στο μεταξύ, οι θέσεις και οι απασχολήσεις των λεγόμενων «λευκογιακάδων» αύξησαν ακόμη περισσότερο τις φανταστικές ή πραγματικές διαφοροποιήσεις και τους αντίστοιχους κοινωνικούς αποκλεισμούς αυτής της μορφής. Η κοινώς έτσι λεγόμενη «μεσαία τάξη» έγινε μια από τις πιο δυσκολοερμήνευτες κοινωνικές ομαδώσεις, με όλες τις ιδεολογικές παραφυάδες στο πολιτικό φάσμα των ιδεών. Το ίδιο και οι επιπτώσεις της, τόσο στη διαμόρφωση και άσκηση της εξουσίας, όσο και στον προσανατολισμό της πολιτικής παράδοσης.

Πριν πενήντα περίπου χρόνια τα πράγματα ήταν πολύ διαφορετικά. Γράφοντας για παράδειγμα, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 για την περίφημη πια *Αριστοκρατία της Εξουσίας*, ο Αμερικάνος ριζοσπάτης κοινωνιολόγος και ερευνητής Mills θα ανοίξει τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική ιστορία των Η.Π.Α., με την εξής διαπίστωση: «Για να μελετήσουμε τις μεσαίες τάξεις, δε χρειάζεται παρά να κοιτάξουμε γύρω μας...»⁸. Σήμερα δύσκολα

βρίσκουμε διέξοδο μέσα στο λαβύρινθο που με τόση ευκολία αποκαλούμε μεσαία τάξη, «παλιά» ή «νέα». Από μια σκοπιά όλα τα στρώματα φαίνεται να έχουν γίνει «μεσαία τάξη». Υπάρχει ανώτερη τάξη και κατώτερη τάξη, αλλά δεν είναι αποτραβηγμένες στα άκρα του κοινωνικού φάσματος. «Έχουμε ένα σύστημα τριών τάξεων που αποτελούν μια μόνο τάξη, μια μαθηματική καινοτομία», θα πει στις μέρες μας για παράδειγμα ο Galbraith⁹.

Όλα αυτά λοιπόν δείχνουν πως οι νέες κοινωνικές διαδικασίες οδηγούν σε σοβαρές αμφιβητήσεις όλες τις παραδοσιακές διακρίσεις των κοινωνικών διαιρέσεων. Οι γραμμές οριοθέτησης των τάξεων στο σύγχρονο καπιταλισμό γίνονται όλο και περισσότερο ρευστές και ευμετάβλητες¹⁰.

Η βαθμιαία εξαφάνιση της «ταξινομικής καθαρότητας» των ταξικών διαιρέσεων έχει σοβαρό αντίκτυπο στο πλέγμα των συμβολικών παραστάσεων και των πολιτικών οργανώσεων που στηρίζουν και εκφράζουν τις συγκεκριμένες πρακτικές των εργασιακών σχέσεων. Οι διαρθρώσεις ιδιαίτερα ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό υφίστανται αλλοιώσεις και μετασχηματισμούς, με σοβαρές υπερβάσεις του πολιτικού στο κοινωνικό. Έχει αποδειχθεί ότι ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός ταξικών θέσεων «καταλαμβάνει αντιφατικούς "τύπους" στο πλαίσιο των ταξικών σχέσεων»¹¹. Αποτέλεσμα λοιπόν αυτής της εξέλιξης είναι ανάμεσα στ' άλλα να δυσχεραίνεται η κατανόηση της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, χωρίς τον υπολογισμό αυτών των ενδιάμεσων και αντιφατικών ταξικών θέσεων, που μας απασχολούν σ' αυτή την ανάλυση.

1.3. Η επέκταση της γραφειοκρατικής οργάνωσης και η παράλληλη αύξηση των μισθωτών στρωμάτων

Επειδή στις βιομηχανικές κοινωνίες του καιρού μας τα επαγγέλματα και η κατανομή του εισοδήματος μέσα από αυτά αναλαμβάνονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό από γραφειοκρατικούς τομείς δράσης, ο τρόπος με τον οποίο λειτουργούν αυτές οι γραφειοκρατίες παίζει αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ταξικών σχηματισμών και των αντίστοιχων κοινωνικών αποκλεισμών που προκύπτουν¹². Εξυπακούεται ότι τον ίδιο αποφασιστικό ρόλο παίζουν και τα μισθωτά στρώματα που αποτελούν τη συστατική ουσία των γραφειοκρατικών οργανώσεων.

Η γραφειοκρατικής μορφής οργάνωση, (άμεσα συνδεδεμένη με την έννοια της τεχνολογίας), χωρίς επαναστατικό μανιφέστο και χωρίς χαρισματική ηγεσία, συνδέθηκε ιστορικά με μια οργα-

νωτική λογική που διάβρωσε, αν δεν εξαφάνισε, τις παραδοσιακές δομές οργάνωσης των προβιομηχανικών κοινωνιών. Η οργανωτική αυτή δύναμη τέθηκε στην υπηρεσία των τότε ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, που αντιστάθηκαν και τελικά συνέτριψαν τις φεουδαλικές δομές κυριαρχίας.

Κάτω από την απόλυτη μοναρχία, στη διάρκεια της πρώτης (γαλλικής) επανάστασης και κάτω από το Ναπολέοντα, θα γράψει ο Μαρξ, η γραφειοκρατία ήταν μόνο το μέσο προπαρασκευής της ταξικής κυριαρχίας της αστικής τάξης¹³. Στη συνέχεια θα ταυτιστεί με την ορθολογική σκέψη και θα μπει στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Στα χρόνια της παλινόρθωσης, κάτω από το Λουδοβίκο Φίλιππο και στη διάρκεια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, «η γραφειοκρατία θα γίνει όργανο της κυρίαρχης (αστικής) τάξης, όσο και αν πάλευε να ισχυροποιηθεί για δικό της λογαριασμό»¹⁴.

Οι αστικές επαναστάσεις, άλλοτε αργά και υποδόρια και άλλοτε αιφνίδια και βίαια, στηρίχτηκαν συνήθως σε συμμαχίες ανάμεσα στους μορφωμένους και στα επιχειρηματικά στρώματα της μεσαίας τάξης, ανάμεσα δηλαδή στον αστό και το διανοούμενο. Η ιστορική αυτή συμμαχία δεν κράτησε για πολύ. Διαλύθηκε από τη στιγμή που τα επιχειρηματικά ιδιοκτησιακά στρώματα της μεσαίας τάξης εδραίωσαν τον έλεγχό τους στη δημόσια οικονομία και επέβαλαν τον έλεγχό τους στο στρώμα των διανοουμένων της μεσαίας τάξης.

Παράλληλα, παρά τον ιστορικό αυτό συγχρονισμό, η αναπτυσσόμενη κρατική (μισθωτή) γραφειοκρατία ως κοινωνική δυναμική έπαψε στην πορεία της να ταυτίζεται με την παραδοσιακή αστική τάξη. Η αστική τάξη γεννήθηκε και αναπτύχθηκε ως τάξη σε εθνικό επίπεδο. Ο ζωτικός χώρος της άγγιξε τα εθνικά όρια. Μέσα σ' αυτά τα όρια οργανώνεται και σ' αυτά αναγκάζεται να επιστρέψει, κάθε φορά που διεθνείς κρίσεις και συγκυρίες την εκτοπίζουν από τη διεθνή αγορά. Η εθνική της υπόσταση μετουσιώνεται στην αυταρχική ενοποίηση όλων των γραφειοκρατικών μονάδων υπό την κεντρική διοίκηση μιας κυρίαρχης γραφειοκρατίας¹⁶.

Οι γραφειοκρατικές οργανώσεις όμως ξεπέρασαν το εθνικό κράτος, δημιουργήματα της αστικής λογικής. Από τη φύση της και σε αντίθεση με την παραδοσιακή αστική τάξη, η γραφειοκρατική οργάνωση εξελίχτηκε σε κυρίαρχη οργανωτική και διοικητική αρχή σε διεθνές επίπεδο. Όταν η κυριαρχία της γενικεύτηκε, επέσυρε αναγκαστικά την αποβολή των παραδοσιακών αστικών σχέσεων και τη δημιουργία άλλων, που συνόδευσαν την κρατικοποίηση και σχεδιοποίηση της οικονομίας.

1.4. Μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι: μια άνιση μάχη

Όσοι τονίζουν τον ταξικό χαρακτήρα του «δημοσιούπαλληλικού σώματος», της «ηγέτιδας τάξης» ή της «ομάδας των διευθυντών» στο δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, απομακρύνονται συνήθως από τα αμιγώς οικονομικά κριτήρια. Χρησιμοποιούν κυρίως τα χαρακτηριστικά του *κοινωνικού γοήτρου* ή την *πολιτική δύναμη* για να επιχειρηματολογήσουν. Συχνά ενδιαφέρονται για τη θέση της ομάδας απέναντι στον κρατικό ή τον ευρύτερο συσχετισμό δύναμης και εξουσίας. Ακολουθούν με άλλα λόγια μια περισσότερο βεμπεριανή προσέγγιση στο θέμα της κοινωνικής ιεράρχησης.

Αυτοί πάλι που δεν παραδέχονται τον ταξικό χαρακτήρα της δημόσιας γραφειοκρατίας και της επιχειρηματικής ιεραρχίας, επιμένουν σε οικονομικά κριτήρια, για να προσδιορίσουν τη θέση της κοινωνικής αυτής κατηγορίας. Ενδιαφέρονται, ιδιαίτερα για τις σχέσεις που αναπτύσσονται στα μέσα παραγωγής, μια καθαρά μαρξιστική τοποθέτηση στο θέμα.

Αυτός που για πρώτη φορά μετά από το Marx¹⁶, από ό,τι γνωρίζω, εξίσωσε την εργατική δύναμη με τη μισθωτή εργασία και τους μισθωτούς με ολόκληρη την εργατική τάξη, είναι ο Αμερικανός Burnham στις αρχές της δεκαετίας του 1940. Ως μέλος της τροτσκιστικής Τέταρτης Διεθνούς και ακολουθώντας μια κατ' αρχήν μαρξιστική ανάλυση, ο Burnham θα παρατηρήσει ότι οι θεσμικές σχέσεις που προσιδιάζουν στην καπιταλιστική οικονομία καταλήγουν σε δυο μεγάλες κοινωνικές τάξεις, την αστική και την εργατική. Όσοι ανήκουν στην αστική τάξη κατέχουν ως άτομα τα μέσα παραγωγής (εργοστάσια, ορυχεία, γη, μηχανές και άλλο σχετικό). Η εργατική τάξη αποτελείται από το προλεταριάτο, που από τεχνική άποψη είναι «ελεύθεροι» εργάτες. Είναι στην ουσία αυτοί που εργάζονται για τους ιδιοκτήτες. Είναι «ελεύθεροι», με την έννοια ότι είναι απελευθερωμένοι από τα μέσα παραγωγής, που σημαίνει όμως ότι δεν έχουν το δικαίωμα οποιασδήποτε κυριότητας πάνω σ' αυτά ούτε και πάνω στο προϊόν της εργασίας τους. *«Κοντολογίς είναι μισθωτοί»*, θα καταλήξει ο Burnham¹⁷.

Την εντυπωσιακή μεταφορά του εργατικού δυναμικού στο δευτερογενή τομέα της βιομηχανίας ακολούθησε η επαναστατική μεταφορά της απασχόλησης, από την κατηγορία των αυτοαπασχολούμενων στην κατηγορία των μισθωτών. Μόνο το 9% του συνολικού πληθυσμού των ΗΠΑ στη δεκαετία του '80, για παράδειγμα (20.000.000 εργάτες) παρήγαν αγαθά για 220.000.000 άτομα περίπου. Τα υπόλοιπα 65.000.000 του απασχολούμενου πληθυσμού παρείχαν *υπηρεσίες και επεξεργάζονταν σύμβολα*¹⁸.

Η σταθερή πτώση, που εμφανίζουν οι ανεξάρτητοι αυτοαπασχολούμενοι βιοτέχνες και καταστηματάρχες συνοδεύεται από την εξαιρετική ανάπτυξη μιας τάξης υπαλλήλων γραφείου. Πρόκειται για την τάξη που είχε απορροφήσει ένα σταθερά αυξανόμενο ποσοστό εργατικού δυναμικού: «Ο αριθμητικός πληθωρισμός αυτής της τάξης τα τελευταία εκατό χρόνια είναι πράγματι η μεγαλύτερη μεταβολή ως προς την επαγγελματική απασχόληση που συνέβη ποτέ στις καπιταλιστικές οικονομίες», θα πει ο «νεο-μαρξιστής» Άγγλος καθηγητής Milliband¹⁹. Η τάξη αυτή σε μερικές χώρες, «αποτελεί το ένα τέταρτο τουλάχιστον και στις ΗΠΑ το ένα τρίτο του απασχολούμενου πληθυσμού»²⁰.

Η οικονομική ωριμότητα συμπίπτει σήμερα με τη σταδιακή μεταλλαγή της διάρθρωσης της απασχόλησης, σε βάρος της αυτοαπασχόλησης και σε όφελος της μισθωτής εργασίας, όπως φαίνεται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
Μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι

	Μισθωτοί	Αυτοαπασχολούμενοι
Ευρώπη (των 10)	82,5	15,7
Η.Π.Α.	90,1	9,9
Ιαπωνία	72,1	27,3

Πηγή: Eurostat, 1983²¹.

Στους αυτοαπασχολούμενους συνήθως συγκαταλέγονται από τη μια μεριά επαγγελματίες –δικηγόροι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, διαχειριστές, γιατροί– και από την άλλη οι μικροί και μεσαίοι επιχειρηματίες, μικρομαγαζάτορες και μικρομεσαίοι γαιοκτήμονες που απασχολούν μισθωτούς εργάτες.

Οι μισθωτοί από την άλλη μεριά αποτελούν στο μεγαλύτερο μέρος τους, την τάξη των «ημιπρολεταρίων», όπως την είχε περιγράψει ο κοινωνιολόγος Werner Sombart, πριν από μισό αιώνα. Ένα μεγάλο μέρος από αυτούς, μαζί με την παραδοσιακή εργατική τάξη, αποτελούν τις κατώτερες κοινωνικές ομάδες, τα πληβιακά μικροαστικά στρώματα των ανεπιτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών (με τους κατώτερους συνήθως μισθούς και συντάξεις και με υποβαθμισμένες προνοιακές υπηρεσίες).

Παρόλ' αυτά, από άποψη προοπτικών σταδιοδρομίας, συνθη-

κών εργασίας, κοινωνικής θέσης και τρόπου ζωής, τα μισθωτά αυτά στρώματα βρίσκονται γενικά σε ανώτερη μοίρα από κείνα της βιομηχανικής εργατικής τάξης.

1.5. Η σύγχυση των εννοιών «πνευματικοί εργάτες» και «χειρώνακτες»

Η ιστορικά συχνότερη διάκριση ανάμεσα στο «υπαλληλικό προσωπικό» ή τους «υπαλλήλους γραφείου» από τη μια μεριά και τους εργαζόμενους, που απασχολούνται στην πρώτη γραμμή της παραγωγής από την άλλη, στηρίζεται παραδοσιακά λίγο-πολύ στη διάκριση ανάμεσα σε «πνευματικούς εργάτες» και σε «χειρώνακτες». Η διάκριση εμφανίστηκε από την εποχή όπου η «απασχόληση του γραφείου» ήταν ακόμη προνόμιο για λίγους «μορφωμένους». Η παντελής έλλειψη ή η περιορισμένη διάδοση της δημόσιας (υποχρεωτικής) εκπαίδευσης, επέτρεπε στους κατόχους μιας στοιχειώδους τυπικής εκπαίδευσης να ξεχωρίζουν εύκολα από τη μεγάλη μάζα των αγραμμάτων. Αυτή την εποχή, που συμπίπτει με τα πρώτα εξελικτικά στάδια του καπιταλισμού, η διάκριση «πνευματική-χειρώνακτική» εργασία αντανακλούσε μια πραγματικότητα²². Γι' αυτό και δεν άργησε να καθιερωθεί, τόσο στην καθημερινή ομιλία, όσο και στη νομική και διοικητική ορολογία.

Στο σημείο αυτό η επιστήμη και η τεχνολογία γίνονταν αλληλένδετες. Μέχρι τότε η επιστήμη δεν φαινόταν να παίζει ουσιαστικό ρόλο στην επιτάχυνση της τεχνικής ανάπτυξης. Μόνο με την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση της έρευνας και της τεχνολογίας στη σύγχρονη εποχή, βρεθήκαμε μπροστά στο φαινόμενο της μετατροπής της επιστήμης σε «κύρια παραγωγική δύναμη», στην οποία στηρίζεται η ίδια η οικονομική ανάπτυξη.

Στο μεταξύ πολύ μελάνι χύθηκε γύρω από το τι είναι παραγωγική εργασία και σε τι διαφέρει από τη μη παραγωγική εργασία. Μια σειρά από ενδογενείς δυσκολίες στην ουσία της πνευματικότητας της εργασίας καθιστούν το εγχείρημα μια δύσκολη υπόθεση. Και πρώτα-πρώτα θα έπρεπε κανείς να αποδείξει σήμερα ότι ο κάθε υπάλληλος γραφείου, για παράδειγμα, περιορίζεται κατά την εκτέλεση της εργασίας του αποκλειστικά και μόνο στην πνευματική απασχόληση. Στη συνέχεια θα έπρεπε να αποφανθούμε, αν η απασχόληση και τα καθήκοντα γραφείου απαιτούν μεγαλύτερη πνευματική προσπάθεια απ' ό,τι η χειρώνακτική εργασία.

Αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, όσο κι αν συχνά υποστηρίζεται το αντίθετο. Για να ακριβολογούμε, σπανί-

ζουν οι εργασίες γραφείου και γενικότερα οι απασχολήσεις στον τριτογενή ιδιαίτερα τομέα, που είναι τόσο αποκλειστικά πνευματικές, ώστε να μη χρειάζεται καμιά απολύτως φυσική προσπάθεια για την εκτέλεσή τους. Όπως και το αντίστροφο. Ελάχιστες είναι σήμερα οι χειρωνακτικές εργασίες, η εκτέλεση των οποίων δεν απαιτεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, κάποια πνευματική προσπάθεια.

Παράλληλα, η ταξική σύνθεση της γραφειοκρατικής υπαλληλίας συνεχώς αλλοιώνεται και διαφοροποιείται, από την εποχή που ο δημόσιος τομέας επεκτείνεται με τη μια ή την άλλη μορφή και σε καθαρά παραγωγικές δραστηριότητες. Στο στάδιο του πρώιμου καπιταλισμού, ο εργαζόμενος που σήμερα αποκαλούμε «κρατικό υπάλληλο», ή «δημόσιο λειτουργό» ταυτιζόταν περισσότερο με τον «πνευματικό εργάτη» παρά με τον «χειρώνακτα». Στην ελληνική παράδοση, αυτό φαίνεται από τις λαϊκές εκφράσεις («γραφιάδες» ή «καλαμαράδες») με τις οποίες υποτιμητικά ο λαός αναφερόταν σε απρόσιτους, αργόσχολους και αυστηρά προσηλωμένους στο γράμμα του νόμου υπαλλήλους.

Ακόμη και η διάκριση σε «παραγωγικές» και «μη παραγωγικές» σφαίρες ή ασχολίες χάνει πια την προσανατολιστική σημασία της για τον καθορισμό των διαφόρων δράσεων στην εθνική οικονομία (επενδύσεις κ.λπ.). Γίνεται επιτακτική η ανάγκη να επιχειρηθεί ένας νέος πιο λεπτός διαχωρισμός, που να ανταποκρίνεται στη νέα λογική της δημιουργίας των παραγωγικών δυνάμεων σε όλους τους τομείς.

Με την επέκταση του καπιταλιστικού κράτους ακόμη και σε καθαρά παραγωγικές διαδικασίες, και με τον πολλαπλασιασμό των δημόσιων οργανισμών και επιχειρήσεων, το προσωπικό που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέεται με το δημόσιο και απασχολείται απευθείας με την παραγωγή, σαν εξειδικευμένοι εργάτες ή χειρώνακτες, έχει συγκριτικά αυξηθεί. Η δημόσια υπηρεσία έπαψε ν' απασχολεί μόνο «λευκογιακάδες». Απασχολεί σε μεγάλο ποσοστό και εργαζομένους με τις «μπλε ποδιές». Η τυπική εκπαίδευση, η «γραμματοσύνη» σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα, έπαψε πια να αποτελεί το μοναδικό κριτήριο για την πρόσληψη προσωπικού στο δημόσιο.

Επιπλέον, η διανοητική εργασία χωρίζεται σήμερα σε δυο κατηγορίες: «δημιουργική» και «εφαρμοσμένη». Στην πρώτη κατηγορία συμπεριλαμβάνεται η δημιουργία νέων επιστημονικών, πνευματικών και καλλιτεχνικών αξιών, καθώς επίσης και η οργάνωση της κοινωνικής ζωής και της παραγωγής. Στη δεύτερη κατηγορία συ-

μπερλαμβάνεται ο μηχανικός σχεδιασμός για τη δημιουργία υλικών αξιών, καθώς επίσης και τη σχετική δραστηριότητα σε χώρους της κοινωνικοποίησης, της εκπαίδευσης, της δημόσιας υγείας κ.τ.λ.²³. Αν και μια τέτοια διαίρεση είναι σχετική, ωστόσο μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τις ποιοτικές διακυμάνσεις μέσα στην κάθε κατηγορία.

Η επέκταση λοιπόν των μηχανικών μέσων, η πολλαπλότητα των ειδικοτήτων, η επέκταση των έργων υποδομής και των συστημάτων συντήρησης και επισκευής, δημιούργησε την ανάγκη για υπαλληλικό προσωπικό σε διαφορετικά επίπεδα κατάρτισης και εκπαίδευσης. Οπωσδήποτε χρειάστηκε να ανοιχτεί το δημόσιο και σε προσωπικό ή σε ειδικότητες που δεν απαιτούν κλασική εκπαίδευση. Το προσωπικό αυτό, καθώς και οι διάφορες κατηγορίες στις οποίες κατατάσσεται, έχει νοθεύσει τον καθαρά πνευματική εργασία της υπαλληλικής απασχόλησης. Ακόμη και ο δημόσιος ή ο δημοτικός υπάλληλος σήμερα δεν είναι πια μόνο ο άνθρωπος που κάθεται πίσω από ένα γραφείο, και παλεύει σε σωρούς χαρτιών, φορώντας το άσπρο του κολλάρο και τα μαύρα του μανίκια. Είναι κι ο εργάτης του συνεργείου κατασκευής του οδικού δικτύου, της Ε.Υ.Δ.Α.Π., ο υδραυλικός του νοσοκομείου, ο συντηρητής των εξωτερικών γραμμών της ΔΕΗ, ο οδηγός του κρατικού αυτοκινήτου, ο τεχνικός της κρατικής σκηνής, ο φύλακας του αρχαιολογικού χώρου.

Η δομή των επαγγελματιών είναι σήμερα τόσο εκτεταμένη κι ετερόκλητη, ώστε η διάκριση σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία να μην μπορεί πια να προσδιορίσει επαγγελματικά ή ταξικά όλα τα μισθοσυντήρητα στρώματα του πληθυσμού. Υπάρχουν εργαζόμενοι, όπως πρωτοκολλητές, συντηρητές ή κλητήρες, που χωρίς άλλη εξήγηση, μπαίνουν στην κατηγορία των «υπαλλήλων γραφείου». Ταυτόχρονα, κάτοχοι επαγγελματιών με υψηλό βαθμό εξειδίκευσης, όπως ηλεκτρολόγοι, στοιχειοθέτες τυπογραφείου, συντηρητές συστημάτων επιτήρησης κ.λπ., κατατάσσονται συνήθως στους «χειρώνακτες». Αλλά ποιος μπορεί να πει με βεβαιότητα ότι οι απασχολήσεις της πρώτης κατηγορίας, απαιτούν περισσότερη διανοητική προσπάθεια από τις απασχολήσεις της δεύτερης κατηγορίας²⁴;

Σήμερα λοιπόν όλοι σχεδόν αναγνωρίζουν ότι η εργαλειακή *διάκριση ανάμεσα στον «εργαζόμενο με το μυαλό» και τον «εργαζόμενο με το χέρι» είναι λίγο-πολύ απατηλή. Ακόμη και στην πιο μηχανική εργασία υπάρχει ένα ελάχιστο σημείο διανοητικής δραστηριότητας. Όπως είχε πει κάποτε και ο Gramsci: «Δεν μπορού-*

με να διαχωρίσουμε τον *homo faber* από τον *homo sapiens*. Συνεπώς όλοι είναι διανοούμενοι, αν και δεν έχουν όλοι οι άνθρωποι μέσα στην κοινωνία τη λειτουργία του διανοούμενου».

2. Η «πάλη των μισθωτών»

Όταν ο Weber, κλασικός των ελεγκτικών συστημάτων, διατύπωνε τις γνωστές του θέσεις για το ρόλο και την αναγκαιότητα της έλλογα τυπικής οργάνωσης, ή τεχνολογία δεν είχε ακόμη εδραιωθεί στα διοικητικά και ελεγκτικά συστήματα των κοινωνιών. Μέχρι τις αρχές του αιώνα μας δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί οι μέθοδοι και οι πρακτικές εκείνες που θα προκαλούσαν επανάσταση στα συστήματα παραγωγής και θα επέφεραν ουσιαστικές αλλαγές στις διευθυντικές διεργασίες, σε σημείο ν' αλλάξει αυτή η ίδια η φύση της κοινωνικής οργάνωσης.

Παράλληλα, απουσίαζαν οι διασπαστικές τάσεις μέσα στις «μεγα-οργανώσεις», σαν αποτέλεσμα του νέου πνεύματος που έφερε η τεχνολογία. Γι' αυτό και ο Weber περιορίστηκε στις ενοποιητικές διαστάσεις και τις συναινετικές διεργασίες της γραφειοκρατίας, μάλλον παρά τις διασπαστικές, αντινομικές επιπτώσεις πάνω στις κοινωνικές σχέσεις. Θα εξάρει το πνεύμα της ομοψυχίας και την ομοιομορφία των συμφερόντων, που διακατέχει τα μέλη μιας γραφειοκρατικά διευθετημένης προσπάθειας.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις όμως οδήγησαν στη διάσταση ανάμεσα στους παραδοσιακούς γραφειοκράτες και τους τεχνοκράτες (ένα είδος τεχνικής ιντελλιτζέντσας). Σε ότι ακολουθεί θα επισημάνουμε με συντομία μερικές μόνο πλευρές του θέματος.

2.1. Η τεχνική υπαλληλική ιντελλιτζένσια

Για ν' αποδώσουν την καινούρια αυτή διάσταση και ν' αξιολογήσουν τις καινούργιες σχέσεις που δημιουργεί η τεχνολογία, μερικοί, πλάι στην έννοια του «πνευματικού» ή «διανοητικού εργάτη»²⁵, εισάγουν την κατηγορία της «τεχνικής ιντελλιτζέντσας»²⁶. Κι αυτή όμως η κατηγορία δεν ξεπερνάει τις δυσκολίες που εμφανίζονται κατά το διαχωρισμό ανάμεσα σε πνευματική και χειρωνακτική εργασία.

Ο διανοούμενος, παρατηρούν, ασχολείται «με ολόκληρη την ιστορική διαδικασία»²⁷. Το ενδιαφέρον του δεν είναι συμπτωματι-

κό, αποσπασματικό, μεμονωμένο. Αυτή η ολική θεώρηση της ιστορικής διαδικασίας, επηρεάζει αποφασιστικά τη δουλειά του. Ο διανοούμενος προσπαθεί συστηματικά να συσχετίσει οποιονδήποτε ειδικό τομέα, πάνω στον οποίο τυχαίνει να εργάζεται, με άλλες πλευρές της ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον «πνευματικό εργάτη».

Οι περισσότεροι απ' αυτούς που θα μπορούσαμε σήμερα να τους ονομάσουμε «πνευματικούς εργάτες», υπηρετούν σε κυβερνητικές υπηρεσίες σαν σχεδιαστές, προγραμματιστές, καθοδηγητές στρατηγικών προγραμμάτων κ.λπ. Δεν χρειάζεται ν' ασχολούνται με όλη την αλήθεια, αλλά με μερικές μόνο πλευρές της. Ούτε αναγκαστικά τους απασχολούν τα ηθικά ή ακόμη τα καθαρά τεχνικά προβλήματα. Αυτό που μας ενδιαφέρει άμεσα, θα πουν για παράδειγμα ορισμένοι πυρηνικοί επιστήμονες είναι να μπορέσουμε να εκτοξεύσουμε τον πύραυλο. Δεν είμαστε αυτοί που θα αποφασίσουμε για το πού θα πέσει. Αυτό θα το αποφασίσουν άλλοι.

Το ίδιο ισχύει και για τους «τεχνικούς επιστήμονες» και τους «ειδικούς» άλλων κατηγοριών, όπως για παράδειγμα το φυσικό που ασχολείται με τις τροχιές των πυραύλων, για το βιολόγο που επιχειρεί νέες διασταυρώσεις μικροβίων πιο ανθεκτικών στα αντιβιοτικά, ώστε ν' αποδειχθούν αποτελεσματικότερα σ' έναν πιθανό πόλεμο ή τον ειδικό της γενετικής που ασχολείται με την κλωνοποίηση. Το ίδιο και για το ψυχολόγο που ερευνά νέες μεθόδους ψυχικής αντοχής των στρατιωτών, τον κοινωνιολόγο που επεξεργάζεται μεθόδους χειραγώγησης της κοινής γνώμης, τον ανθρωπολόγο που δίνει συμβουλές για την κατάλληλη μεταχείριση ανθρώπων από ξένους πολιτισμούς ή για τον πολιτειολόγο που ταυτίζει τη ρεαλιστική πολιτική με το εθνικό συμφέρον.

2.2. Εσωτερικές λειτουργικές αναγκαιότητες ως κριτήριο της υπαλληλικής ιδιότητας

Προσπάθειες που χρησιμοποιούν άλλα κριτήρια δεν λείπουν. Ενδεικτικά αναφέρουμε αυτές που εισάγουν το κριτήριο της «λειτουργικότητας» των διευθυντικών συστημάτων. Όροι και κατηγορίες, όπως «διανοητικός», «πνευματικός», «μορφωμένος», «κοινωνικό κύρος» κ.λπ, δεν μπορούν ν' αποδώσουν τους αντίστοιχους κοινωνικούς αποκλεισμούς, που υποστηρίζουν οι «λειτουργιστές της επαγγελματικότητας». Γι' αυτό εισάγεται η έννοια του «αντικειμενικού περιεχομένου της απασχόλησης» των υπαλληλικών (μισθωτών) στρωμάτων.

Σύμφωνα μ' αυτό το κριτήριο μισθωτοί υπάλληλοι γραφείου είναι όλοι, όσοι εκτελούν λειτουργίες που έχουν σχέση με το «σχεδιασμό», την «ανάλυση» και τον «προγραμματισμό» συγκεκριμένων δραστηριοτήτων. Οι εργασίες που εκτελούν είναι εκείνες που κάποτε εκτελούσαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες των επιχειρήσεων. Με την επέκταση των εμπορικών επιχειρήσεων και τη μεγέθυνση των βιομηχανικών εταιριών πολλαπλασιάστηκαν αντίστοιχα και οι υπαλληλικές σχέσεις εκπροσώπησης, επιστασίας, λογιστικής και ελέγχου.

Στα μετέπειτα στάδια της καπιταλιστικής οργάνωσης επικράτησε μια αυστηρότερη ιεράρχηση καθηκόντων και υποχρεώσεων, που διεύρυνε την απόσταση ανάμεσα σε ανώτερους, μέσους και κατώτερους υπαλλήλους. Ανεξάρτητα, ωστόσο, από το πόσο στοιχειώδη και τετριμμένα είναι τα καθήκοντα του υπαλληλικού προσωπικού, ιδιαίτερα στα κατώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας, οι κάτοχοι αυτών των θέσεων εξακολουθούν να ανήκουν στην κατηγορία των υπαλλήλων γραφείου, στους «χαρτογιακάδες» ή τα «λευκά κολάρα» των επιχειρήσεων.

Αλλά και με το κριτήριο της λειτουργικότητας δεν λείπουν οι δυσκολίες προσδιορισμού και κατάταξης. «Σχεδιασμός», «ανάλυση» και «προγραμματισμός», όπως «διοικητική» και «εμπειρική διεύθυνση», είναι έννοιες που δύσκολα ορίζονται αντικειμενικά. Το περιεχόμενό τους προσδιορίζεται και εξαρτάται κάθε φορά από την προσωπικότητα, την εμπειρία, τις γνώσεις και τις ευκαιρίες του εκτελεστή ή φορέα αυτών των λειτουργιών.

Όταν μιλάμε για «σχεδιασμό», «ανάλυση» και «προγραμματισμό», αναφερόμαστε συνήθως σε λειτουργίες που αφορούν την παραγωγή αγαθών. Στην παραγωγή όμως αγαθών εμπλέκονται και άλλες επαγγελματικές ομάδες, όπως, για παράδειγμα, οι σχεδιαστές και οι μοντελίστες, οι λογιστές και οι φοροτεχνικοί, που παράγουν, σχεδιάζουν ή διαμορφώνουν αντικείμενα για την παραγωγή. Μ' αυτόν τον τρόπο, όμως, κατηγορίες αυτής της μορφής μπορεί να περιλαμβάνουν τον καλουπωτή, τον πλακά, τον τονναδόρο, τον κεραμίστα ή τη γυναίκα στη βιομηχανία των ενδυμάτων.

Ο Σουηδός κοινωνιολόγος Gierord, από την αρχή της δεκαετίας του 1960, είχε εφαρμόσει μια εκλεκτική μέθοδο για να προσδιορίσει το μισθωτό υπάλληλο του γραφείου, που φάνηκε να λύνει κάπως το πρόβλημα²⁸. Εισάγει από τη μια μεριά το κριτήριο της φύσης του εργατικού περιβάλλοντος και από την άλλη το αντικείμενο και τη λειτουργία της ίδιας της εργασίας. Με το πρώτο κριτήριο διέκρινε δυο βασικούς τύπους εργατικού περιβάλλοντος, α-

πό άποψη καθαρά φυσικών συνθηκών: το *μηχανικό περιβάλλον*, στο οποίο εκτελείται η χειρωνακτική εργασία και το *μη-μηχανικό, γραφειακό περιβάλλον*, στο οποίο εκτελούνται οι πνευματικές δραστηριότητες.

Τέτοιες όμως τοποθετήσεις μας πάνε πάλι πίσω στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε με τη διάκριση της πνευματικής και της χειρωνακτικής εργασίας. Κι εδώ πρέπει να προσδιορίσουμε το «μηχανικό» και το «μη μηχανικό» περιβάλλον. Παρουσιάζει δηλαδή τις ίδιες δυσκολίες με την «πνευματική» και τη «μη πνευματική» εργασία, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω. Ο τεχνικός στο εργοστάσιο ή ο σχεδιαστής στο εργαστήριο, εργάζεται σε «μηχανικό» ή σε «γραφειακό» περιβάλλον; Ο χειρισμός μηχανικών συσκευών τοποθετεί τον εργαζόμενο στην πρώτη κατηγορία. Το ότι εργάζεται όμως μέσα σ' ένα «γραφειακό» κατά τα άλλα περιβάλλον, τον τοποθετεί στη δεύτερη κατηγορία. Κι ακόμα σε ποια κατηγορία θα κατατάξουμε τη δακτυλογράφο, το χειριστή του υπολογιστή ή την τηλεφωνήτρια, στο «γραφειακό» ή στο «μηχανικό» προσωπικό;

Το δεύτερο κριτήριο που χρησιμοποιεί ο Girord έχει σχέση με το αντικείμενο και τη λειτουργία της απασχόλησης. Το πρώτο αναφέρεται στη φύση του αντικείμενου πάνω στο οποίο επενεργεί ο εργαζόμενος. Το δεύτερο αναφέρεται στη λειτουργία που εκτελεί επενεργώντας στο αντικείμενο. Όταν ορίζουμε μια εργασία ως μηχανική, θα αναφέρει ο Girord, εννοούμε δυο πράγματα: πρώτον ότι η εργασία έχει σχέση με υλικά αντικείμενα και δεύτερον η λειτουργική συμπεριφορά του εργαζομένου σε σχέση με το αντικείμενο, είναι να το μετατρέπει σε χρησιμοποιήσιμο αγαθό. Η μη χειρωνακτική ή γραφειακή εργασία, ωστόσο, προϋποθέτει συμπεριφορά που δεν εκδηλώνεται απέναντι σε ανθρώπους. Η λειτουργία της εργασίας στην περίπτωση αυτή είναι να οργανώνει, να μορφοποιεί και να πληροφορεί ανθρώπινες σχέσεις ή συμπεριφορά.

Πόσα όμως από τα υπάρχοντα επαγγέλματα θα μπορούσαν με αυτά τα κριτήρια να συμπεριληφθούν στις δυο αυτές κατηγορίες; Οι ανθρωποκεντρικές, όπως και οι πραγματοκεντρικές δραστηριότητες δεν μπορούν να διακριθούν εύκολα στην πράξη. Αν εφαρμόσουμε αυτή τη διάκριση, τότε ίσως οδηγηθούμε σε πολύ διαφορετικές κατατάξεις ειδικοτήτων από ό,τι έχουμε καταλήξει μέχρι σήμερα.

Επαγγέλματα που θεωρούνται κατεξοχήν μισθωτά, όπως για παράδειγμα αυτά των πολιτικών μηχανικών, των πιλότων, ή τα βοηθητικά ιατρικά επαγγέλματα, θα έπρεπε, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, να τα κατατάξουμε στην κατηγορία των χειρω-

νακτικών επαγγελμάτων. Από την άλλη πάλι μεριά, επαγγέλματα που παραδοσιακά θεωρούνται χειρωνακτικά, όπως για παράδειγμα οι ελεγκτές των λεωφορείων ή των γηπέδων και οι θυρωροί των πολυκατοικιών, επειδή κατά την εκτέλεση των επαγγελματικών τους καθηκόντων έρχονται σε επαφή με το κοινό, θα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται στα υπαλληλικά επαγγέλματα γραφείου.

2.3. Η εξουσιαστική δύναμη ενός μέρους της μισθωτής εργασίας

Σε όλα αυτά ας αναφέρουμε και ένα επιπρόσθετο κριτήριο διαφοροποίησης μέσα στο σώμα των μισθωτών: το πλησίασμα μιας μεγάλης μερίδας των εργαζομένων στα κέντρα εξουσίας. Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό, η μη χειρωνακτική φύση της υπαλληλικής (μισθωτής) εργασίας, χάρη στο περιεχόμενο του έργου που εκτελείται, είναι δυνατόν να διαμορφώσει μια «λειτουργική γειτνίαση» προς τους φορείς της εξουσίας. Η φύση του εργασιακού περιβάλλοντος, ο τρόπος συμπεριφοράς που διαμορφώνεται, η εξωτερική εμφάνιση των υπαλλήλων, καθώς και μια σειρά από άλλες συμβολικές απεικονίσεις που ενσωματώνονται στην καθημερινή τους ζωή, τείνουν να δημιουργήσουν μια ταύτιση, ή τουλάχιστον ένα κλίμα, μιας «λειτουργικής συγγένειας» προς την εξουσία *per se* και τους φορείς της.

Έτσι, αν και η πλειοψηφία των μισθωτών γραφείου μπορεί να είναι, και συνήθως είναι, κάτοχοι θέσεων που βρίσκονται στα κατώτερα κλιμάκια της ιεραρχίας (γεγονός που δεν τους απομακρύνει και πολύ χωροταξικά ή εισοδηματικά από τους χειρωνακτες εργάτες), η κατοχή και η χρήση ορισμένων συμβόλων εξουσίας συχνά τους ταυτίζουν, τουλάχιστον στη συνείδηση του κοινού ανθρώπου, μ' εκείνο το τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας που ασκεί εξουσία και παίρνει αποφάσεις.

Στη βιομηχανία, το εμπόριο, τα πιστωτικά ιδρύματα, τις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες, την τοπική αυτοδιοίκηση, το κοινοτικό κατάστημα, υπάρχει παντού ο υπάλληλος πίσω από τη θυρίδα, το ταμείο, το γραφείο, το εργαστήριο. Είναι ο υπεύθυνος που πληροφορεί, υποδεικνύει, εισπράττει, κατευθύνει, συμβουλεύει, προτείνει ή και επιβάλλει. Παντού κυριαρχεί ο άνθρωπος καθισμένος από την άλλη μεριά του γραφείου, που με κάποιο τρόπο συνδέεται με την εξουσία. Αυτή η σκηνή φαίνεται να επαναλαμβάνεται χάρη στη διαρκώς αυξανόμενη επέκταση του δημόσιου τομέα και της μεγάλης (κοινωνικά προνοιακής) εταιρείας²⁹.

Σε μερικές χώρες παρατηρείται μια αξιοσημείωτη στροφή των εργατολόγων και των κοινωνιολόγων προς την κατεύθυνση των επαγγελματιών με αυτό το κριτήριο, δηλαδή της σχέσης της μισθωτής εργασίας με την εξουσία. Όλο και συχνότερα η διάκριση των εργαζόμενων γίνεται ιδιαίτερα με κριτήριο τη σχέση τους με το δημόσιο. Έρευνες, αναλύσεις και προσεγγίσεις αυτής της μορφής επιδιώκουν την επιστημονική διερεύνηση της σχέσης επάγγελμα-κράτος, χρησιμοποιώντας μια πιο επεξεργασμένη και ξαναδιατυπωμένη έννοια του γραφειοκρατικού επαγγέλματος.

Αυτό θα καθορίσει τις ομοιότητες και τις διαφορές στη σχέση που οι διάφορες επαγγελματικές ομάδες αναπτύσσουν με το κράτος. Έτσι, τα επαγγέλματα κατατάσσονται σε «γραφειοκρατικά» ή «ημι-γραφειοκρατικά» ανάλογα με τους συμβατικούς περιορισμούς που θέτει ο εργοδότης (η Πολιτεία): τυπική εκπαίδευση, εξετάσεις για το διορισμό, χρονική διάρκεια συμβατικών υποχρεώσεων προς το δημόσιο, περιορισμοί της απασχόλησης έξω από το χώρο της «καθαρά δημόσιας διοίκησης» που παρέχει το κράτος (νοσοκομειακοί γιατροί, νοσοκόμοι, δικηγόροι, ιερείς, ερευνητές κ.λπ.).

Σ' αυτές τις περιπτώσεις, μιλάμε για την «αρχή της αφομοίωσης μέσα από την ταύτιση». Δηλαδή διάφορες επαγγελματικές ομάδες και ευρύτερες κατηγορίες εργαζομένων που έρχονται σε επαφή με σύμβολα και κώδικες της εξουσίας, γρήγορα εξοικειώνονται και αργότερα ταυτίζονται μαζί της, αν δεν ενσωματώνονται και δεν αφομοιώνονται τελείως απ' αυτή. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια οι τεχνολογικές και κοινωνικές αλλαγές έχουν απογυμνώσει τα εξουσιαστικά σύμβολα από το όποιο ηθικό τους περιεχόμενο και το ιδεολογικό τους περίβλημα. Έχουν φθείρει τη λειτουργικότητά τους σε βαθμό που να μην έχουν καμιά σχέση με την «αρχή» ή την εξουσία, με την οποία αρχικά συνδέθηκαν.

Προσωπικό και λειτουργίες, ωστόσο, εξακολουθούν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να συνδέονται με τα εξουσιαστικά σύμβολα. Για τον κοινό πολίτη τα εξουσιαστικά σύμβολα έχουν σχέση με τους μισθωτούς της κρατικής υπαλληλίας. Μια τέτοια προσέγγιση όμως σπάνια οδηγεί σε καθολικές και ξεκάθαρες ταξινομήσεις του εργατικού δυναμικού σε δυο κατηγορίες: τους μισθωτούς υπαλλήλους και τους χειρώνακτες. Γιατί ακόμα και στην περίπτωση που θα δεχτούμε ότι μια τέτοια προοπτική του κοινωνικού γοήτρου, της κοινωνικής ιεράρχησης (με τη βεμπεριανή έννοια του όρου) και των οικονομικών συνθηκών (με τη μαρξιστική έννοια του όρου), είναι καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης αντίληψης για το ποιος είναι ο μισθωτός

υπάλληλος και ποιος ο χειρώνακτας εργάτης, οι αξιολογήσεις των διαφόρων ομάδων κατά πάσα πιθανότητα θα διαφέρουν μεταξύ τους. Αυτό είναι αναπόφευκτο λόγω του ιδιαίτερου τρόπου, με τον οποίο η καθεμιά από τις ομάδες αυτές συνδέεται με την εξουσία.

Αν παρόλα αυτά, στεκόμαστε στην προσέγγιση του δημόσιου υπαλληλικού προσωπικού προς την εξουσία, σαν πιθανό επιπρόσθετο κριτήριο ταξικού διαχωρισμού και επαγγελματικής κατηγοροποίησης, αυτό το κάνουμε γιατί μας βοηθάει να στρέψουμε την προσοχή μας στην εικόνα που διαμορφώνουν τα άτομα και οι κοινωνικοί φορείς, για την επαγγελματική τους κατάρτιση και θέση, το κοινωνικό τους γόητρο, την οικονομική δύναμη και την κοινωνική τους ιεράρχηση, μέσα στα πλαίσια της αγοράς εργασίας. Ακόμη μας ωθεί στην εξέταση των συνθηκών και των παραγόντων που ευθύνονται για τις κοινωνικές και επαγγελματικές διαφοροποιήσεις, που διαμορφώνονται σε κάθε κοινωνικό σύστημα.

2.4. Οι αντιθετικές «ελίτ»

Μερικές θεωρίες των «ελίτ» προσπάθησαν να απομονώσουν το γραφειοκρατικό φαινόμενο, συνδέοντάς το με τη «διοικητική ελίτ» του πολιτικού συστήματος³⁰. Η διοικητική ελίτ ξεχωρίζει από τις άλλες κοινωνικές ελίτ από την ιδιομορφία της λειτουργίας της, τον περιορισμένο αριθμό της και την ομοιογένεια των μελών της. Η «διοικητική ελίτ» συνδέεται άμεσα με την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Κι αυτό ακριβώς το σημείο την κάνει να διακρίνεται από άλλες ηγετικές ομάδες που, ενώ μπορεί να χαίρουν υψηλού κοινωνικού γοήτρου, δεν ασκούν ωστόσο οι ίδιες άμεσα εξουσία.

Αυτού του είδους οι θεωρίες κάνουν συνήθως τη διάκριση ανάμεσα σε καθαρά «πολιτική ελίτ» και σε «διοικητική ελίτ». Αυτό διευκολύνεται από το γεγονός ότι οι διάφορες ελίτ δεν αποτελούν συνεκτικές κοινωνικές οντότητες ή απόλυτα ξεκάθαρες κατηγορίες. Στις σύγχρονες κοινωνίες εμφανίζονται συναγωνιστικές ή ανταγωνιστικές υπο-ομάδες, φατρίες, κάστες, διασπαστικά κινήματα, μέσα σε μεγαλύτερα σύνολα ή σε συλλογικότητες. Αναπτύσσονται με αυτόν τον τρόπο και άλλες ηγετικές ομάδες, όπως για παράδειγμα η «ελίτ των στρατιωτικών» (περισσότερο συμπαγής) ή η «ελίτ των διανοουμένων» (λιγότερο ομοιογενής). Όταν όμως οι θεωρίες αυτές ξεπεράσουν τη συγκριτική αντιπαράθεση, για να προσδιορίσουν ακριβέστερα τη δύναμη και την επιρροή των ελίτ στο σύνολό τους, τότε τα πράγματα φαίνεται να δυσκο-

λεύουν. Αναφορικά πάντως με τη «διοικητική ελίτ», αναπτύσσεται η τάση να ελαχιστοποιείται η επιρροή της, γιατί τη συνδέουν μ' ένα ορισμένο οργανωτικό και ψυχολογικό τύπο ελίτ, το διευθυντικό.

Στην περίπτωση που θα θέλαμε να διερευνήσουμε συστηματικά και σε βάθος τη φύση της επιρροής και την έκταση της δύναμης που διαθέτει και ασκεί η «διοικητική ελίτ», η προσπάθειά μας εμπλέκεται σε προβλήματα ανάλυσης και εμπειρικής επαλήθευσης. Ένα μεγάλο μέρος των μελών αυτής της «ελίτ» ως άτομα έχουν κύρος, ασκούν επιρροή και διαθέτουν δύναμη, όπως εξάλλου και άτομα άλλων κοινωνικών ομάδων, το επάγγελμα και η κοινωνική θέση των οποίων βρίσκονται υψηλά στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Επιπλέον, επειδή αυτοί που δρουν στα ψηλότερα κλιμάκια της δημόσιας διοίκησης έρχονται τακτικά σε επαφή με το πολιτικό προσωπικό, είναι επόμενο να ασκούν επίδραση στη λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων.

Ποια είναι όμως η επιρροή και η δύναμη που η «διοικητική ελίτ» στο σύνολό της ασκεί στα τρέχοντα καθημερινά θέματα; Συνήθως διατυπώνεται η άποψη ότι στα δημοκρατικά καθεστώτα η δύναμη αυτής της ελίτ είναι περιορισμένη. Οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι βρίσκονται κάτω από την άμεση εξουσία της πολιτικής ηγεσίας που είναι και η μόνη θεσμικά τουλάχιστον, υπεύθυνη μπροστά στο κοινοβούλιο και το σώμα των εκλογέων. Με τα λόγια του «νεότουρκου» κάποτε της αμερικάνικης πολιτικής επιστήμης Apter: «Οι γραφειοκρατίες είναι από τη φύση τους περιορισμένες σε σκοπό και υποστήριξη. Μπορεί να μεταχειρίζονται τη δύναμη αλλά δεν την παράγουν. Οι κανόνες που διέπουν τη λειτουργία τους και οι σύμφυτοι οργανωτικοί κανονισμοί που συναντάμε σχεδόν σε κάθε επιτυχή δημόσια υπηρεσία, σκιαγραφούν ρόλους λειτουργικά συγκεκριμένους... ώστε να μην επιτρέπουν τη μονοπώληση της εξουσίας»³¹.

Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη λοιπόν, οι δημόσιες γραφειοκρατίες, οι δημόσιοι υπάλληλοι εκτελούν αποφάσεις και εντολές που παίρνονται από άλλους και σύμφωνα με αρχές, αξίες και συμφέροντα που βρίσκονται έξω από τη δική τους σφαίρα επιρροής. Στην πραγματικότητα ωστόσο, οι δημόσιοι υπάλληλοι έχουν αρκετά περιθώρια αυτονομίας, πράγμα που τους δίνει την ευκαιρία να σχηματίζουν τις δικές τους κορπορατιστικές αντιλήψεις για το τι είναι «σωστή», «αρμόζουσα» ή «πρακτική» πολιτική.

Όσοι υποστηρίζουν τέτοιες αποφάσεις υπερτιμούν την τεχνική ουδετερότητα της γραφειοκρατίας, με την έννοια της εύκολης

χρησιμοποίησής της από την κάθε εξουσιαστική αρχή ή ηγεσία. Οι κυβερνήσεις χρησιμοποιούν, ή τουλάχιστον επιχειρούν να χρησιμοποιήσουν, τη γραφειοκρατία για την υλοποίηση της πολιτικής ή την κατάρτιση προγραμμάτων δράσης. Αυτό όμως αφορά έναν περιορισμένο χώρο κυβερνητικής δραστηριότητας: «Για επαναστατικές δυνάμεις σε περιόδους ριζικών κοινωνικών μετασχηματισμών, ο μηχανισμός αυτός δεν μπορεί να γίνει χρήσιμος»³². Για κάθε μεταβολή που αφορά τις δομικές σχέσεις που θίγουν το ταξικό σύστημα της κοινωνίας, η γραφειοκρατία φαίνεται να συμφωνεί με την κρατική εξουσία που τυχόν τις επιχειρεί. Κάθε μεταβολή των ταξικών λειτουργιών μιας κοινωνίας θα σήμανε την αλλοίωση του βαθμού της συγκρότησής της.

Σε καμιά περίπτωση ο φανατισμός και το αναπόφευκτο στη θεωρία της κοινωνικής οργάνωσης δεν κάνουν την εμφάνισή τους με τόσο έντονο τρόπο, όσο στην περίπτωση της γραφειοκρατικής συμπεριφοράς. Η ανθρώπινη φύση στην περίπτωση αυτή θεωρείται ως βασική αιτία του γραφειοκρατισμού. Ο Hobbes και ο Weber βρίσκονται εδώ στο απόγειο της δόξας τους. Με τα λόγια του σύγχρονου κοινωνικού παρατηρητή: «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι κι αυτοί θνητοί. Παρουσιάζουν ελλείψεις και αδυναμίες σύμφυτες με την ανθρώπινη φύση. Ο καθένας λατρεύει, όπως είπε κάποτε κι ο Σαίξπηρ, τις σύντομες στιγμές της εξουσίας του»³³. Είναι ο απόηχος του «Σιδηρού Νόμου της Ολιγαρχίας» του Michels, που ισχύει κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, συμπεριλαμβανόμενης της σοσιαλιστικής ή ακόμη και της αναρχικής οργάνωσης³⁴.

Από την άλλη όμως μεριά, οι δημοσιονομικές κρίσεις που είναι και συχνές και σχεδόν αναπόφευκτες διευκολύνουν τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα να ταυτιστούν με τους «πελάτες» του κράτους. Οι εργαζόμενοι στον κρατικό τομέα προλεταριοποιούνται, εξαιτίας των επιταγών της καπιταλιστικής ανάπτυξης, της κοινωνικοποίησης του κόστους και των εξόδων παραγωγής. Το προσωπικό που έρχεται καθημερινά σ' επαφή στην εργασία του με τα πιο φτωχά τμήματα του πληθυσμού, «συνειδητοποιεί στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό τα προβλήματα της αυταρχικής διοίκησης και του επαγγελματισμού»³⁵.

Οι εργαζόμενοι στο κράτος, και ιδιαίτερα αυτοί που εξαρτώνται άμεσα απ' αυτό, φέρουν το κύριο βάρος κάθε δημοσιονομικής κρίσης. Συχνά το κράτος βρίσκει εύκολο, προκειμένου να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό του, να περικόψει τα κονδύλια για την κοινωνική πρόνοια, την υγειονομική περίθαλψη και την εκπαί-

δευση και να παγώσει τους μισθούς και τα ημερομίσθια πολλών κλάδων ή και του συνόλου των μισθωτών στο δημόσιο τομέα για μικρά ή μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Ο περιορισμός του δικαιώματος της απεργίας και συχνά η αυθαιρεσία, η κακή πίστη και η απροθυμία της πολιτικής ηγεσίας να διαπραγματευτούν μαζί τους, υποχρεώνουν συχνά τα συνδικάτα των κρατικών υπαλλήλων να εκφράσουν τα επιμέρους αιτήματά τους με πολιτικούς όρους. Το δικαίωμα της απεργίας, η ελευθερία του συνέρχεσθαι και του λόγου, καθώς και μια σειρά από παρόμοια αιτήματα, είναι συχνά ανάμεσα στις διεκδικήσεις τους.

Επιπλέον, οι υπάλληλοι του δημοσίου, οι πολιτικοί αγώνες, ακόμη και σε περιπτώσεις όπου δεν συμμετέχουν άμεσα³⁶ όπως η αστυνομία, το δικαστικό σώμα ή η διοίκηση, δεν μένουν έξω από το στρατηγικό πεδίο του κράτους. Οι αγώνες αυτοί έχουν «πάντοτε επιπτώσεις στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης»³⁷. Συχνά μάλιστα οι αγώνες αυτοί εκδηλώνονται ιδιαίτερα έντονα μέσα στους ίδιους τους κόλπους του κράτους. Στην περίπτωση για παράδειγμα της Πορτογαλίας, της Ισπανίας και της Ελλάδας, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στα παραδοσιακά φασιστικά καθεστώτα, όπως έδειξε ο Πουλαντζάς, προσλαμβάνονται ως δημόσιοι υπάλληλοι και μέλη ορισμένων λαϊκών τάξεων, που δεν θα ήταν δυνατόν διαφορετικά να προσληφθούν. Με αυτό τον τρόπο, μηχανισμοί που είχαν δημιουργήσει στεγανά ανάμεσα στο κράτος και τους λαϊκούς αγώνες ήταν αυτοί που δοκιμάστηκαν περισσότερο και δεν κατέρρευαν «εξαιτίας ανοιχτών και μαζικών μετωπικών επιθέσεων, που εκθειάζουν για μεγάλο διάστημα οι αντιστασιακές οργανώσεις, αλλά εξαιτίας των εσωτερικών αντιφάσεων και διχασμών τους, που πρωταρχικός συντελεστής τους ήταν, αν και από απόσταση, οι λαϊκές μάζες»³⁸.

2.5. Προλεταριοποίηση³⁹ ή αστικοποίηση της κοινωνίας των μισθωτών;

Κάθε σοβαρή συζήτηση πάνω στο θέμα της εξέλιξης των ταξικών διαφορών αργά ή γρήγορα καταλήγει στο ερώτημα: πάμε προς την προλεταριοποίηση ή προς την αστικοποίηση των μεγάλων μεσαίων στρωμάτων της σύγχρονης κοινωνίας; Και ο ένας και ο άλλος όρος παραπέμπει, μεταξύ άλλων, στο φαινόμενο της *κοινωνικής κινητικότητας*⁴⁰.

Εδώ όμως θα πρέπει να κάνουμε μια προειδοποίηση: κάθε προσπάθεια να καταμετρήσουμε την ανοδική ή καθοδική κοινωνι-

κή κινητικότητα είναι μια επίπονη υπόθεση. Είναι τόσοι οι παράγοντες που επεμβαίνουν στον προσδιορισμό της κοινωνικής κινητικότητας (χειρωνακτική ή μη χειρωνακτική), «ασπρογιακάδων» ή «μπλε φόρμας» (εργατικής τάξη ή μεσαίας τάξη), ώστε ακόμη και τις πιο σημαντικές έρευνες στον τομέα αυτό, είμαστε υποχρεωμένοι να τις δεχτούμε με σχετική επιφύλαξη.

Σε μια ενδιαφέρουσα συγκριτική έρευνα δεκαοκτώ χωρών, οι οποίες διέθεσαν σχετικά στοιχεία, αναφέρεται ότι η ανοδική κινητικότητα (από χειρώνακτες και εργάτες σε μη χειρώνακτες μικροαστούς και σ' εξειδικευμένους εργάτες) είναι κατά μέσο όρο 22% (με κατώτερο ποσοστό 8, 5% στην Ιταλία και ανώτερο 30% στη Γαλλία)⁴¹. Η καθοδική κινητικότητα (από χειρώνακτες σε μη χειρώνακτες) είναι κατά μέσο όρο 27% (με κατώτερο ποσοστό 6% στο Βέλγιο και ανώτερο 43% στην Ολλανδία)⁴².

Πέρα όμως από αυτές τις γενικότητες, παρατηρούνται κι ορισμένες κτυπητές ιδιομορφίες σε ομάδες χωρών, που είμαστε υποχρεωμένοι να τις κατατάξουμε σε ξεχωριστές κατηγορίες. Έτσι, υπάρχουν χώρες όπου η καθοδική και η ανοδική κινητικότητα είναι εξίσου υψηλές (Αγγλία, Δανία) και άλλες χώρες όπου η καθοδική κινητικότητα είναι χαμηλή, ενώ η ανοδική είναι υψηλή (Γαλλία, Βέλγιο).

Ο οικονομικός όρος της «κοινωνικής πλησμονής» και η κοινωνιολογική έννοια της «καταναλωτικής κοινωνίας» που χαλκεύτηκαν κυρίως στη δεκαετία του 1950, είχε αλυσιδωτές αντιδράσεις πάνω στα θεωρητικά πρότυπα της κοινωνικής μηχανικής. Ένας από τους μύθους που κυριάρχησαν στα χρόνια που ακολούθησαν σε πολλές χώρες της Δύσης, ήταν και ο «εξαστισμός» ή «αστικοποίηση» της εργατικής τάξης, ως αποτέλεσμα κυρίως της διευρυνόμενης μισθωτής εργασίας. Μ' αυτό τον τρόπο οι χειρώνακτες, διατείνονταν όσοι υποστήριζαν την ιδέα της «κοινωνικής πλησμονής», έτειναν να αφομοιωθούν από τους αστούς⁴³. Ένας τέτοιος ισχυρισμός ξεσήκωσε σύννεφα κοινωνικο-πολιτικής αμφισβήτησης. Το θέμα πήρε ιδεολογικές διαστάσεις, γιατί ταυτίστηκε άμεσα με το ιδεολογικό στοίχημα της καπιταλιστικής δικαίωσης ή της άρνησής της.

Οι θεωρίες της αστικοποίησης της εργατικής τάξης, που στο μεταξύ διατυπώθηκαν, ήταν αποτέλεσμα μιας σχετικά μακράς περιόδου οικονομικής ευμάρειας και σχεδόν πλήρους απασχόλησης που εμφανίζονται στις προχωρημένες βιομηχανικές κοινωνίες της Δύσης αμέσως μετά τον πόλεμο και μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Η βασική θέση αυτών των θεωριών ήταν ότι

οι χειρώνακτες, και γενικότερα η εργατική τάξη, μ' ένα συνεχώς αυξανόμενο ρυθμό, υιοθετούν τις αξίες και το «στιλ ζωής» των μεσαίων στρωμάτων. Παράλληλα, οι πολιτικές τους πεποιθήσεις τείνουν να γίνουν περισσότερο συντηρητικές και ατομικιστικές.

Αναπτύσσονται καινούριες κοινωνικές δομές και διαφορετικά οργανωτικά σχήματα. Η παλιά πυραμίδα με την ημερομίσθια εργατική τάξη στη βάση, μια μικρότερη μεσαία τάξη στο μέσο και μια πολύ μικρή άρχουσα ανώτερη τάξη στην κορυφή, αντικαθίσταται από μια κατασκευή που έχει το σχήμα διαμαντιού: Στη βάση συσσωρεύονται τα περιθωριακά στρώματα (το κουρελοπρολεταριάτο, τα αντικοινωνικά στοιχεία, οι μόνιμα άνεργοι, ή οι τελείως αγράμματοι, οι ανάπηροι, οι ανίατοι κ.λπ.). Ακολουθούν τα μεσαία στρώματα που αποτελούνται από λιγότερους ημερομίσθιους χειρώνακτες και περισσότερους μισθωτούς υπαλλήλους. Στην κορυφή υπάρχει μια μικρή ελίτ από διευθυντές, οικονομικούς παράγοντες, επιχειρηματίες, πολιτικούς κ.λπ.

Στο μεταξύ τα μεσαία στρώματα μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά: ένα υποφερτό εισόδημα, έναν κοινό καταναλωτικό προσανατολισμό και ορισμένες ατομικιστικές παρά συλλογικές αξίες. Ιεραρχούνται όμως σύμφωνα με τις εμφανιζόμενες διαφορές στην επαγγελματική απασχόληση, το εισόδημα και την εκπαίδευση.

Στο καινούριο αυτό πρότυπο, οι κοινωνικές τάξεις εξακολουθούν να σχετίζονται με τον οικονομικό παράγοντα (ανάμεσα σε άλλους παράγοντες), αλλά δεν εξαρτώνται από την ιδιοκτησία ή όχι των μέσων παραγωγής. Ταυτόχρονα, η πάλη ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα δεν εξαφανίζεται. Δεν είναι όμως ταξική πάλη, με την παραδοσιακή έννοια του όρου. Πρόκειται για διαφορές καθημερινών συμφερόντων, που δεν απειλούν την κατεστημένη κοινωνική τάξη⁴⁴.

Έτσι, ο ορισμός της εργατικής ή της αστικής τάξης, όπως είδαμε, έγινε πιο δύσκολος στις μέρες μας. Τα κριτήρια της καθημερινότητας (κατοικία, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου, ενδυμασία, τροφή, κ.λπ.), δεν επαρκούν για τη διάκριση και τον προσδιορισμό τους. Η σύγχρονη κατοικία σήμερα τείνει να τυποποιηθεί. Τα στοιχειώδη καταναλωτικά αγαθά φτάνουν σε όλο και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Οι διακοπές –ακόμα και οι χειμερινές– δεν αποτελούν πια προνόμιο μιας περιορισμένης κοινωνικής ομάδας, μιας «αργόσχολης ελίτ», όπως συνέβαινε πριν από πενήντα ή και είκοσι ακόμα χρόνια. Η υγειονομική περίθαλψη και η κοινωνική ασφάλιση έχει επεκταθεί σε ευρέα λαϊκά στρώματα, έ-

στω και υποτυπωδώς, στις χώρες της αναπτυγμένης ή αναπτυσσόμενης Δύσης.

Οι περισσότερες όμως θεωρίες αστικοποίησης μιλούσαν συνήθως ακόμη για τάσεις και όχι για καταστάσεις που είχαν ήδη διαμορφωθεί. Ελάχιστοι ήταν αυτοί που ισχυρίζονταν ότι οι παραδοσιακές εργατικές τάξεις είχαν εξαφανιστεί. Αυτό που στην πραγματικότητα υποστήριζαν ήταν ότι τα πιο αναπτυγμένα στρώματα των εργατών, δηλαδή όσοι απασχολούνταν για παράδειγμα στις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας, κινούνταν προς τα μεσαία επίπεδα ζωής και πως αυτή η τάση στο μέλλον θα γενικευόταν και σε άλλα στρώματα εργατών.

Πολλοί ήταν όμως αυτοί που αμφισβήτησαν αυτούς τους ισχυρισμούς, επιμένοντας στα μαρξιστικά κριτήρια των ταξικών προσδιορισμών: «Πώς μπορεί κανείς να ισχυρίζεται ότι οι ταξικές διαφορές εξαφανίζονται», παρατηρεί για παράδειγμα ο Jostock, «τη στιγμή που η γη και τα άλλα μέσα παραγωγής αποτελούν ακόμη ατομική ιδιοκτησία μιας μειοψηφίας, ενώ η μεγάλη πλειοψηφία του λαού στερείται ατομικής ιδιοκτησίας»⁴⁵;

Είναι πράγματι αλήθεια ότι πολλά από τα βασικά αγαθά για ένα κατώτερο ή ακόμη και μέσο βιοτικό επίπεδο, έχουν φτάσει σήμερα σε πολλά κοινωνικά στρώματα, η κατανομή του πλούτου, σε παγκόσμιο και σε εθνικό επίπεδο, εξακολουθεί να είναι άνιση και σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις να χειροτερεύει. Η ύπαρξη εθνικών ανισοτήτων και η συνύπαρξη πλούσιων και φτωχών περιοχών, συνοικιών και ατόμων μέσα στα ίδια εθνικά όρια, αποτελούν σε πολλές ακόμα περιπτώσεις βασικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών, ακόμη και των πλούσιων κρατών της γης όπως η Αμερική. Όλο και συχνότερα σήμερα ακούμε για την κοινωνία των δύο τρίτων, με το ένα τρίτο των πολιτών να ζει κάτω από τα επίσημα όρια της φτώχειας.

Υπάρχουν για παράδειγμα μερικές κατηγορίες εργαζομένων που εκτελούν ακόμη το εργασιακό τους έργο κάτω από άθλιες ή ανθυγιεινές συνθήκες – εργαστήρια χημικών παρασκευών, ορυχεία, βαριές κατασκευές σε τμήματα της βιομηχανίας με διαδικασίες κατά σειρά. Οι επαγγελματίες ερευνητές ή το τεχνικό προσωπικό, που ενσωματώνονται στα ερευνητικά προγράμματα κάποιου επιστημονικού κέντρου ή ενός εργαστηρίου, δεν είναι λιγότερο «προλετάριοι» με την ευρύτερη έννοια του όρου από τον εργάτη που παρακολουθεί τον πίνακα ελέγχου σε κάποιο αυτόματοποιημένο εργοστάσιο γαλακτοκομικών προϊόντων. Κι ακόμα, οι συνθήκες που επικρατούν σε ορισμένες εργασίες των δημόσιων

υπηρεσιών, δεν διαφέρουν από τις συνθήκες που επικρατούν στις μεγάλες βιομηχανίες και τα εργοστάσια. Ένα μάλιστα από τα πιο εμφανή σύμβολα της πλήρους προλεταριοποίησης των υπαλλήλων, που το αποκηρύσσουν οι ίδιοι οι υπάλληλοι μετά βδελυγμίας, είναι το ρολόι προσέλευσης και αποχώρησης από τον τόπο της δουλειάς τους.

Έτσι, μερικοί καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, η προλεταριοποίηση της κοινωνίας, με την έννοια της εξαφάνισης των παλιών μικροαστικών στρωμάτων, είναι αναμφισβήτητη⁴⁶. Οι εργαζόμενοι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, μετατρέπονται σε μισθωτούς και μ' αυτό τον τρόπο εντάσσονται στην καπιταλιστική κατανομή εργασίας των επιχειρήσεων. Η προλεταριοποίηση όμως αυτών των στρωμάτων διαφέρει ουσιαστικά απ' αυτό που υπονοεί η μαρξιστική έννοια του όρου. Η εξέλιξη δηλαδή των τάξεων δεν οδήγησε στη δημιουργία δυο αντίθετων και ξεκομμένων μεταξύ τους κοινωνικών μορφωμάτων: από τη μια μεριά ο τεράστιος όγκος των βιομηχανικών εργατών και από την άλλη μια μικρή μερίδα καπιταλιστών.

Ο Καστοριάδης, για παράδειγμα, θα παρατηρήσει εδώ και δεκαετίες ότι η κοινωνία εξελίχτηκε σ' ένα πολύπλοκο σύνολο πυραμίδων σ' εναρμόνιση με τη βαθιά λογική της γραφειοκρατικοποίησης⁴⁷. Θα συμφωνήσει μαζί του και ο Λακλάου: «Η αναδιάρθρωση του ελέγχου μέσα στο εργοστάσιο και η νέα διαίρεση εργασίας μέσα στο βιομηχανικό κόσμο έχουν διαλύσει την παραδοσιακή ταυτότητα του προλεταριάτου κι έχουν διαμορφώσει μια νέου τύπου εργασία που εκφράζεται πολλές φορές μέσα από λευκές απεργίες (wildcat strikes), έξω από τα συνδικαλιστικά πλαίσια κι ως προς την οποία η παραδοσιακή στρατηγική, φτιαγμένη για την παραδοσιακή εργατική τάξη, δεν μπορεί πια να λειτουργήσει»⁴⁸.

Αυτό σημαίνει ότι από τη μια μεριά δεν υπάρχουν από πάνω τα στελέχη και οι επιτελικές ομάδες που διαμορφώνουν και δίνουν διαταγές, και από την άλλη το σύνολο σχεδόν των εκτελεστικών οργάνων ή των διεκπεραιωτών, συνήθως μισθωτών, που υπακούουν από κάτω, όπως συμβαίνει σε μια δώροφη ταξική κατασκευή. Ο ενεργός πληθυσμός έχει εγκατασταθεί σε όλους τους χώρους της πολυώροφης γραφειοκρατικής πολυκατοικίας. Προς το παρόν μάλιστα δεν φαίνεται τίποτε να απειλεί με κατεδάφιση τους ενδιάμεσους ορόφους αυτού του κάθετου οργανωτικού χώρου. Ακριβώς το αντίθετο μάλιστα.

Συμπέρασμα

Σε ό,τι προηγήθηκε προσπάθησα να επισημάνω την αδυναμία ενός μεγάλου μέρους της παραδοσιακής κοινωνικής θεωρίας, να εξηγήσει την αντιπαράθεση την κοινωνική πάλη στις σύγχρονες κοινωνίες. Απ' ό,τι δείχνουν όλες οι έρευνες, σε όλες τις σύγχρονες βιομηχανικές χώρες του κόσμου, «απλοί εκτελεστές» (χειρώννακτες εργάτες στα εργοστάσια) και το αντίστοιχό τους στους χώρους των γραφείων (χειριστές ηλεκτρονικών υπολογιστών, κλητήρες, πωλητές, φύλακες κ.λπ.), δεν απορροφήθηκαν από αυτό που παραδοσιακά λέμε βιομηχανία. Σε χώρες μάλιστα που δεν ολοκλήρωσαν την εκβιομηχάνισή τους, το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολείται στη βιομηχανία, δεν ξεπερνούν το 30%. Το μεγάλο μέρος των εργαζομένων στελεχώνουν τις υπηρεσίες ως μισθωτοί, ενώ ένα ελάχιστο ποσοστό του ενεργού πληθυσμού ασχολείται με τη γεωργία. Το βιομηχανικό προλεταριάτο, με την κλασική έννοια του όρου (χειρώννακτες, μεροκαματιάρηδες, ωρομίσθιοι εργάτες) φθίνει συνεχώς. Το ίδιο φθίνει και ο μικροαστός ελεύθερος επαγγελματίας.

Τα θεωρητικά σχήματα που διακρίνουν δυο μόνο επίπεδα κοινωνικής ιεράρχησης, της μικρής τάξης των εκμεταλλευτών και της μεγάλης μάζας των παραγωγών, δεν φαίνεται να αποδίδουν την πολυκεντρική και πολυεπίπεδη αντιπαράθεση της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας. Ούτε και οι έννοιες των «διευθυντικών» και των «υπαλληλικών» στρωμάτων μπορούν να αποδώσουν με πιστότητα τις διαταξικές συναρθρώσεις και τις κοινωνικές διακυμάνσεις, από άποψη «στιλ» ζωής και κοινωνικής εγρήγορσης, στο σύγχρονο καπιταλισμό.

Σε αντίθεση με προηγούμενες εποχές, οι κοινωνικές διαιρέσεις είναι σήμερα πολύ πιο πολυεπίπεδες και συνεπώς πολύ πιο περίπλοκες. Οι κοινωνίες μέσα στη μαζικότητά τους είναι πολύ πιο κατακερματισμένες και συνάμα ευμετάβλητες απ' ό,τι συνήθως εμφανίζονται. Θα 'λεγε κανείς ότι ο παραδοσιακός ταξικός προσδιορισμός που ταύτιζε τα άτομα με τα μέσα παραγωγής, φαίνεται να μην μπορεί πια ν' απεικονίσει τις τάσεις της σύγχρονης κοινωνικής πάλης ανάμεσα στις τυπικές και τις άτυπες ομάδες των μισθωτών.

Οι διπολικές ταξικές έννοιες με τη μια ή την άλλη μορφή δεν είναι βέβαια πάντα τελείως άχρηστες. Δεν πρέπει όμως να χρησιμοποιούνται με τρόπο μηχανιστικό. Στην καθαρή τους μορφή μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να περιγράψουμε αυτούς που βρί-

σκονται στα δύο άκρα μιας κλίμακας ή ενός φάσματος. Αφήνουν όμως ανέγγιχτα όλα τα άλλα ενδιάμεσα στρώματα, τις υποδιαιρέσεις, τις υποομάδες, τις μερίδες του πληθυσμού, δηλαδή το μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού. Πρόκειται για τις κοινωνικές εκείνες ομαδώσεις που βρίσκονται σε κάποιο ενδιάμεσο ή διαμεσολαβητικό στάδιο ανάμεσα σ' αυτούς που δίνουν εντολές και σ' αυτούς που τις εκτελούν. Η έννοια των μισθωτών –με την εσωτερική συνοχή και τις αντιθετικές συγκρούσεις που επιβάλλει ή υπονοεί αυτή η έννοια– ίσως μας δώσει ορισμένες απαντήσεις σε θέματα κοινωνικής εξέλιξης και ταξικής ιεράρχησης στις μετακαπιταλιστικές κοινωνίες του καιρού μας.

Σημειώσεις

1. Είναι εύστοχη στο σημείο αυτό η παρατήρηση: «Ο θάνατος της *Gemeinschaft* (κοινότητας) στη Δύση αντανakλάται στην εξασθένηση της ταξικά εδραιωμένης πολιτικής» (Robert J. Holton and S. Turner, *Max Weber on Economy and Society*, London, Loutletge, 1990, σελ. 2). Πρόκειται κατά τη γνώμη μου για επιτυχέστατο συνδυασμό αστικής ορολογίας και μαρξιστικής εννοιολόγησης, σε ένα καίριο θέμα κοινωνικής εξέλιξης και ταξικής ιεράρχησης.

2. John Kenneth Galbraith, *Η Καλή Κοινωνία* (σε μετάφραση Λάμπη Χαραλαμπίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σελ. 640.

3. Βλέπε, Γ.Κ. Βλάχος, *Πολιτική*, Αθήνα (χωρίς εκδότη), 1981, τόμος Γ', σελ. 463 και Ν. Πουλατζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, τόμος Ι, σελ. 104 και επ., σελ. 114 και επ., τόμος ΙΙ, σελ. 78 και επ. Πόσοι επιπλέον είναι σήμερα πρόθυμοι για παράδειγμα να δεχτούν συμπεράσματα του τύπου: «Ουσιαστικά, το πιο σημαντικό συμπέρασμα από ολόκληρη την ανάλυσή μας είναι ότι μόνο η σύνδεση με την εργατική τάξη (η οποία είναι η τελευταία ανερχόμενη τάξη, συνδέεται άμεσα με τον ιστορικό υλισμό) επιτρέπει να δημιουργήσουμε τις συνθήκες για την επεξεργασία και τον πειραματισμό της θεωρίας της κοινωνίας, της θεωρίας της πάλης των τάξεων» [Manuel Castells, «Pratique Epistimologique et Sciences Sociales», *Theorie et Politique*, 1, 1973, μεταφρασμένο και στα ελληνικά με τίτλο: *Πόλη και Κοινωνία, Ιδεολογία, Κοινωνιολογική Θεωρία και Σχεδιασμός: Τέσσερα Κείμενα του Manuel Castells* (επιμέλεια Παντελή Λαζαρίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα (χ.χ.), σελ. 209].

4. Βλέπε μια παλιότερη αλλά αναλυτικότερη παρουσίαση του θέματος από το Γάλλο πολιτικό επιστήμονα Maurice Duverger, *The Idea of Politics*, Chicago, Gateway, 1966, σελ. 201.

5. «Η ταξικότητα και η αυτονόμηση (του κράτους)», θα πει ο καθηγητής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων Μπιτσάκης, «δεν αντιτίθεται λοιπόν τυπικά, αλλά διαλεκτικά: αλληλοπροϋποτίθενται και αλληλοπροσδιορίζονται» (Ευτύχης Μπιτσάκης, *Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, Guttenberg, 1983, σελ. 245).

6. Η προσφορά του «εικονοκλάστη» για πολλούς Πουλαντζά στη διερεύνηση αυτών των θεμάτων σε διεθνές επίπεδο έχει αποδειχθεί αναντικατάστατη. Η ιδέα της *σχετικής αυτονομίας του κράτους* και η άμεση διασύνδεση του κρατικού μηχανισμού με τις ταξικές διαφοροποιήσεις που αναπτύσσει, σχεδόν σ' όλα τα βασικά του έργα, διευκολύνουν την προσέγγιση που επιχειρούμε: είναι μια θεωρητική διέξοδος προς αυτή την κατεύθυνση. Χωρίς καμιά τελικά διατυπωμένη μεθοδολογική πρόταση δηλαδή, ο Πουλαντζάς εξακολουθεί να μας προσφέρει μια αξιοπρόσεκτη εννοιολογική βάση, για την παραπέρα διερεύνηση του θέματος.

7. C. Wright Mills, *The Power Elite*, Oxford, Oxford University Press, 1956, σελ. 261. Στην Ελλάδα τα ποσοστά των δυο αυτών κοινωνικών ομάδων είναι πολύ διαφορετικά. Το άνοιγμα μεταξύ τους δεν είναι τόσο μεγάλο. Η τάση όμως να διευρύνεται είναι ολοφάνερη. Τα παλιά μεσαία στρώματα της πόλης και του χωριού μειώθηκαν σε απόλυτους αριθμούς. Παρόλα αυτά τα «νέα μισθωτά στρώματα της πόλης» αποτελούσαν, σύμφωνα με την απογραφή του 1981, μόνο το 17,9% των μεσαίων στρωμάτων (Περικλής Παπαδόπουλος, *Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 244-45).

8. C. Wright Mills, *όπ. παρ.*, σελ. 9.

9. John Kenneth Galbraith, *Η Καλή Κοινωνία* (σε μετάφραση Λ. Χαλαραμπίδη), Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1997, σελ. 108.

10. Βλέπε, για παράδειγμα, Κ. Τσουκαλάς, «Σκέψεις Γύρω Από τον Κοινωνικό Ρόλο της Δημόσιας Απασχόλησης στην Ελλάδα», στο Κώστας Βεργόπουλος, *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σελ. 139.

11. Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς Φορείς και Ταξικές Σχέσεις στο Σύγχρονο Καπιταλισμό», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, no 56, 1985, σελ. 3-19. Για το ίδιο θέμα βλέπε επίσης, Erik Olin Wright, *Class Crisis and the State*, London, Verso, 1983.

12. Βλέπε Jacques Elliott, *A General Theory of Bureaucracy*, London, Heinemann, 1977, σελ. 40.

13. Βλέπε, Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

14. Στο ίδιο.

15. Βλέπε, Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Γραφειοκρατική Κοινωνία*, Αθήνα, Αμφορέας, σελ. 72.

16. Είχε πει κάποτε ο Μαρξ ότι αυτό που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική εποχή είναι ότι η εργατική δύναμη παίρνει για τον εργάτη τη μορφή ενός εμπορεύματος και έτσι η εργασία του παίρνει τη μορφή μισθω-

τής εργασίας (Karl Marx, *Grundrisse, der Kritik der Politischen Ökonomie*, Berlin, 1953).

17. J. Burnham, *Η Επανάσταση των Διευθυντών*, Αθήνα (1941), Κάλβος, 1970, σελ. 40-41.

18. Βλέπε, Άλβιν Τόφλερ, *Το Τρίτο Κύμα*, Αθήνα, Κάκτος, 1982, σελ. 221.

19. Ράλφ Μίλλιμπαντ, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σελ. 63.

20. Στο ίδιο. Βλέπε επίσης, M. Crozier, «Classe sans Conscience au Pretiquation de la Societe», *Archives Europeennes de Sociologie*, τόμος I, 1960, σελ. 236.

21. Στην Ελλάδα, υπάρχουν διάφορες εκδοχές για την ποσοτική απεικόνιση και εξέλιξη των μισθωτών. Το 1960 οι μισθωτοί αποτελούσαν το 34% του συνολικού ενεργού πληθυσμού και το 1981 το 43% έναντι 76% και 90%, (μέσος όρος) αντίστοιχα, στις εννέα τότε χώρες της ΕΟΚ (Κώστας Βαϊτσος και Τάσος Γιαννίσης, *Τεχνολογικός Μετασχηματισμός*, Αθήνα, Gutenberg, 1987, σελ. 26). Κατά μια άλλη εκδοχή το 1981 οι μισθωτοί στην Ελλάδα αποτελούσαν το 72% στο δευτερογενή τομέα (93% στην ΕΟΚ) και το 64%, στις υπηρεσίες (84% στην ΕΟΚ) (Μ. Νεγρεπόντη-Δεληβάνη, *Η Προβληματική Ελληνική Βιομηχανία, και Κάποιες Λύσεις*, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 25 και επ.). Για μια παρόμοια συζήτηση βλέπε επίσης και Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986. Μια διαφορετική τέλος εξέλιξη καταγράφεται από τον Παπαδόπουλο, ο οποίος χρησιμοποιεί τα στοιχεία που δίνονται από την ΕΣΥΕ. Στη χώρα μας έτσι, οι μισθωτοί αυξάνονται με τον εξής τρόπο: Το 1961 ήταν 1.216.981 άτομα, το 1971 έγιναν 1.369.844 άτομα, για να φτάσουν 1.730.298 άτομα δέκα χρόνια αργότερα. Μεταφραζόμενα σε ποσοστά του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, ηλικίας άνω των 10 ετών, έχουμε 33,6% το 1961, 42,3% το 1971 και 48,8% το 1981 (Περικλής Παπαδόπουλος, *Η Ταξική Διάρθρωση της Σύγχρονης Ελληνικής Κοινωνίας* Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 14). Μια πιο πρόσφατη ανάλυση στο θέμα αυτό ανεβάζει τους μισθωτούς σε 71,3% και τους αυτοαπασχολούμενους σε 28,7% (Αντώνης Γεωργούλας, *Τροχιές σε Σύμπτωση*, Αθήνα, Gutenberg, 1997, σελ. 207). Το ποσοστό των μισθωτών στην Ελλάδα πάντως φαίνεται να παρουσιάζει τον υψηλότερο «δείκτη απόκλισης» από το μέσο όρο σε παγκόσμιο επίπεδο, με εξαίρεση μόνο από την Ουρουγουάη (βλέπε, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σελ. 243). Οι ερμηνείες γι' αυτό είναι πολλές. Μια πιο πρόσφατη φαίνεται να συμπυκνώνει μια σειρά από παράγοντες που ευθύνονται για την αργοπορία: «Φαίνεται πως το χαρακτηριστικό στοιχείο που διέπει τη νεοελληνική κοινωνία είναι η μη άνδρωση μιας *societa civil* που θα έκανε την αναπαραγωγή της ιδιωτικό ζήτημα των ίδιων των πολιτών της. Έτσι, αυτή η εγγενής αδυναμία εμποδίζει την κοινωνική και οικονομική συγκρότηση τόσο μιας βιομηχανι-

κής αστικής τάξης και του αντίποδα της, δηλαδή μιας τάξης μισθωτών, όπως επίσης και την εγκαθίδρυση μιας κοινωνικής τάξης πραγμάτων που θα ευνοούσε την αγορά και πώληση της μισθωτής εργασίας» (Θανάσης Αλεξίου, «Μερικές Θέσεις για τον Σχηματισμό και την Πολιτική Μορφοποίηση της Ελληνικής Εργατικής Τάξης στο Μεσοπόλεμο», *Τετράδια*, No 35, Φθινόπωρο-Χειμώνας 1994, σελ. 62). Αν αφαιρέσει κανείς την αυθαίρετη ταύτιση του μισθωτού με τον ελεύθερο επαγγελματία που υπονοεί η πρώτη πρόταση, η δεύτερη πρόταση φαίνεται ν' αποδίδει κατά προσέγγιση την πραγματικότητα. Παρακινδυνευμένη είναι επίσης σ' αυτό το σημείο και η απόπειρα συσχετισμού της χριστιανικής ορθοδοξίας με την αργοπορημένη αύξηση της μισθωτής εργασίας, που επιχειρεί ο συγγραφέας όταν υποστηρίζει ότι: «Πέρα από τις συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επιβράδυναν την εμφάνιση της μισθωτής εργασίας λείπει στην ορθοδοξία μια ηθική αντιμετώπιση της εργασίας που θα οδηγούσε το άτομο στον ενστερνισμό ενός συστήματος αξιών και ηθικών προστακτικών, κάτι που επετέλεσε ο προτεσταντισμός στις διάφορες εκδοχές του (καλβινισμός, μεθοδισμός κ.ο.κ.)» (Στο ίδιο).

22. Από την κλασική εποχή η διάκριση ανάμεσα σε «χειρωνακτική» και σε «πνευματική εργασία» είχε κοινωνικές παραμέτρους. Ο Πλάτων στο *Γοργία* για παράδειγμα, βάζει το Σωκράτη να λέει: «ένα μέλος της καλής κοινωνίας θα αντιπασσόταν στο γάμο της κόρης του μ' έναν στρατιωτικό μηχανικό, ακόμη κι αν οι μηχανές είχαν σώσει την πόλη...». Και θα σχολιάσει πάνω σ' αυτό ο Ζολί, καθηγητής της Σχολής Αρχιτεκτονικής του Παρισιού Λα Βιλιέτ: «Ο, τι άπτεται της χειρωνακτικής κερδοσκοπικής δουλειάς υπόκειται στην ίδια πνευματική και κοινωνική δυσμένεια» [Ρόμπερτ Ζολί, *Η Πόλη και ο Αστικός Πολιτισμός (La ville et la civilization urbaine*, σε μετάφραση Σ. Τριανταφυλλίδου), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1991, σελ. 89].

23. Βλέπε, Fyodor Burlatsky, *The Modern State and Politics*, Moscow, Progress Publishers, 1978, σελ. 104.

24. Y. George, Sagers Bain and Robert Price, «Who Is White-Collar Employee», *British Journal of Industrial Relations*, vol. X, no 3, November 1972, σελ. 325-38.

25. Σύμφωνα με τον Άγγλο νεομαρξιστή καθηγητή της κοινωνιολογίας Bottomore, συναντάμε την κατηγορία του «πνευματικού εργάτη» για πρώτη φορά στα γραπτά του Πολωνού επαναστάτη Βασλάβ Μαχάζκι, ιδιαίτερα στο βιβλίο του *Ο Διανοούμενος Εργάτης* που δημοσιεύτηκε στα 1905 [Tom Bottomone, *Ελίτ και Κοινωνία* (σε μετάφραση Θ. Μπανούση), Αθήνα, Εκδόσεις 70, 1970, σελ. 91]. Μερικοί, ωστόσο, αστοί κοινωνικοί αναλυτές, στην αδυναμία τους ίσως να εκφράσουν τις σύγχρονες εργασιακές σχέσεις με τις υπάρχουσες εννοιολογικές κατηγορίες, διευρύνουν και χρησιμοποιούν την έννοια της κοινωνικής κατηγορίας των διανοουμένων. Γνωστοί οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες, όπως ο Galbraith, ο Bell, ο Brzezinski κι άλλοι, στην κατηγορία των διανοουμένων συμπεριλαμβάνουν τώρα και τους μηχανικούς, τους τεχνι-

κούς, τους διευθυντές και το διοικητικό προσωπικό των ιδιωτικών επιχειρήσεων και του δημοσίου, καθώς και τους κατόχους άλλων παρόμοιων ειδικοτήτων.

26. Alvin Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of a New Class*, London, The Macmillan Press, 1979, σελ. 48.

27. Βλέπε, για παράδειγμα, Fritz Kroner, *Soziologie der Angestellten*, Krepshauer und Witsch, Köln, 1962.

28. Roger Girod, *Etudes Sociologiques sur les Couches Salaries: Ouvriers et Employés*, Marcel Riviere, 1961.

29. Στην Ελλάδα το 1986 ο δημόσιος τομέας διαχειριζόταν άμεσα ή έμμεσα, το 50% του ΑΕΠ, ενώ τα τριάντα χρόνια πριν μόλις το 20%. Η κατανάλωση του δημοσίου από 11, 5% το 1955 έφθασε το 20% τριάντα χρόνια αργότερα (Δανάη Μυλωνάκη, «Σταθεροποιητικός ή Υφεισιακός ο Προϋπολογισμός του 1986;», *Αντί*, 20 Δεκεμβρίου 1985, σελ. 12). Οι δημοτικές αρχές επεκτείνουν τις δραστηριότητες, οι οποίες άλλοτε ανήκαν στην κεντρική εξουσία ή άλλοτε εμφανίζονται για πρώτη φορά. Σε πολλές περιπτώσεις οι δραστηριότητες αυτές δεν έχασαν τις οργανωτικές τους διαστάσεις. Αυτό υποδηλώνει μια τεράστια γραφειοκρατική επέκταση σε χώρους και δραστηριότητες που προηγούμενα είχαν αφεθεί τελικά χωρίς έλεγχο και οργανωτική υποδομή, με αποτέλεσμα τις πιθανές ι-διαιτερότητες.

30. Ο Πουλιαντζάς απορρίπτει την κατηγορία της «ελίτ», ως μη μαρξιστική κατηγορία. Μιλάει όμως για μερίδες τάξεων. Λέει για παράδειγμα ότι η αστική τάξη είναι μια κάθε άλλο παρά ομοιογενής τάξη, μια και μπορούμε να διακρίνουμε τη βιομηχανική, τη χρηματιστηριακή κι άλλες μερίδες κεφαλαίου. Έχω την εντύπωση όμως ότι η «μερίδα» στην περίπτωση αυτή έχει μέσα της την έννοια της «ελίτ». Ο Άγγλος νεομαρξιστής Milliband εξάλλου, χρησιμοποιεί τον όρο «οικονομική ελίτ», όταν αναφέρεται στην άρχουσα τάξη: «Αλλά μπορούμε τουλάχιστον σ' αυτή τη φάση ν' αναφέρουμε την ύπαρξη οικονομικών ελίτ, που χάρη στην ιδιοκτησία ή τον έλεγχο ή και τα δυο, εξουσιάζουν πολλούς απ' τους ζωτικότερους τομείς της οικονομικής ζωής» (Ralph Milliband, *Το Κράτος στην Καπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984, σελ. 61). Ακόμη ας αναφέρουμε εδώ ότι ο Milliband μιλάει για «κρατική αστική τάξη», που χάρη στον ιδιαίτερο σύνδεσμο με το κράτος επιδιώκει να κατοχυρώσει τα δικά της στενά συμφέροντα. Τα συμφέροντα αυτά η ίδια η «κρατική τάξη» δεν τα θεωρεί στενά, αλλά τα ταυτίζει με τα εθνικά, που στην ουσία είναι συμφέροντα καπιταλιστικά (Ralph Milliband, «State Authority and Class Interest», *New Left Review*, vol. 3-4, 1983).

31. David E. Apter, *The Policy of Modernization*, Chicago, The University of Chicago Press, 1969, σελ. 218.

32. Γιώργος Πάσχος, *Κράτος Δικαίου και Πολιτική: Πολιτειολογικές Θεωρίες 1900-1940*, Αθήνα, Πολίτης, 1991, σελ. 117.

33. Alvin W. Gouldner, «Metaphysical Pathos and the Theory of Bu-

reaucrecy», στο Alan A. Altshuler, *The Political Party of the Federal Bureaucracy*, New York, 1971, σελ. 8.

34. Robert Michels, *Political Parties*, Glencoe Ill, 1949, σελ. 400 (πρωτοδημοσιεύτηκε το 1915).

35. Βλέπε, James O' Connor, *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σελ. 267.

36. Το λαϊκό στοιχείο συμμετέχει έμεσα σε κρατικούς μηχανισμούς, όπως είναι για παράδειγμα το σχολείο, ο στρατός με την υποχρεωτική θητεία κ.τλ.

37. Νίκος Πουланτζάς, *Κράτος, Εξουσία, Σοσιαλισμός*, όπ. παρ., σελ. 218.

38. Στο ίδιο, σελ. 219.

39. Κρατούμε τους όρους «προλετάριος» και «προλεταριοποίηση», παρά την πληθωριστική υποτίμηση της αξίας τους σήμερα, για να αποδώσουμε τη μαζική επιδείνωση έως εξαθλίωση, της οικονομικής θέσης της «εργατικής τάξης», μιας εξίσου καταπονημένης (λόγω άκρατου λαϊκισμού) έννοιας στην τρέχουσα πολιτική ορολογία. Γίνεται κατανοητό ότι ο όρος «προλετάριος» δεν έχει σήμερα την καθαρά ταξική ή επαναστατική έννοια που είχε κάποτε. Ούτε το ίδιο ηθικό βάρος όταν λέγεται κι ακούγεται έξω από τα θεωρητικά πλαίσια του μαρξισμού. Διατηρεί ωστόσο την έννοια της εξαθλίωσης, όχι τόσο από την άποψη των υλικών όρων ζωής, όσο από την άποψη της αποστέρησης των δυνατοτήτων άμεσης και αποτελεσματικής βελτίωσης της κοινωνικής θέσης που κατέχει ο σημερινός διεκδικητής του χαρακτηρισμού. Η έννοια του «λούμπεν-προλεταριάτου» όμως, μόνο τους ιστορικούς και μερικούς αρχαιοδίφες της μαρξιστικής σκέψης φαίνεται να απασχολεί σήμερα. Ο όρος αναφέρεται από το Marx ελάχιστα μόνο φορές, δίπλα σε άλλες έξι κοινωνικές τάξεις: την αστική, τη βιομηχανική αστική, την εμπορική αστική, των μικροαστών, των αγροτών, το προλεταριάτο και το λούμπεν-προλεταριάτο (Karl Marx, *Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983). Σήμερα ο όρος δεν περιγράφει κανένα ίσως από τις ομάδες που ο Marx συμπεριλάμβανε στην ταξική αυτή κατηγορία, που όπως φαίνεται δεν ήταν ευκαταφρόνητη την εποχή του. Το λούμπεν προλεταριάτο ορίζεται ως εξής: «Πλάι στα διεφθαρμένα και τυχοδιωκτικά αποβράσματα της αστικής τάξης, βρίσκονται αλήτες, απολυμένοι φαντάροι, πρώην κατάδικοι, δραπέτες των κατέργων, απατεώνες, λατζαρόνι, κλεφτοπορτοφολάδες, ταχυδακτυλουργοί, χαρτοπαίχτες, προαγωγοί, μπορδελιάρηδες, χαμάληδες, γραφιάδες, λατερνιτζήδες, ρακοσυλλέκτες, πλανόδιοι τροχιστές, γανωτζήδες και ζητιάνοι» (Karl Marx, *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, όπ. παρ., σελ. 92-93). Αργότερα ο Lenin θα προσδώσει σε αυτή την κατηγορία μια τελείως αρνητική σημασία και θα την αντιπαραθέσει προς το προλεταριάτο. «Τα αλήτικα στοιχεία, που τα συνέτριψε ολότελα ο καπιταλισμός, δεν μπορούν να εξυψωθούν ως την ιδέα της προλεταριακής πάλης». Διακρίνονται «πότε για οξείες σύγκρουσεις και πότε για καταπληκτική αστάθεια

και ανικανότητα για πάλης» (Β.Ι. Λένιν, *Άπαντα*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, τόμος 17, σελ. 117). Μια σύντομη αναφορά πάνω στο θέμα μαζί με τα παραπάνω αποσπάσματα, μπορεί να τα βρεί ο αναγνώστης στο, Απόστολος Χατζηπαρασκευαΐδης, «Σημειώσεις για το Λούμπεν-Προλεταριάτο», *Θέσεις*, 50, 1994, σελ. 137-141. Ούτε όμως και η έννοια της «περιθωριοποίησης» αποδίδει τη μαζικότητα του φαινομένου. Η έννοια των «μη προνομιούχων» έχει ρητορική σημασία που μεταφέρεται σε εναλλασσόμενες και μεμονωμένες ομάδες, με καθαρά πολιτική έννοια, χωρίς καμιά ταξική σημασία. Μ' αυτή την έννοια υπάρχουν γιατροί προνομιούχοι και μη προνομιούχοι, όπως και δικηγόροι, συμβολαιογράφοι ή συνταξιούχοι.

40. Η κινητικότητα συνήθως υπολογίζεται συγκρίνοντας την εργασία του πατέρα με την εργασία του γιού.

41. S.M. Miller, «Comparative and Social Mobility», *Current Sociology*, vol. 9, σελ. 1-89.

42. S.M. Miller, στο ίδιο.

43. J.H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, Cambridge, University Press, 1969 (βλέπε ιδιαίτερα το κεφάλαιο Α, για μια γενικότερη σύνοψη αυτών των απόψεων).

44. Τα αίτια αυτών των αλλαγών, σύμφωνα με τις θεωρίες αστικοποίησης είναι περίπου τα εξής:

α) ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργατών αποκτά υψηλότερα ημερομίσθια που φτάνουν τους μισθούς των υπαλλήλων και των εξειδικευμένων εργατών της κατηγορίας των μεσαίων εισοδημάτων.

β) Η προχωρημένη τεχνολογία μειώνει τη φυσική προσπάθεια που απαιτεί η εργασία, έτσι ώστε οι χειρώνακτες γίνονται τεχνικοί που πληρώνονται για τη γνώση τους και την ικανότητά τους να ελέγχουν διαδικασίες μάλλον, παρά να ασκούν κάποιο χειρωνακτικό έργο. Αυτό τείνει να καταρρίπτει τα εμπόδια ανάμεσα στη διεύθυνση και τον απλό εργάτη. Η καταπιεστική εξουσία αντικαθίσταται από την ομαδική εργασία.

γ) Η ευρείας κλίμακας μετανάστευση έχει μετακινήσει πολλούς εργάτες στα προάστια των πόλεων, διαβρώνοντας έτσι τις παραδοσιακές εργατικές συνοικίες. Αυτό βοηθάει στην καταστροφή της εργατικής κουλτούρας που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην ομοιομορφία των ιδεών, της συμπεριφοράς και της δράσης (Stephen Castles and Godula Kosak, «Immigrant Work and Class Structure», στο Robert Boccock et al., *An Introduction to Sociology*, London, Fontana, 1980, σελ. 300-301). Για μια ευρύτερη συζήτηση πάνω στο θέμα βλέπε επίσης, J.H. Goldthorpe et al., *The Affluent Worker in the Class Structure*, όπ. παρ. (βλέπε ιδιαίτερα την εισαγωγή).

45. Paul Jostock, στο Marianne Feuersenger (ed.), *Gibt es noch ein Proletariat?*, Frankfurt, Europäische Verlagsanstalt, 1962, σελ. 12.

46. Ο καθηγητής Μοσχονάς για παράδειγμα μιλάει για την «προλεταριοποίηση που δεσπόζει» στις καπιταλιστικές χώρες, ακόμη και στις νοτιοευρωπαϊκές. Για να το αποδείξει αυτό αναφέρεται «στην αύξηση του

ποσοστού των μισθωτών στον ενεργό πληθυσμό», που κειμένεται από το 67,1% στην Πορτογαλία, έως το 92,1% στη Σουηδία (Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά Μικροαστικά Στρώματα: Η Περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, 1986, σελ. 55).

47. Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Πείρα του Εργατικού Κινήματος, Προλεταριάτου και Οργάνωση*, Αθήνα, Αμφορέας, 1978, σελ. 230.

48. Ερνέστο Λακλάου, «Η Έννοια της Ηγεμονίας στην Πολιτική Στρατηγική», στο Κέντρο Μαρξιστικών Σπουδών, *Η Σημερινή Κρίση του Καπιταλισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1982, σελ. 108.

Στην καρδιά των κοινωνικών κινημάτων: Μια κριτική ανάγνωση της σύγχρονης θεωρίας

Νίκος Γ. Σερντεδάκις*

Περίληψη

Βασικός στόχος αυτής της εργασίας είναι η ανασυγκρότηση των επιχειρημάτων που αρθρώνονται στο πλαίσιο της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» (*resource mobilization theory*), μιας θεωρίας που αναφέρεται στο πεδίο της κοινωνιολογίας των κοινωνικών κινημάτων. Υποστηρίζεται ότι η απομάκρυνση από την προβληματική του πεδίου της «συλλογικής συμπεριφοράς» και η εξειδίκευση της θεωρίας στα «νέα κοινωνικά κινήματα» μειώνει σημαντικά το εύρος της θεωρητικής και της εμπειρικής διερεύνησης. Η κρίση των νέων κοινωνικών κινημάτων και η ανάδυση των εθνικιστικών και θρησκευτικών κινημάτων σε πλανητικό επίπεδο θέτει επιτακτικά την ανάγκη νέων συνθέσεων, οι οποίες θα επιχειρούν να ξεπεράσουν τον υφιστάμενο καταμερισμό εργασίας στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο, αναδεικνύοντας την ενότητα της συλλογικής συμπεριφοράς και της δράσης στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων.

Εισαγωγή

Το θέμα που διαπραγματεύομαι εστιάζει στην επικράτηση του «παραδείγματος» της «θεωρίας κινητοποίησης πόρων» (*resource mobilization theory*) στο εσωτερικό του αμερικανικού ακαδημαϊκού πεδίου για την έρευνα, την κατανόηση και την ερμηνεία της συλ-

* Διδάκτορας Κοινωνιολογίας.

λογικής συμπεριφοράς και της συλλογικής δράσης. Οι εξελίξεις της δεκαετίας του '60, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α., αναφορικά με την ανάπτυξη και διάχυση των κοινωνικών κινήματων, σημάδεψαν όχι μόνο την ίδια την αμερικάνικη κοινωνία και την παγκόσμια κοινή γνώμη, αλλά όπως είναι φυσικό και την κατεύθυνση των ερευνών και των μελετών που είχαν ως αντικείμενο τη συλλογική συμπεριφορά και τα κοινωνικά κινήματα. Η εμφάνιση του θεωρητικού ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων»¹ μπορεί να ειπωθεί ως αποτέλεσμα του επανορισμού των κινηματικών συγκροτήσεων και συμπεριφορών στο εσωτερικό του πεδίου της κοινωνιολογίας της συλλογικής συμπεριφοράς (collective behavior) και της ανάπτυξης μιας ιδιαίτερης περιοχής κοινωνιολογικής έρευνας. Τα κοινωνικά κινήματα εξετάζονται πλέον στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνιολογίας και οι δεσμοί με την κοινωνική ψυχολογία αδυνατίζουν αισθητά².

Η πιο αξιοσημείωτη μεταστροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος εντοπίζεται στην αποκλειστική ενασχόληση των θεωρητικών αυτής της προσέγγισης με τα κοινωνικά κινήματα. Ο ρητός αποχωρισμός των κινηματικών φαινομένων (movements phenomena) και πρακτικών από άλλες εκδηλώσεις συλλογικής συμπεριφοράς (όπως ο πανικός, το βίαιο ξέσπασμα κ.ά.) δεν συνιστά απλώς ένα ακόμη στάδιο του καταμερισμού της εργασίας στο πεδίο της κοινωνιολογίας, αλλά υποδηλώνει ευθέως ένα νέο προσανατολισμό της έρευνας, όπως και έναν επανορισμό της έννοιας του κοινωνικού κινήματος και των πρακτικών που το συγκροτούν. Σε αντιδιαστολή προς τις προγενέστερες θεωρίες περί συλλογικής συμπεριφοράς, η συμπεριφορά που εκδηλώνεται από άτομα και ομάδες στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος παύει να εξετάζεται ως μη θεσμοποιημένη και ανορθολογική συμπεριφορά. Για τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων», τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν προέκταση της θεσμοποιημένης πολιτικής δράσης, γι αυτό άλλωστε και η προσοχή τους επικεντρώνεται στα κινήματα που διεκδικούν θεσμικές αλλαγές.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίδεται «ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από το σύνολο των απόψεων και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό, που εκφράζει την προτίμησή του για την αλλαγή μερικών στοιχείων της κοινωνικής δομής ή και της κατανομής των ανταμοιβών μιας κοινωνίας. Ένα αντικίνημα συγκροτείται από το σύνολο των απόψεων και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό που αντιτίθεται σ' ένα κοινωνικό κίνημα»³. Στο ίδιο πνεύμα ένα κοινωνικό κίνημα ὀρίζεται ως «η οργάνωση προηγούμενα ανοργά-

νωτων ομάδων ενάντια στις θεσμοποιημένες ελίτ»⁴ ή ως «αντιπροσώπευση των συμφερόντων ομάδων αποκλεισμένων από τις διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων»⁵.

Βασικό μέλημα των προγενέστερων θεωριών για τη συλλογική συμπεριφορά⁶ ήταν η κατανόηση μιας τάξεως κοινωνικών γεγονότων και συμπεριφορών, οι οποίες διακρίνονται από τη συμβατική και θεσμοποιημένη συμπεριφορά και δράση. Ιδιαίτερο βάρος αποδίδονταν στην επαρκή και κατά το δυνατόν επιστημονικά τεκμηριωμένη ερμηνεία της ατομικής συμμετοχής σε γεγονότα συλλογικής συμπεριφοράς από τον πανικό έως τα επαναστατικά κινήματα. Το κοινό συμπέρασμα ήταν ότι η συλλογική συμπεριφορά παρακινείται από την εμφανιζόμενη δυσαρέσκεια είτε εξαιτίας μιας δομικής πίεσης σε συστατικά της κοινωνικής δράσης είτε εξαιτίας γρήγορων κοινωνικών αλλαγών⁷.

Η βασική ένσταση των θεωρητικών της «κινητοποίησης πόρων» εστιάζεται ακριβώς στην έννοια της δυσαρέσκειας. Η δυσαρέσκεια, για το νέο ρεύμα ανάλυσης, συνιστά ένα σταθερό χαρακτηριστικό των κοινωνιών και δεν μπορεί να θεωρηθεί ως η κύρια αιτία για την εμφάνιση της συλλογικής συμπεριφοράς. Αν η δυσαρέσκεια γίνει αποδεκτή ως η κύρια συνιστώσα της κινηματικής συμπεριφοράς, δεν είναι δυνατόν να αιτιολογηθεί πειστικά γιατί σε κάποια χρονική στιγμή παρατηρείται ιδιαίτερη αύξηση και δραστηριότητα κοινωνικών κινημάτων και σε κάποια άλλη όχι, ούτε επαρκεί ως αναλυτικό εργαλείο για να κατανοηθεί η ακμή και η παρακμή των κοινωνικών κινημάτων. Όπως συμπερασματικά παρατηρούν οι θεμελιωτές του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων»: «σε κάθε κοινωνία υφίσταται πάντοτε αρκετή δυσαρέσκεια ικανή να τροφοδοτήσει την λαϊκή υποστήριξη σ' ένα κίνημα εφόσον το κίνημα αυτό είναι αποτελεσματικά οργανωμένο και διαθέτει την εξουσία και τους πόρους κάποιας κατεστημένης ομάδας, της ελίτ (...) Η δυσαρέσκεια και η δυσφορία μπορούν να οριστούν, να δημιουργηθούν, να χειραγωγηθούν από οργανωμένες ομάδες»⁸. Σε μια παραλλαγή της παραπάνω θέσης ο Jenkins παρατηρεί ότι «η δυσαρέσκεια είναι σχετικά σταθερή, απορρέουσα από δομικές συγκρούσεις συμφερόντων στο εσωτερικό των κοινωνικών θεσμών. Τα κινήματα σχηματίζονται εξαιτίας των μεγάλου βεληνεκούς αλλαγών στους πόρους, την οργάνωση και τις ευκαιρίες για συλλογική δράση των ομάδων»⁹.

Στη θέση της «δυσαρέσκειας» και της «δυσφορίας», οι θεωρητικοί του νέου ρεύματος θέτουν την έννοια της «κινητοποίησης των πόρων». Το καθοριστικό σημείο για την παραγωγή ενός κοι-

ωνικού κινήματος και τη συλλογική δράση μετατίθεται από την ψυχολογική κατάσταση των συμμετεχόντων στις εκδηλώσεις της συλλογικής συμπεριφοράς, στην οργάνωση και την κινητοποίηση των μέσων-πόρων για την επίτευξη των καθορισμένων στόχων. Η κινητοποίηση των πόρων μιας οργανωμένης ομάδας σχετίζεται τόσο με την εσωτερική οργάνωση της ομάδας όσο και με τα μέσα που διαθέτουν άλλες ομάδες ή με το περιβάλλον στο οποίο διαδραματίζεται η δράση. Η δράση ατόμων, οργανώσεων και ομάδων, οι οποίες βρίσκονται έξω από την εμβέλεια της κινητοποιούμενης συλλογικότητας συνιστά ένα από τα βασικά στοιχεία για την ανάλυση της έκβασης ενός κοινωνικού κινήματος. Μ' αυτήν την έννοια, η συλλογική συμπεριφορά παύει να είναι ένα αυτοαναφορικό σύστημα δυσαρεστημένων ή διεκδικούντων. Η διεύρυνση της οπτικής προς την κατεύθυνση των καταστασιακών διευκολύνσεων ή των εμποδίων που υφίστανται ως πλαίσιο της δράσης ενός κινήματος αποδυναμώνει την ψυχολογίζουσα προοπτική της παραδοσιακής θεωρίας, μέλημα της οποίας ήταν η κατανόηση των ψυχικών διαδικασιών που καθιστούν ένα άτομο δυνάμει συμμετέχον στη συλλογική δράση, εισάγοντας τη διάσταση των διαδικασιών διαμέσου των οποίων άτομα, οργανώσεις και ομάδες έξω από την κινητοποιούμενη συλλογικότητα εμπλέκονται στη δράση και σε μεγάλο βαθμό κρίνουν την έκβασή της.

Στο πλαίσιο αυτής της νέας προβληματικής, η θεωρία της «κινητοποίησης πόρων», εξετάζει επίσης το βαθμό ανοίγματος ή κλεισίματος του πολιτικού συστήματος (τη δομή των πολιτικών ευκαιριών) για να εξηγήσει με τον τρόπο αυτόν τις δυνατότητες ικανοποίησης ή μη των αιτημάτων, καθώς και την αποδοχή ή διαζευκτικά την απόρριψη, την αναγνώριση ή όχι των φορέων της συλλογικής δράσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «κινητοποίηση των πόρων» μπορεί να κατανοηθεί ως η διαδικασία μέσω της οποίας μια ομάδα εξασφαλίζει το συλλογικό έλεγχο των διαθέσιμων μέσων που είναι αναγκαία για την εκδίπλωση της δράσης. Έτσι, τα κρίσιμα σημεία της έρευνας εστιάζουν στους πόρους που ελέγχει η ομάδα πριν εκδηλωθεί η κινητοποίηση, στον τρόπο με τον οποίο η ομάδα τους χειρίζεται κατά τη διαδικασία της κινητοποίησης και στη διάθεση των πόρων που κατέχουν οι εκτός ομάδας δρώντες φορείς και υποκείμενα¹⁰.

Οι βασικές αρχές που θεμελιώνουν το παράδειγμα της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Οι δραστηριότητες των κοινωνικών κινημάτων δεν εκδηλώνονται ως αποτέλεσμα της δράσης αυθόρμητων και ανοργάνωτων

υποκειμένων που δρουν ανορθολογικά υπό συνθήκες «δομικής πίεσης» ή «σχετικής αποστέρησης».

2. Η συλλογική δράση με τη μορφή της κινητοποίησης των κοινωνικών κινημάτων παράγεται στη βάση σχηματισμού ορθολογικών επιδιώξεων και συμφερόντων από ορθολογικά δρώντα συλλογικά υποκείμενα ή και κοινωνικές ομάδες.

3. Δεν υφίστανται διαφορές ως προς την ορθολογικότητα ανάμεσα σε θεσμικές και εξωθεσμικές κοινωνικές δράσεις¹¹.

Σημείο εκκίνησης της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» είναι η θέση του M. Olson σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη ενός συμφέροντος δεν οδηγεί αυτόματα στην οργανωμένη δράση για την υπεράσπιση του συμφέροντος. Για την εμφάνιση, λοιπόν της συλλογικής δράσης προϋποτίθεται η δημιουργία επιλεκτικών κινητρών, μηχανισμών ή δομών περιορισμού του κόστους που συνεπάγεται η εμπλοκή στη δράση και συγκεκριμένων ωφελημάτων καριέρας. Σ' αυτόν τον ορίζοντα ως στοιχειώδης κατηγορία ανάλυσης τίθεται η τυπική οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος δίχως, βέβαια, να αγνοείται ότι η «κινητοποίηση πόρων» και οι απόπειρες για κοινωνική αλλαγή είναι δυνατόν να ενεργοποιηθούν και διαμέσου κοινωνικών, ταξικών και θρησκευτικών θεσμών¹².

Η οργανωσιακή διάσταση των κοινωνικών κινημάτων

Στη συνέχεια θα επικεντρώσω την προσοχή μου στο μοντέλο ανάλυσης που προτείνουν οι θεμελιωτές του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων» (McCarthy και Zald), τόσο για λόγους οικονομίας του κειμένου όσο και λόγω της κεντρικής θέσης του μοντέλου αυτού στο ευρύτερο ρεύμα της θεωρίας. Εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι δεν υφίσταται κανενός είδους συμφωνία ανάμεσα στους θεωρητικούς του ρεύματος της «κινητοποίησης πόρων» ακόμη και γύρω από τα βασικότερα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για τη μελέτη των κοινωνικών κινημάτων¹³. Μια έκθεση των διαφορετικών απόψεων που συνυπάρχουν σ' αυτό το θεωρητικό ρεύμα θα απαιτούσε την συγγραφή μιας ιδιαίτερης μελέτης, γεγονός που βρίσκεται έξω από τους στόχους του παρόντος κειμένου¹⁴. Θεωρώ ότι το μοντέλο που προτείνουν οι Mc Carthy και Zald χαρακτηρίζεται από εκπληκτική σαφήνεια στο βαθμό που τα θεωρητικά προαπαιτούμενα τίθενται με τέτοιο τρό-

πο ώστε να συμπληρώνονται, να επαληθεύονται ή να διαψεύδονται από την εμπειρική τους διερεύνηση. Κατά την άποψή μου, η θεωρητική τους πρόταση συνιστά το κέντρο γύρω από το οποίο αναπτύσσονται οι εναλλακτικές θεωρήσεις και έρευνες όπου οι αρχικές υποθέσεις είτε επιβεβαιώνονται είτε επαναπροσδιορίζονται.

Όπως είδαμε στον ορισμό που δίνουν οι McCarthy και Zald για το κοινωνικό κίνημα, αποφεύγεται επιμελώς η χρήση του όρου «οργάνωση». Ένα κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από το «σύνολο των γνωμών και των πεποιθήσεων σ' έναν πληθυσμό». Η οργάνωση ή καλύτερα οι οργανώσεις ενός κοινωνικού κινήματος συνιστούν μια διακριτή από το κοινωνικό κίνημα μονάδα ανάλυσης και σίγουρα δεν πρέπει να ταυτίζονται. Η ταύτιση ενός κοινωνικού κινήματος με μια από τις οργανώσεις του, συχνά την κυρίαρχη οργάνωση, μπορεί να οδηγήσει τον ερευνητή σε παραπλανητικά συμπεράσματα, στο βαθμό που η οργάνωση με τον τρόπο αυτό θα υποκαταστήσει και θα συρρικνώσει την πολυπλοκότητα που ενυπάρχει στο ευρύτερο κίνημα. Στην ουσία, ένα κοινωνικό κίνημα είναι και θα πρέπει να εξετάζεται ως η διάχυση διαφορετικών αντιλήψεων και νοημάτων στο εσωτερικό ενός πληθυσμού όπου η κινηματική δυναμική εκδηλώνεται πολύμορφα και πολυποίκιλα.

Όπως υποστηρίζουν οι McCarthy και Zald «μια οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος (*a social movement organization* - SMO) είναι η σύνθετη ή τυπική οργάνωση που ταυτίζει τους στόχους της με τις προτιμήσεις (*preferences*) ενός κοινωνικού κινήματος ή ενός αντι-κινήματος και επιδιώκει την εκπλήρωση αυτών των στόχων»¹⁵. Το σύνολο των οργανώσεων ενός κοινωνικού κινήματος που σκοπεύουν στην εκπλήρωση των στόχων του ονομάζονται από τους συγγραφείς «βιομηχανία ενός κοινωνικού κινήματος» (*a social movement industry* - SMI)¹⁶.

Τα οφέλη από τη διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικό κίνημα, οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος και βιομηχανία (οργανώσεις) ενός κοινωνικού κινήματος είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Η μη ταύτιση ενός κοινωνικού κινήματος με τις οργανώσεις που διατείνονται ότι το εκπροσωπούν, δείχνει ότι το δυναμικό των κοινωνικών κινήματων ποτέ δεν κινητοποιείται στην ολότητά του. Επίσης, υποδεικνύει ότι η ακμή και η παρακμή των οργανώσεων που εκπροσωπούν ένα κοινωνικό κίνημα, δεν πρέπει να ταυτίζεται με την εμφάνιση ή με την εξαφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος. Η ανάδυση των σύγχρονων εθνικιστικών κινήματων πιστοποιούν απόλυτα τις παραπάνω υποθέσεις. Το ίδιο ισχύει και με το κομμουνιστικό

κίνημα: η πτώση, λ.χ., του Κ.Κ.Σ.Ε δε σηματοδοτεί κατ' ανάγκην και την εξαφάνιση του κομμουνιστικού κινήματος. Σ' ένα άλλο επίπεδο, το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα δεν πρέπει να ταυτίζεται με τον πάλαι ποτέ ισχυρότερο φορέα εκπροσώπησής του, την Ομοσπονδία Οικολογικών και Εναλλακτικών Οργανώσεων. Μια τέτοια ταύτιση θα οδηγούσε στο αφελές συμπέρασμα ότι το οικολογικό κίνημα στη χώρα μας δεν αντιπροσωπεύει περισσότερο από το 2% του εκλογικού σώματος. Κάθε κοινωνικό κίνημα συγκροτείται από τις πεπειθήμενες και τις προτιμήσεις για κοινωνική αλλαγή, τις οποίες εγκολπώνεται ένα μέρος του πληθυσμού ή κάποιες κοινωνικές ομάδες.

Στη βάση της διάκρισης ανάμεσα σε κοινωνικό κίνημα και οργανώσεων ενός κινήματος, οι McCarthy και Zald προχωρούν σε ευρύτερες εξειδικεύσεις των αναλυτικών εργαλείων που απαιτούνται για την αποκρυπτογράφηση των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων. Ονομάζουν «οπαδούς» (adherents) τα άτομα ή τις οργανώσεις που αναγνωρίζονται στους στόχους που θέτει ένα κίνημα, επίσης ονομάζουν «συστατικά μέλη» (constituents) όλους όσους θέτουν στη διάθεση μιας οργάνωσης του κοινωνικού κινήματος πόρους και διευκολύνσεις¹⁷. Σύμφωνα με αυτήν την κατάταξη, η κινητοποίηση των πόρων, σ' ένα πρώτο επίπεδο, αποσκοπεί στη μεταστροφή των απλών οπαδών σε συστατικά μέλη και στην διατήρηση της δραστηριότητας αυτών των μελών. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, ως στόχος μπορεί να τεθεί η μεταστροφή εκείνων που δεν είναι οπαδοί σε οπαδούς. Επίσης, οι μη οπαδοί μπορούν να καταταγούν ως «αντίπαλοι» του κοινωνικού κινήματος και των οργανώσεών του ή ως «παριστάμενο κοινό» (bystander public) που θα αποδίδουμε από εδώ και στο εξής με τον όρο «ουδέτερο κοινό»¹⁸. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς «συστατικά μέλη, οπαδοί, ουδέτερο και αντιτιθέμενο κοινό, είναι εκείνα τα άτομα και οι ομάδες που διαθέτουν μια πολύ περιορισμένη "κοινοπραξία" πόρων. Η πλέον περιορισμένη "κοινοπραξία" πόρων που τα άτομα διαθέτουν και ελέγχουν είναι ο χρόνος και η εργασία. Αντίθετα, οι ελίτ είναι εκείνες που ελέγχουν ευρύτερες "κοινοπραξίες" πόρων»¹⁹.

Η διάκριση που εισάγεται εδώ, ανάμεσα σε μάζες και ελίτ, δεν είναι φορτισμένη από τα αρνητικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στη μάζα από την παραδοσιακή κοινωνική ψυχολογία. Αποσκοπεί στην υπόδειξη των διαφορετικών μέσων που έχουν στη διάθεσή τους οι κατεστημένες ή κυρίαρχες ομάδες συμφερόντων, σε αντιδιαστολή με εκείνα που έχουν στη διάθεσή τους τα άτομα

που συγκροτούν ομάδες ή οργανώσεις εθελοντικής δράσης στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος. Εμφανής είναι, άλλωστε, η ένταξη των συγγραφέων στο ευρύτερο ρεύμα της «πλουραλιστικής» σχολής πολιτικής σκέψης²⁰.

Μια επιπλέον διάκριση που εισάγουν οι McCarthy και Zald αφορά την κινητοποίηση των ομάδων και των ατόμων σε σχέση με τα οφέλη που αποκομίζουν. Έτσι, ως «δυνάμει ευεργετούμενοι» (potential beneficiaries) ορίζονται όλοι εκείνοι που ευεργετούνται άμεσα από την εκπλήρωση των στόχων μιας οργάνωσης κοινωνικού κινήματος, «συνειδητοί οπαδοί» (conscience adherents) τα άτομα και οι ομάδες που ενώ είναι κομμάτι ενός κοινωνικού κινήματος δεν αναμένουν να ευεργετηθούν άμεσα από την ικανοποίηση των αιτημάτων, και «συνειδητά συστατικά μέλη» (conscience constituents) οι άμεσοι υποστηρικτές μιας οργάνωσης του κοινωνικού κινήματος που επίσης δεν ευεργετούνται άμεσα από την εκπλήρωση των στόχων που η οργάνωση έχει θέσει.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα κοινωνικά κινήματα εξετάζονται στη βάση της θεσμοποιημένης πολιτικής συμπεριφοράς και δράσης, όχι ως αντι-θεσμική συνιστώσα του πολιτικού συστήματος, αλλά ως συνέχεια της θεσμικής πολιτικής διαμεσολάβησης των ιδιαίτερων συμφερόντων που ενυπάρχουν στη συγκρότηση του κοινωνικού συστήματος. Η «δυσαρέσκεια» εξετάζεται ως σταθερό συστατικό κάθε κοινωνικού σχηματισμού και το βάρος πέφτει στην ανάλυση των μηχανισμών που αναδεικνύουν, χειραγωγούν και οργανώνουν τη δυσαρέσκεια. Οι «πόροι» που διατίθενται για την προώθηση ή την παρεμπόδιση της επίτευξης των στόχων που έχουν τεθεί από τις οργανώσεις των κοινωνικών κινήματων συγκροτούν την πρώτη ύλη για την ανάλυση των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων. Αυτό που ενδιαφέρει τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων» είναι ο τρόπος, το «πώς» μετασχηματίζεται η «δυσαρέσκεια» ή οι «προτιμήσεις για κοινωνική αλλαγή» σε κινητοποίηση που αποβλέπει στην ικανοποίηση αιτημάτων μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα. Η έρευνα για τους ειδικούς τρόπους συγκρότησης των κινηματικών οργάνωσης, που εντάσσεται στη λογική της «πλουραλιστικής» θεώρησης, θέτει ως στόχο την αναίρεση του «σιδηρού νόμου της ολιγαρχίας» του R.Michels, για να υποδείξει ότι «παρά το ότι συχνά διαπιστώνεται η αλληλουχία ανάμεσα σε θεσμοποίηση, γραφειοκρατικοποίηση και *συντηρητικοποίηση* δεν υφίσταται καμία απόδειξη ότι αυτός ο συσχετισμός είναι *υποχρεωτικός*»²¹.

Οι McCarthy και Zald υποδεικνύουν την ύπαρξη διαφορετικών

μοντέλων κινηματικής οργάνωσης, όπου η γραφειοκρατικοποίηση και η συντηρητικοποίηση δεν συνιστούν το σταθερό μοτίβο εξέλιξης. Οι διαθέσιμοι «πόροι» και διευκολύνσεις, ο τρόπος ένταξης των δρώντων υποκειμένων στις οργανώσεις του κοινωνικού κινήματος καθώς και η εξέταση των τρόπων λειτουργίας αυτών των οργανώσεων συγκροτούν τις μεταβλητές που πρέπει να αναλύονται για την εξαγωγή τεκμηριωμένων συμπερασμάτων γύρω από τα κοινωνικά κινήματα και τις οργανώσεις που τα εκπροσωπούν.

Όπως φαίνεται από τη σύντομη παράθεση των απόψεων που διατυπώνουν οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» το βάρος της ερμηνείας των κινηματικών συμπεριφορών και δράσεων πέφτει στην ανάλυση του πώς κινητοποιούνται τα υποκείμενα σε συλλογική δράση. Ιδιαίτερα εμφανής είναι άλλωστε και η επιρροή του M. Olson²², όπως και η αντιστροφή του περίφημου σχήματος του «λαθρεπιβάτη» (free rider). Η προσπάθεια του Olson να αποδείξει γιατί τα ορθολογικά δρώντα υποκείμενα δεν συμμετέχουν σε διαδικασίες συλλογικής δράσης μετασχηματίζεται στο παράδειγμα της «κινητοποίησης πόρων» σε προσπάθεια κατανόησής του, γιατί ορισμένες φορές τα ορθολογικά δρώντα υποκείμενα όντως συμμετέχουν σε μορφές συλλογικής δράσης. Παρ' όλα αυτά, όπως ακριβώς επισημαίνουν και οι McCarthy και Zald, η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» συνιστά μια μερική θεωρία (a partial theory) στο βαθμό που αγνοεί τους ευρύτερους δομικούς προσδιορισμούς των φαινομένων διαμαρτυρίας και των κοινωνικών κινήματων. Στο σημείο αυτό εγείρονται και οι περισσότερες αιτιάσεις για την επάρκεια του θεωρητικού μοντέλου ερμηνείας της συλλογικής συμπεριφοράς όπως αυτό αποκρυσταλλώνεται στη θεωρία «κινητοποίησης πόρων».

Σε μια σχετικά πρόσφατη κριτική επισκόπηση της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων», ο H. Kitschelt συνοψίζει σε τέσσερα σημεία τις αιτιάσεις για την επάρκεια του θεωρητικού μοντέλου στην ανάλυση των κοινωνικών κινήματων: 1) η θεωρία ασχολείται μόνον περιθωριακά με τα διακυβεύματα των αγώνων που διεξάγουν τα κοινωνικά κινήματα, 2) εφαρμόζεται ένα σχετικά απλουστευμένο σχήμα ορθολογικής συμπεριφοράς, 3) υπερτονίζεται η σημασία των τυπικών οργανώσεων που δρουν στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος και 4) η ανάλυση των πόρων και των θεσμικών πλαισίων όπου αρθρώνεται η δράση των κινήματων δε συμπληρώνεται από τη διερεύνηση των μακρο-δομικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών σχηματισμών όπου αυτά εμφανίζονται²³. Η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» αγνοεί σε μεγάλο βαθμό το ρόλο που διαδρα-

ματίζουν οι κοινές στα μέλη ενός κινήματος αντιλήψεις, μέσω των οποίων αντιλαμβάνονται και νοηματοδοτούν τόσο το περιβάλλον τους όσο και τον εαυτό τους. Το βάρος δίνεται στη στρατηγική των κινήματων ή καλύτερα στη στρατηγική των ηγετικών τους ομάδων, ενώ αγνοούνται οι διαδικασίες σχηματισμού της συλλογικότητας στην πρωτογενή τους διάσταση.

Υποθέσεις για τα κοινωνικά κινήματα

Για τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων», η οργανωτική διάσταση της προσέγγισης δεν περιορίζεται αποκλειστικά στα επιμέρους κοινωνικά κινήματα: στο κέντρο της προβληματικής τους είναι τοποθετημένοι οι συνολικοί κοινωνικοί πόροι και η ροή τους στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης εισάγεται ο όρος «τομέας κοινωνικού κινήματος» (Social Movement Sector - SMS), ο οποίος περικλείει όλες τις βιομηχανίες κοινωνικών κινήματων (SMIs) μιας δεδομένης κοινωνίας δίχως να ενδιαφέρει ποιο κοινωνικό κίνημα είναι κυρίαρχο στο εσωτερικό του. Πρόκειται για ένα τομέα που ανταγωνίζεται άλλους κοινωνικούς τομείς για τους πόρους που έχουν στη διάθεσή τους τα κοινά της μάζας και των ελίτ στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, ο τομέας κοινωνικών κινήματων βρίσκεται σε έντονο ανταγωνισμό με άλλους «τομείς» και «βιομηχανίες», όπως εκείνες των εθελοντικών οργανώσεων, της ψυχαγωγίας, της οργανωμένης θρησκείας και της πολιτικής. Προοπτικά, η κατανόηση των κοινωνικών κινήματων στο πλαίσιο ενός μοντέλου «οικονομικής δημοκρατίας» με κέντρο ένα ιδιόμορφο τύπο αγοράς, όπου συναντώνται παραγωγοί διαφόρων τομέων κοινωνικής δράσης και καταναλωτές, οι οποίοι κατέχουν πόρους για να διαθέσουν (χρόνο, χρήμα, εργασία, υποδομή κ.ά.), οδηγεί σε μια πρώτη υπόθεση εργασίας, σύμφωνα με την οποία όσο αυξάνεται ο όγκος των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους τα κοινά της μάζας και των ελίτ σε μια κοινωνία, τόσο αυξάνει το σύνολο των διαθέσιμων πόρων στο εσωτερικό του «τομέα κοινωνικού κινήματος». Συνακόλουθα, όσο μεγαλύτερος είναι ο όγκος των διαθέσιμων πόρων στο εσωτερικό του «τομέα», τόσο αυξάνουν οι πιθανότητες να εμφανιστούν νέες βιομηχανίες και οργανώσεις κοινωνικών κινήματων, οι οποίες θα ανταγωνιστούν για τους διαθέσιμους στον «τομέα» πόρους.

Σύμφωνα με τους Zald και McCarthy, η εμφάνιση νέων βιομηχανιών και οργανώσεων κοινωνικών κινημάτων, που προσανατολίζονται σε δράσεις για κοινωνική αλλαγή, συναρτάται όχι τόσο με μια πιθανή αύξηση των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους οι «δυνάμει ευεργετούμενοι», αλλά από την αύξηση των πόρων που έχουν στη διάθεσή τους τα «συνειδητά μέλη». Αυτές οι τρεις αρχικές υποθέσεις²⁴ για τα κοινωνικά κινήματα υποβάλλουν ήδη την ιδέα της επαγγελματοποίησης των κοινωνικών κινημάτων στο πλαίσιο της ολσονιανής προβληματικής, σύμφωνα με την οποία «ο αλτρουισμός αποτελεί εξαίρεση, ενώ ο κανόνας είναι η εξ ιδίου συμφέροντος υποκινούμενη συμπεριφορά (...)»²⁵. Η διάκριση ανάμεσα σε δυνάμει ευεργετούμενους και σε συνειδητά μέλη παραπέμπει σε μια καταστατική διαιρετική τομή στο εσωτερικό των κοινωνικών κινημάτων, η οποία, κατά την άποψή μου, αναπαράγει στο εσωτερικό τους την κοινωνική διαίρεση μάζας και ελίτ. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, ο σκληρός οργανωτικός πυρήνας ενός κοινωνικού κινήματος συγκροτείται από επαγγελματίες και διατάσσεται περίπου με την ιεραρχική μορφή μιας πυραμίδας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της θεωρίας υποστηρίζεται ότι οργανωτικά ένα κίνημα συντίθεται από στελέχη (cadres), δηλαδή άτομα που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων με πλήρη ή μερική απασχόληση· από αμειβόμενα επαγγελματικά στελέχη πλήρους απασχόλησης· από επαγγελματικό προσωπικό που δεν αναμειγνύεται σε κεντρικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων· από εργάτες (workers), δηλαδή από όλους εκείνους που αδιάλειπτα αφιερώνουν χρόνο για οργανωτικού τύπου εργασίες εκτελεστικού περιεχομένου· τέλος από συμβαλλόμενα μέλη (constituents), τα οποία παρέχουν χρόνο και χρήμα για τις συγκεκριμένες δράσεις της οργάνωσης του κινήματος²⁶.

Η πρώτη παρατήρηση που οφείλουμε να κάνουμε είναι ότι η παραπάνω τυπολογία των επιπέδων ιεραρχίας παραπέμπει περισσότερο σε μια αποσαφηνισμένη οργανωτική δομή, μεταγενέστερη του γενετικού σταδίου μιας οργάνωσης κοινωνικού κινήματος. Στο γενετικό της στάδιο, μια οργάνωση δομείται από άλλου τύπου λογικές συνάρθρωσης των μελών της, οι οποίες ως κύριο χαρακτηριστικό τους έχουν τις σχέσεις πρόσωπο με πρόσωπο και τη δόμηση των σχέσεων εξουσίας σύμφωνα με το βεμπεριανό ιδεότυπο της χαρισματικότητας. Ακόμη και στη διαδρομή του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος, η δομική διαφοροποίηση μιας οργανωμένης στο εσωτερικό του συλλογικότητας, συνιστά ένα στάδιο προς τη διαδικασία γραφειοκρατικοποίησης και παραγωγής της εκπροσώ-

πησης μέσα από διαδικασίες μετάθεσης του βάρους της απόφασης από την πρωτογενή συλλογικότητα στο κομματικό ή και συνδικαλιστικό στελεχιακό δυναμικό που αυτονομείται από την «τάξη», εγκαθιστά, δηλαδή, τους όρους για τη μετάβαση από το κίνημα στο θεσμό. Η οργάνωση ενός νέου κοινωνικού κινήματος ακόμη και σε συνθήκες διεύρυνσης της ιδιοπεριπλοκότητάς της και οργανωτικής διαφοροποίησής της, τουλάχιστον στη δυτικοευρωπαϊκή εμπειρία, τείνει να υιοθετεί περισσότερο ήπια σχήματα εσωτερικής διάρθρωσης, δημιουργώντας ένα αδιάβατο όριο, ικανό να κάνει ορατή τη διάκριση ανάμεσα στο κίνημα και το κόμμα. Όπως θα δούμε παρακάτω, η παραγωγή αυτής της μορφολογικής προσέγγισης για την ερμηνεία των κοινωνικών κινήματων από τους θεωρητικούς της «κινητοποίησης πόρων» δημιουργεί μια θέση παρατήρησης των υπό εξέταση φαινομένων που τείνει περισσότερο προς την κλασική ανάλυση των οργανώσεων εν γένει και λιγότερο προς την εκλέπτυνση της «ματιάς» προς τα κοινωνικά κινήματα.

Στο πλαίσιο των τριών αρχικών υποθέσεων που εκτέθηκαν ως εδώ, υποστηρίζεται ότι όσο περισσότερο μια οργάνωση εξαρτάται από απομονωμένα μεταξύ τους μέλη (constituents) τόσο περισσότερο θα είναι ασταθής η ροή των πόρων στην οργάνωση και τόσο περισσότερο οι πόροι αυτοί θα κατευθύνονται στη διαφήμιση. Επίσης, υποστηρίζεται ότι μια οργάνωση, που θα επιχειρούσε να συνδέσει τα συνειδητά με τα ευεργετούμενα μέλη, με τη δημιουργία ενδιάμεσων δομών ομόσπονδων τμημάτων, και επομένως με κίνητρα αλληλεγγύης, διακινδυνεύει υψηλά επίπεδα έντασης και σύγκρουσης. Τα συνειδητά συστατικά μέλη είναι δυνατόν να μετέχουν και σε οργανώσεις άλλων κινήματων και επομένως να βρεθούν μπροστά σε μια σύγκρουση υπηκοότητας. Η ανάδειξη της οργάνωσης ως βασικής μονάδας ανάλυσης ενός κοινωνικού κινήματος αποδεικνύεται στην περίπτωση αυτών των δύο υποθέσεων περιοριστική: μετατοπίζει τον αντικείμενο της έρευνας από τη συλλογική δράση στη μελέτη των οργανώσεων μειώνοντας έτσι, αυθαίρετα κατά την άποψη μας, την περιπλοκότητα του κινήματος, αλλά και των σχέσεων που αναπτύσσονται τόσο στο εσωτερικό επιμέρους οργανώσεων όσο και των οργανώσεων του ευρύτερου τομέα κοινωνικών κινήματων (SMS) μεταξύ τους²⁷. Οι οργανώσεις ενός κοινωνικού κινήματος και οι ηγετικές τους ομάδες αντιμετωπίζονται περίπου ως αυτοποιητικά συστήματα, με τη λουμανιανή έννοια εδώ, τα οποία στη φάση της κρυστάλλωσής τους τείνουν να μην επηρεάζονται από τις εξελίξεις στο περιβάλλον τους.

Το παραπάνω είναι εμφανές στη διατύπωση της έκτης υπόθεσης, σύμφωνα με την οποία οι παλαιότερες και καθιερωμένες οργανώσεις τείνουν, περισσότερο από ότι οι νεώτερες, να αντέχουν στον κύκλο ακμής και παρακμής της βιομηχανίας κοινωνικού κινήματος (SMI) στον οποίο αντιστοιχούν. Η εκλεκτική συγγένεια με τη θεωρία των συστημάτων επιβεβαιώνεται επιπλέον με την εισαγωγή της έννοιας της διαφοροποίησης, όσον αφορά στην πραγμάτευση της βιομηχανίας ενός κοινωνικού κινήματος. Για τους Zald και McCarthy όσο πιο ανταγωνιστική είναι μια βιομηχανία ενός κοινωνικού κινήματος τόσο πιθανότερο είναι ότι οι νέες οργανώσεις του κινήματος θα προσφέρουν περισσότερο εξειδικευμένους στόχους και στρατηγικές. Αυτή η πίεση για εξειδίκευση, ως υπόθεση, απορρέει περισσότερο από τη θεωρητική αφαίρεση των διεργασιών στο εσωτερικό ενός συστήματος και λιγότερο από την παρατήρηση της εμπειρικής πραγματικότητας, δηλαδή της περιπλοκότητας ενός κοινωνικού κινήματος. Το κίνημα καταλήγει να εννοείται ως ένας χώρος πανομοιότυπος της αγοράς, η κρίσιμη στιγμή της οποίας είναι η ροή των πόρων σε υφιστάμενες φέρμες που ανταγωνίζονται για την απόκτησή τους: «όσο ευρύτερη είναι η ροή εσόδων σε μια οργάνωση ενός κοινωνικού κινήματος (SMO), τόσο περισσότερες είναι οι πιθανότητες τα στελέχη και το προσωπικό να είναι επαγγελματίες και οι ομάδες αυτές να είναι ευρείες». Υπ' αυτήν την έννοια όσο ευρύτερη είναι η αγορά, δηλαδή όσο ευρύτερος είναι ο τομέας κοινωνικών κινημάτων (SMS) και η ειδικότερη βιομηχανία κοινωνικού κινήματος (SMI), τόσο αυξάνουν και οι πιθανότητες να αναπτυχθούν ειδικές θέσεις επαγγελματιών, οι οποίοι θα στελεχώσουν αντίστοιχες οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων²⁸.

Οι παραπάνω υποθέσεις, που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων», επιχειρούν να αντιπαρατεθούν προς όλες εκείνες τις προσεγγίσεις, οι οποίες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση της ένταξης ομάδων και ατόμων σ' ένα κοινωνικό κίνημα και στο επίπεδο της συνείδησης που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της ανάληψης μιας δράσης αυτού του τύπου. Με τη ματιά στραμμένη στην πορεία των κοινωνικών κινημάτων στη Βόρεια Αμερική μετά την έκρηξη της δεκαετίας του '60 θέτουν δύο σημαντικά, για τη νομιμοποίηση του θεωρητικού τους εγχειρήματος, ερωτήματα: 1. Εξαρτώνται όντως οι οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων από τη ροή μελών σ' αυτές; και 2. Η ακμή και η παρακμή των οργανώσεων στο χρόνο αντανακλά ευθέως μεταβαλλόμενες συχνότητες κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής εντός του πληθυσμού²⁹;

Ο «αντίπαλος» εντοπίζεται σε όλες εκείνες τις προσεγγίσεις, οι οποίες προτάσσουν ως επιχείρημα τη διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων εξάγοντας το συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται το μέγεθός τους, τόσο αυξάνεται και η διαθεσιμότητά τους για κοινωνικο-πολιτική συμμετοχή. Σύμφωνα με τις απόψεις αυτές, μέσα από τη διάχυση των εκπαιδευτικών μηχανισμών διαμορφώνονται οι όροι και οι προϋποθέσεις για την εμφάνιση υψηλών συχνοτήτων κοινωνικο-πολιτικής συμμετοχής, κύρια λόγω της συνεπαγόμενης αύξησης ελεύθερου χρόνου και οικονομικών πόρων που τα στρώματα αυτά έχουν στη διάθεσή τους³⁰.

Στα επιχειρήματα αυτού του τύπου οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» αντιτάσσουν ότι οι υποθέσεις γύρω από την αύξηση του ελεύθερου χρόνου δεν επιβεβαιώνονται από τα δεδομένα των ερευνών και υποστηρίζουν ότι αν και ο χρόνος εθελοντικής προσφοράς που προσφέρεται δεν έχει αυξηθεί σημαντικά, παρ' όλα αυτά περισσότεροι άνθρωποι είναι σε θέση να συμμετέχουν σε κοινωνικο-πολιτικές δράσεις και να συνεισφέρουν χρηματικά σ' αυτές. Υπογραμμίζουν ότι η διάχυση των εκπαιδευτικών μηχανισμών κυρίως συντελεί στην αύξηση της μάζας στην ανώτατη παιδεία δημιουργώντας μια ευρεία κοινοπραξία φοιτητών, ο διακριτικός χρόνος των οποίων μπορεί να επιμερισθεί σε δραστηριότητες κοινωνικών κινημάτων. Το ίδιο ισχύει και με την αύξηση του σχετικού όγκου του τριτογενούς και τεταρτογενούς τομέα, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι επαγγελματίες να είναι σε θέση να σχεδιάζουν με τέτοιο τρόπο το χρόνο εργασίας τους, έτσι ώστε να διευκολύνεται η συμμετοχή τους στις δραστηριότητες ενός κοινωνικού κινήματος. Υπ' αυτήν την έννοια, η ιδέα ότι καταγράφεται μια αύξηση του διαθέσιμου χρόνου εκτός εργασίας συνολικά για τον πληθυσμό απορρίπτεται. Το ουσιώδες ως προς τη διαθεσιμότητα έναντι των κοινωνικών κινημάτων δεν έγκειται τόσο στην αμφισβητούμενη αύξηση του ελεύθερου χρόνου που έχουν στη διάθεσή τους τα διογκούμενα νέα μεσαία στρώματα, αλλά στη δυνατότητα αυτών των στρωμάτων να διαθέτουν ένα πλεόνασμα οικονομικών πόρων, το οποίο διεκδικείται από διάφορες αγορές, ανάμεσα στις οποίες και εκείνη των κοινωνικών κινημάτων. Παράλληλα, η αύξηση του ακαδημαϊκού πληθυσμού παρέχει μια σειρά από ευκαιρίες σε ευρείες ομάδες φοιτητών για διάθεση χρόνου σε δραστηριότητες κοινωνικών κινημάτων. Το ίδιο ισχύει και για τις ομάδες των επαγγελματιών του ιδιωτικού τομέα με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πρόκειται για άτομα με υψηλό μορφωτικό κεφάλαιο, τα οποία είναι σε θέση να σχεδιάζουν τις ε-

παγγελματικές και εξω-επαγγελματικές τους δραστηριότητες ελεύθερα, δίχως δεσμεύσεις και επομένως να διαθέτουν και χρόνο και χρήμα για τις δραστηριότητες ενός κοινωνικού κινήματος, έστω και ευκαιριακά.

Η ροή των πόρων, κυρίως των οικονομικών, προς τις οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων από τα διευρυνόμενα μεσαία στρώματα συνιστά μια από τις συνιστώσες της προβληματικής για την εμφάνιση νέων μορφών οργάνωσης κινημάτων που τείνουν προς την επαγγελματικοποίηση. Ένας δεύτερος κρίσιμος παράγοντας εντοπίζεται στο ρόλο που διαδραματίζουν μια σειρά από ιδρύματα και Εκκλησίες, για τα οποία καταγράφεται μια αύξηση του ενεργητικού τους κατά 1.500% από το 1930 έως το 1960³¹. Η αύξηση των οικονομικών πόρων τέτοιου τύπου οργανισμών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την υποστήριξη εθελοντικών οργανώσεων και οργανώσεων κοινωνικών κινημάτων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις κινητοποιήσεις για τα ίσα δικαιώματα των έγχρωμων κυρίως στον αμερικανικό νότο. Εξίσου σημαντικές ροές πόρων εντοπίζονται και από κυβερνητικές αρχές, άμεσα από προγράμματα χρηματοδότησης προσωπικού που λειτουργούσε στο πλαίσιο ενός κοινωνικού κινήματος και έμμεσα μέσα από χρηματοδοτήσεις προγραμμάτων στα οποία εμπλέκονταν στελέχη με ισχυρούς δεσμούς με κοινωνικά κινήματα, ο διακριτικός χρόνος των οποίων, καθώς και ο περιορισμένος έλεγχός τους οδηγούν πολλές φορές στη διοχέτευση και των δύο αυτών πόρων στους σκοπούς ενός κοινωνικού κινήματος³².

Η διακηρυγμένη μερικότητα της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων» βρίσκει, επομένως την αιτιολόγησή της όχι στην αποσπασματικότητα της θέασης, στην έμφαση στους διατιθέμενους για τη δράση πόρους, στην κοινοτυπία της παρατήρησης περί της υφιστάμενης δυσαρέσκειας σε κάθε κοινωνία και εποχή, αλλά αφενός στην απομόνωση της κοινωνιολογίας των κινημάτων από το ευρύτερο πεδίο της συλλογικής συμπεριφοράς και αφετέρου στην αναγκαιότητα της διάκρισης ανάμεσα σε παραδοσιακά και νέα κοινωνικά κινήματα. Η διάκριση, αυτή που τόσο έχει συζητηθεί και αμφισβητηθεί, δεν πηγάζει στην περίπτωση της θεωρίας «κινήτοποίησης πόρων» από την εισαγωγή κάποιας χρονολογικής τομής των συλλογικών δράσεων και των περιεχομένων των. Δεν αναφέρεται πολύ περισσότερο σε κάποιο τέλος παραδοσιακότερων μορφών δράσης υπό τη μορφή των κοινωνικών κινημάτων. Τεκμηριώνεται περισσότερο σε παρατηρήσεις γύρω από σημαντικές αλλαγές που καταγράφονται στον τύπο της ηγεσίας και τις

μορφές της ένταξης της βάσης στα κινήματα που εμφανίζονται ήδη από τη δεκαετία του '50, κινήματα που διεκδικούν, πέρα από τις λογικές του εργατικού κινήματος, τη διεύρυνση των δικαιωμάτων ή και την κατοχύρωση ιδιαίτερων ταυτοτήτων. Η σημαντικότερη, κατά τη γνώμη μου, συμβολή της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων» είναι η κατάδειξη μιας τάσης προς την αλλαγή της ποιότητας της συμμετοχής σε εξωθεσμικές μορφές δράσης, της απομυθοποίησης μιας, στο εσωτερικό της ήδη απομυθοποιημένης, διάστασης της διαμαρτυρίας.

Συμπερασματικά.

Η απομάγευση των κοινωνικών κινήματων;

Από τα πρώτα μελήματα των θεωρητικών της «κινητοποίησης πόρων» είναι η κατάδειξη των αδυναμιών του λεγόμενου κλασικού μοντέλου (στη συστημικο-λειτουργιστική και μαρξίζουσα εκδοχή του) για την εμφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος και των ιδιαίτερων ερμηνειών για τη βάση, την ηγεσία του και τη μεταξύ τους αλληλόδραση.

Όπως υποστηρίζουν, στο σκληρό πυρήνα των κλασικών θεωρητικών σχημάτων βρίσκεται η παραδοχή ότι ένα κοινωνικό κίνημα είναι η έκφραση της δυσαρέσκειας μιας τάξης, μιας ομάδας ή μιας κοινωνικής κατηγορίας ατόμων ή της πίεσης που απορρέει από το συστημικό τους περιβάλλον και βιώνεται ως απειλή για την ύπαρξή τους. Είτε στη μια είτε στην άλλη εκδοχή ως κρίσιμοι παράγοντες υποδεικνύονται: α) ο επικοινωνιακός δεσμός αρχικά ανάμεσα στα μέλη της κινητοποιούμενης συλλογικότητας και σε δεύτερο στάδιο ανάμεσα στα μέλη και την ηγεσία και β) το συστημικό ή κοινωνικό περιβάλλον που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της δυσαρέσκειας και επομένως τις πιθανότητες για συλλογική δράση.

Στο πλαίσιο τέτοιων προσεγγίσεων, η διάκριση ανάμεσα στο γενετικό στάδιο ενός κοινωνικού κινήματος και στο στάδιο της κρυστάλλωσης ή θεσμοποίησής του, υιοθετείται περισσότερο για να υποδειχτεί ότι κατά τη διάρκεια του πρώτου αναμένεται μια περίπου ενστικτώδης απάντηση στις συνθήκες παραγωγής μιας υφιστάμενης πίεσης που γεννά τη δυσαρέσκεια και για να τονιστεί, κατά τη διάρκεια της δεύτερης, ο ιδιαίτερος ρόλος που διαδραματίζει ο σχηματισμός της ηγεσίας και ο ιδιαίτερος ρόλος της

στην παραγωγή ιδεολογίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, όπως τουλάχιστον το αναγιγνώσκουν οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων», υποστηρίζεται ότι οι πόροι του κινήματος προέρχονται κυρίως από τη βάση του και τα μέλη των οργανώσεων που αναγνωρίζονται σ' αυτό. Επίσης, ότι το μέγεθος των οργανώσεων και η ένταση του κινήματος συναρτάται με το μέγεθος της υφιστάμενης δυσαρέσκειας: «μόλις τα προβλήματα που συνθέτουν την αρχική βάση για δράση επιλυθούν, η βάση θα κορεστεί και το κίνημα θα εξαφανιστεί όπως εξαφανίστηκε η δυσαρέσκεια ή θα θεσμοποιηθεί». Επομένως, η ηγεσία του κινήματος, για τη χάραξη της πολιτικής της, θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τις διαθέσεις και τις προσδοκίες της βάσης.

Οι ενστάσεις των Zald και McCarthy στο παραπάνω μοντέλο ανάλυσης εξειδικεύονται σε τέσσερις θεματικές. Υποστηρίζουν ότι η βάση ενός κινήματος θα πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο της διάκρισης ανάμεσα σε δυσαρεστημένους, δυνάμει ευεργετούμενους από τη θετική έκβαση των αγώνων και στα «μέλη» μιας οργάνωσης ενός κινήματος, καθώς η εμπειρική παρατήρηση δείχνει ότι πολλές φορές οι δυνάμει ευεργετούμενοι και οι δυσαρεστημένοι συνιστούν μια μόνο εκ των ομάδων που ένα κίνημα συσπειρώνει γύρω του. Υπό μια ευρύτερη οπτική υποστηρίζουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε «παρακμάζουσες λειτουργίες» της ίδιας της βάσης των μελών στα νέα κοινωνικά κινήματα, με σημαίνουσα την επισήμανση ότι καταγράφεται μια αύξουσα αυτονόμηση της ηγεσίας από τη βάση, κυρίως όσον αφορά στη ροή των πόρων στις οργανώσεις των κοινωνικών κινημάτων. Οι ηγεσίες στα νέα κοινωνικά κινήματα δεσμεύουν όλο τους το χρόνο στη δράση του κινήματος και τείνουν να λειτουργούν αυτονομημένες από τις δυσαρεστημένες ομάδες που ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν, καθώς στο μεγαλύτερό τους μέρος οι πόροι που διαθέτουν για τη δράση προέρχονται έξω από την ομάδα των δυσαρεστημένων ή και δυνάμει ευεργετούμενων ακροατηρίων του κινήματος. Η οργανωμένη βάση είναι πλέον μικρή και πολλές φορές ανύπαρκτη, δεν είναι λίγες οι οργανώσεις νέων κοινωνικών κινημάτων που διαθέτουν μέλη μόνο στα χαρτιά. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη «οι ηγεσίες των κινημάτων έχουν μετασηματιστεί σε επιχειρηματίες (SM entrepreneurs) κοινωνικού κινήματος». Οι οργανώσεις των νέων κινημάτων και οι ηγεσίες τους ενδιαφέρονται περισσότερο για τη χειραγώγηση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας παρά για την αύξηση των μελών της οργάνωσής τους: η κύρια στόχευση έγκειται στη διάχυση μιας εικόνας, η οποία εδραιώνει την πεποίθηση

στον πληθυσμό και στις διευθύνουσες ελίτ ότι η οργάνωση μιλά εξ ονόματος του κινήματος ή ενός δυνάμει υφιστάμενου κοινού το οποίο είναι σε θέση να επηρεάζει και να κινητοποιεί. Το συμπέρασμα που εξαγουν οι θεωρητικοί της «κινητοποίησης πόρων» από την παρατήρησή τους είναι προκλητικό για όλους εκείνους που κατά καιρούς έχουν επενδύσει στα νέα κοινωνικά κινήματα, ανακαλύπτοντας σ' αυτά νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής και νέα δυναμικά κοινωνικής αλλαγής: «movement origins will occur outside of the mass»³³.

Η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» πέρα από θεωρία για τα νέα κοινωνικά κινήματα επιχειρεί να καταστεί μια σύγχρονη θεωρία των νεοεμφανιζόμενων ελίτ, η ομολογημένη δε μερικότητά της υποκρύπτει έναν εξελικτισμό παρσονικού τύπου, καθώς εστιάζει μεν στο βορειοαμερικανικό παράδειγμα αναγγέλλει όμως ταυτόχρονα την αμερικανοποίηση της πολιτικής και στο επίπεδο των κοινωνικών κινήματων, εφόσον οι όροι του πολιτικού παιχνιδιού τείνουν προς την ομοιομορφοποίηση τουλάχιστον σ' αυτό που κατονομάζεται ως δυτικός κόσμος. Καταγράφεται αφενός το τέλος των μαζικών κινήματων, τουλάχιστον όπως τα γνωρίσαμε με τη μορφή του εργατικού κινήματος από τον προηγούμενο αιώνα και των κινήματων διαμαρτυρίας μέχρι τη δεκαετία του '70, αφετέρου υποδηλώνεται η καθολική ασημαντότητά τους μπροστά στο νεωτερικό φαινόμενο της εμφάνισης των οργανώσεων των νέων κοινωνικών κινήματων, οι οποίες χαρακτηρίζονται από σχέσεις μικρής κλίμακας στο εσωτερικό τους κι από τη δικτύωσή τους με ομοειδείς οργανώσεις, στο πλαίσιο κινήματων που λειτουργούν πλέον με τη μορφή σύγχρονων βιομηχανιών και αγορών.

Η κριτική, λοιπόν, που ασκείται στις θεωρίες της συλλογικής συμπεριφοράς και η απόρριψη της υπόθεσης για το δυναμικό της δυσaréσκειας ως προϋπόθεσης για την εμφάνιση ενός κοινωνικού κινήματος, δεν επιχειρεί τόσο να ξεπεράσει τις υποτιθέμενες πλευρές ενός ανορθολογισμού και να φωτίσει την ορθολογικότητα της συλλογικής συμπεριφοράς, αλλά επιδιώκει να διαχωρίσει τα φαινόμενα της συλλογικής συμπεριφοράς από εκείνα της οργανωμένης συλλογικής δράσης, να διαχωρίσει τα πεδία της έρευνας και τελικά να ισχυροποιήσει τον υποτιθέμενο αντίπαλό της. Η αναγγελθείσα στροφή προς την πολιτική επιστήμη, προς τις οργανωσιακές θεωρίες, μεθοδεύει την απομάκρυνση από την κοινωνιολογική προβληματική, αφήνοντας ελεύθερο το πεδίο σε κάθε είδους απολογητικές ερμηνείες της συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης, δηλαδή σε ερμηνείες που επαναφέρουν την προβληματι-

κή της παρέκκλισης, της κοινωνικής παθολογίας και της ανορθολογικής συμπεριφοράς.

Η θεωρία «κινητοποίησης πόρων» εκδηλώνει επίσης τη μερικότητα της καθώς εστιάζει σε οργανωτικά φαινόμενα της «συγκυρίας», αγνοώντας τους όρους γένεσης του τομέα κοινωνικών κινημάτων (Social Movement Sector) και της βιομηχανίας κοινωνικών κινημάτων (Social Movement Industry), για να μιλήσουμε με τους ίδιους τους όρους της. Ακόμη κι όταν υποχρεώνεται να «μιλήσει» για τους φορείς της δράσης, τα κοινωνικά υποκείμενα που εμπλέκονται σ' αυτήν, περιορίζεται, όπως είδαμε και πιο πάνω, σε μια κάπως αόριστη «κοινωνιολογία των μεσαίων στρωμάτων» για να καταδείξει την εμπλοκή ορισμένων μερίδων τους, με όρους διάθεσης πόρων, κυρίως χρήματος και χρόνου. Απουσιάζει, δηλαδή, το πλαίσιο εντός του οποίου ενθετοποιείται η δράση, οι αντιλήψεις που τη νοσηματοδοτούν, οι δεσμοί που την παράγουν ενώ τα «αποτελέσματά» της κρίνονται μόνο στο επίπεδο της αναγνώρισης ή όχι της οργανωμένης ομάδας από τις κυρίαρχες ελίτ, από την επίτευξη ή όχι των στόχων που αυτή έχει θέσει. Τέλος, απουσιάζει μια συνολικότερη κοινωνιολογική κατασκευή των κοινωνικών διαιρέσεων στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς και η μέθοδος οδηγεί σε εξειδικευμένες περιγραφές μικρής ερμηνευτικής και κατανοητικής εμβέλειας των σύγχρονων κινηματικών φαινομένων.

Αυτή η μερικότητα επιχειρείται να αντιμετωπιστεί με τη διεύρυνση της θεωρίας «κινητοποίησης πόρων», κύρια ως αποτέλεσμα της γόνιμης ανταλλαγής επιχειρημάτων και απόψεων ανάμεσα σε Ευρωπαίους θεωρητικούς των νέων κοινωνικών κινημάτων και Αμερικανούς της «κινητοποίησης πόρων» που χρονολογείται από το 1986³⁴. Όμως, μια τέτοια συνθετική απόπειρα συνιστά όντως ένα εγχείρημα που επανεξετάζει θεμελιώδη ερωτήματα γύρω από τη συλλογική συμπεριφορά και τα κοινωνικά κινήματα ή μήπως επιχειρείται μια κυριαρχική κίνηση εξουδετέρωσης των ενστάσεων που διατυπώνονται για την επάρκεια της μεθόδου με βασικό στόχο τη διατήρηση της δύναμης στο εσωτερικό του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα θα δοθεί από τους προσανατολισμούς της έρευνας που θα απορρεύσουν από τη θεωρητική αποκρυστάλλωση του νέου συνθετικού εγχειρήματος. Η κοινή αντιμετώπιση της συλλογικής συμπεριφοράς (στην αδόμητη διάστασή της) με εκείνη που εκδηλώνεται στο πλαίσιο των κοινωνικών κινημάτων, κατά τη γνώμη μου, θα κρίνει το εγχείρημα και στις προθέσεις του και στα αποτελέσματά του.

Σημειώσεις

1. Βασικότεροι εκπρόσωποι αυτού του θεωρητικού ρεύματος αναγνωρίζονται μεταξύ άλλων οι: Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1973, Tilly C., *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, MA, 1978, McCarthy J.D., Zald M.N., *The Trend of Social Movements*, Morristown, New Jersey, General Learning, 1973 και «Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1977, σελ. 1212-1241 και Gamson W., *The Strategy of Social Protest*, Homewood, IL, Dorsey, 1975.
2. Για τη μεταστροφή αυτή βλέπε Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1987, σελ. 11.
3. McCarthy J.D και Zald M.N., «Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82 (6), 1977, σελ. 1217-1218.
4. Gamson W., *The Strategy of Social Protest*, Homewood, IL, Dorsey, 1975, σελ. 16.
5. Βλ. Jenkins J.C., Perrow C., «Insurgency of the Powerless», *American Sociological Review*, 42, 1977, σελ. 249-268.
6. Κυριότεροι εκφραστές αυτών των προσεγγίσεων θεωρούνται ο N. Smelser (*Theory of Collective Behavior*) και οι R. Turner and L. Killian (*Collective Behavior*).
7. Για μια ολοκληρωμένη επισκόπηση του πεδίου ερευνών γύρω από την συλλογική συμπεριφορά έως το 1975 βλ. Marx G.T., και Wood J.L., «Strands of Theory and Research in Collective Behavior», *Annual Review of Sociology*, 1, 1975, σελ. 363-428.
8. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1215.
9. Jenkins J.C., «Resource Mobilization Theory and the Study of Social Movements», *Annual Review of Sociology*, 9, 1983, σελ. 527-553.
10. Βλ. Jenkins J.C., *όπ. παρ.*, 1983, σελ. 532-533.
11. Για το ίδιο θέμα βλ. Hirsch E.L., «Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Processes on Recruitment and Commitment in Protest Movements», *American Sociological Review*, 55, 1990, σελ. 244, Ferree M.M., «The Political Context of Rationality: Rational Choice Theory and Resource Mobilization», στο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992, σελ. 29, Cohen J.L., «Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 675.
12. Zald M.N., and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1986.
13. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διάσταση των απόψεων σε σχέση με την διαφορετική κατανόηση των πόρων από τους θεωρητικούς αυτού

του ρεύματος. Οι McCarthy και Zald αναγνωρίζουν ως πόρους τη νομιμοποίηση, το χρήμα, τις διευκολύνσεις (στο McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1220), ο Tilly αντίστοιχα τη γη, την εργασία, το κεφάλαιο, και τις τεχνικές γνώσεις (στο Tilly C., *όπ. παρ.*, σελ. 69).

14. Για μια πρόσφατη επισκόπηση της θεωρίας κινητοποίησης πόρων βλ. Klendermans B, «New Social Movements and Resource Mobilization Theory» σελ. 17-44, στο Rucht D. (ed.), *Research on Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Campus Verlag-Westview Press, Frankfurt am Main-Boulder, Colorado, 1991, επίσης στο ίδιο, Mayer M., «Social Movement Research and Social Movement Practice: The U.S. Pattern», σελ. 47-120, Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», σελ. 323-347, Zald M.N., «The Continuing Vitality of Resource Mobilization Theory: Response to H. Kitschelt's Critique», σελ. 348-354. Επίσης στο συλλογικό έργο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.

15. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1218.

16. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1219.

17. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1221.

18. Ο όρος «bystander public» έχει προταθεί από τον Ralf Turner, «Determinants of Social Movement Strategies», σελ. 145-164, στο T. Shibutani (ed.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1970.

19. McCarthy J.D και Zald M.N., *όπ. παρ.*, σελ. 1221.

20. Βλ. Bottomore T.B., *Ελίτ και κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα, (χ.χ).

21. Για μια προσπάθεια αναίρεσης της αντίληψης του Michels αλλά και του Weber για την γραφειοκρατικοποίηση βλ. Zald M.N. and Ash R., «Social Movement Organizations: Growth, Decay, and Change», *Social Forces*, 44, 1966, σελ. 327-341.

22. Βλ. Olson M., *La Logica dell' Azione Collettiva. I Beni Pubblici e la Teoria dei Gruppi*, Milano, Feltrinelli, 1983 (ελληνική έκδοση, Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, μετφρ. Δ. Γράβαρης).

23. Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», στο Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991, σελ. 323-347.

24. Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society. Collected Essays*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 2 ed., 1994, σελ. 25-28.

25. Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης* (μετφρ. Δ. Γράβαρης, πρόλογος - επιμέλεια Η. Κατσούλης) εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, σελ. 8.

26. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 28-29.

27. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 30-35.

28. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 34-35.
29. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 337-341.
30. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 349-358.
31. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 359-360.
32. Zald M.N. και McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 360-362.
33. Για την προβληματική αυτή στο σύνολό της βλέπε McCarthy J.D. and Zald M.N., «The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization» στο Zald M.N. and McCarthy J.D., *όπ. παρ.*, σελ. 337-391.
34. Για την απόπειρα διεύρυνσης των θεωρητικών όρων της κινητοποίησης πόρων βλέπε McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N. (eds), *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge Mass, Cambridge University Press, 1996 και ειδικότερα το McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N., «Opportunities, Mobilizing Structures and Framing Processes. Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements», *όπ. παρ.*, σελ. 1-22.

Βιβλιογραφία

- Alberoni F., *Movimento e istituzione. Teoria generale*, Il Mulino, Bologna, 1981.
- Αλεξανδρόπουλος Σ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα; Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινημάτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 86, 1995.
- Arato A. and Cohen J., «Social Movements, Civil Society and the Problem of Sovereignty», *Praxis International*, 1985, σελ. 4-5.
- Bottomore, *Ελίτ και κοινωνία*, Εκδόσεις 70, Αθήνα.
- Cohen J., «Rethinking Social Movements», *Berkeley Journal of Sociology*, 28, 1983, σελ. 97-113.
- Cohen J., «Strategy or Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 663-716.
- Curtis R.L. and Zurcher L.A., «Stable Resources of Protest Movements: The Multiorganizational Field», *Social Forces*, 52, 1973, σελ. 53-61.
- Curtis R.L. and Zurcher L.A., «Social Movements», *Social Problems*, 21, 1974, σελ. 356-70.
- Eyerman R., «Social Movements and Social Theory», *Sociology*, 18 (1), 1984, σελ. 71-82.

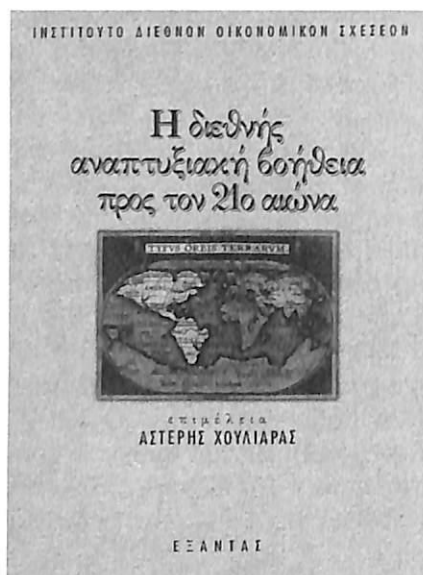
- Ferree M.M., «The Political Context of Rationality: Rational Choice Theory and Resource Mobilization», στο Morris A.D and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movement Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Gamson W.A., *The Strategy of Social Protest*, Dorset Press, Homewood, 1975.
- Gamson W.A., «Understanding the Careers of Challenging Groups», *American Journal of Sociology*, 85, 1980, σελ. 1043-60.
- Gamson W.A., «The Social Psychology of Collective Action», στο Morris A.D. and Mueller C., (eds), *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Hirsch E.L., «Sacrifice for the Cause: The Impact of Group Processes on Recruitment and Commitment in Protest Movements», *American Sociological Review*, 55, 1990.
- Jenkins J.C., «Resource mobilization theory and the study of social movements», *Annual Review of Sociology*, 9, 1983, σελ. 527-553.
- Jenkins J.C., Perrow C., «Insurgency of the Powerless», *American Sociological Review*, 1977, 42, σελ. 249-268.
- Kitschelt H., «Resource Mobilization Theory: A Critique», στο Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991, σελ. 323-34.
- Klandermans B., «New Social Movements and Resource Mobilization: The European and American Approach», *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 4 (2), 1986, σελ. 13-19.
- Kriesberg L. (ed.), *Research in Social Movements, Conflict and Change*, vol. 4, Jai Press, Greenwich and London, 1981.
- Marx G., Wood J., «Strands of Theory and Research in Collective Behavior», *Annual Review of Sociology*, 1, 1975, σελ. 368-428.
- McAdam D., McCarthy J.D., Zald M.N. (eds), *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge Mass, Cambridge University Press, 1996.
- McCarthy J., Zald M., *The Trend of Social Movements in America: Professionalization and Resource Mobilization*, Morristown, General Learning Press, New Jersey, 1973.
- McCarthy J., Zald M., «Resource Mobilization and Social Move-

- ments: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, 82, 1977, σελ. 1212-1241.
- McCarthy J., Zald M., *The Dynamics of Social Movements*, Winthrop, Cambridge, Mass., 1979.
- Meluccci A. (a cura di), *Movimenti di rivolta. Teorie e forme di azione collettiva*, Etas, Milano, 1976.
- Meluccci A. (a cura di), *Sistema politico, partiti e movimenti sociali*, Feltrinelli, Milano, 1976.
- Meluccci A. (a cura di), «Dieci ipotesi per l' analisi dei nuovi movimenti», in *Quaderni Piacenti*, no 65-66, 1978.
- Meluccci A. (a cura di), «The New Social Movements: A Theoretical Approach», *Social Science Information*, 1980.
- Meluccci A. (a cura di), *L' invenzione del presente*, Il Mulino, Bologna, 1982.
- Meluccci A. (a cura di), «An end to Social Movements?», *Social Science Information*, 23 (4/5), 1984.
- Morris A.D. and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Englewood Cliffs, N Jersey, Prentice-Hall, 1973.
- Olson M., *La logica dell' azione collettiva*, Feltrinelli, Milano, 1983 (ελληνική έκδοση, Olson M., *Η Λογική της Συλλογικής Δράσης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991, μετφρ. Δ. Γράβαρης, επιμ. Η. Κατσούλης).
- Pizzorno A., «On the Rationality of Democratic Choice», *Telos*, 63, 1985, σελ. 41-69.
- Pizzorno A., «Identita e interesse», στο Sciolla L. (a cura di), *Identita. Percorsi di analisi in sociologia*, Rosenberg and Sellier, Torino, 1983, σελ. 139-154.
- Rucht D. (ed.), *Research in Social Movements. The State of the Art in Western Europe and the USA*, Frankfurt am Main, Campus Verlag, Boulder, Colorado, Westview Press, 1991.
- Sciolla L. (a cura di), *Identita. Percorsi di analisi in sociologia*, Rosenberg and Sellier, Torino, 1983.
- Smelser N.J., *Theory of Collective Behavior*, Macmillan, New York, 1963.
- Tilly C., *From Mobilization to Revolution*, Addison-Wesley, MA, 1978.
- Touraine A., *The Voice and the Eye*, Cambridge Univ. Press, New York, 1981.

- Touraine A., «An Introduction to the Study of Social Movements», *Social Research*, 52 (4), 1985, σελ. 749-787.
- Touraine A., *Return of the Actor*, University of Minnesota, 1988.
- Turner R.H., «The theme of contemporary social movements», *British Journal of Sociology*, 20, 1969, σελ. 390-405.
- Turner R.H., «Determinants of Social Movement Strategies», σελ. 145-164, στο T. Shibutani (éd.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall, 1970.
- Zald M.N., Ash R., «Social Movement Organizations», *Social Forces*, 44, 1966, σελ. 327-341.
- Zald M.N., «Issues in the Theory of Social Movements», *Current Perspectives in Sociological Theory*, 1, 1980, σελ. 61-72.
- Zald M.N., «Looking Backward to Look Forward: Reflections on the Past and Future of the Resource Mobilization Research Program», στο Morris A.D. and Mueller C. (eds), *Frontiers in Social Movements Theory*, Yale University Press, New Haven and London, 1992.
- Zald M.N. and McCarthy J.D., *Social Movements in an Organizational Society*, Transaction Publishers, New Brunswick and London, 2 ed., 1994.

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΔΙΕΘΝΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ
**Η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια
προς τον 21ο αιώνα**

Το βιβλίο αυτό, εξετάζοντας τις τάσεις που διαμορφώνονται στη χορήγηση αναπτυξιακής βοήθειας μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το τέλος του διπολικού κόσμου, επιχειρεί να καλύψει ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία και να δώσει απαντήσεις σε μια σειρά ερωτήματα. Πώς η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια σχετίζεται άμεσα με την άσκηση της εξωτερικής πολιτικής και, ειδικότερα, με τους στόχους της οικονομικής διπλωματίας; Πώς μπορεί να γίνει πιο αποτελεσματική; Ποια είναι η σχέση της με το εξωτερικό χρέος; Ποιος είναι ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανισμών; Ποια είναι τα μεγάλα ζητήματα για την πολιτική αναπτυξιακής συνεργασίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης; Ποια θα είναι η ελληνική πολιτική αναπτυξιακής συνεργασίας τον 21ο αιώνα;

Η ζωή και το έργο του Tom Bottomore

*William Outhwaite**

Περίληψη

Ο Tom Bottomore, που πέθανε στα τέλη του 1992 σε ηλικία 72 ετών, υπήρξε ένας από τους γνωστότερους και πλέον καταξιωμένους Βρετανούς κοινωνιολόγους. Το άρθρο αυτό περιγράφει τη ζωή και το ακαδημαϊκό του έργο. Εξετάζει ειδικότερα τις σημαντικές και χαρακτηριστικές αντιλήψεις του για την κοινωνιολογία και το σοσιαλισμό, καθώς και τις σχέσεις μεταξύ τους. Η ολική ιστορικά και γεωγραφικά προσέγγισή του στην κοινωνιολογία συμβάδισε με μια βαθιά διεθνιστική αντίληψη του σοσιαλισμού και ένα ενδιαφέρον για θέματα παγκόσμιας ανάπτυξης και ανθρώπινης προόδου.

Ο Tom Bottomore, που πέθανε στα τέλη του 1992 σε ηλικία 72 ετών, ήταν ένας από τους πιο γνωστούς και αξιόλογους κοινωνιολόγους της Βρετανίας. Τα διάφορα βιβλία του, που διαβάζονταν τόσο από τους ειδικούς όσο και τους πρωτοετείς φοιτητές, θεωρούνταν απόλυτα αξιόπιστοι οδηγοί στη θεματολογία που πραγματεύονταν και στην ανάλογη βιβλιογραφία. Μετέδωσε στη βρετανική κοινωνιολογία το ενδιαφέρον του για την κοινωνική θεωρία, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, τη μαρξιστική, και για το χώρο που κατέληξε να αποκαλείται Τρίτος Κόσμος. Κατά την πολυετή θητεία του στους κόλπους της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης, της οποίας υπήρξε Πρόεδρος από το 1978 έως το 1982, απέδειξε έμπρακτα τον έντονο διεθνισμό του.

Γεννημένος το 1920, ο Tom Bottomore πέρασε τα μαθητικά του χρόνια στο Nottingham της Κεντρικής Αγγλίας, όπου άρχισε να εν-

* Καθηγητής στο University of Sussex.

διαφέρεται για το σοσιαλισμό ως πιθανή λύση στα προβλήματα της φτώχειας που μάστιζε τους ανθρακωρύχους της περιοχής, της οικονομικής κρίσης και της ανόδου του φασισμού. Υπήρξε για λίγο μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος, με αποτέλεσμα, αυτός ο γνώστης της βορειοαμερικανικής κοινωνικής σκέψης, να μην έχει το δικαίωμα αργότερα να επισκεφθεί νόμιμα τις Ηνωμένες Πολιτείες (μετέβη παραταύτα στις ΗΠΑ μερικές φορές την περίοδο που ζούσε στον Καναδά, χωρίς όμως να συμπληρώνει τα ειδικά ερωτηματολόγια των αμερικανικών αρχών διαβατηρίων μια και, όπως έλεγε, κάτι τέτοιο θα τον καθιστούσε «κατάσκοπο του εαυτού του»).

Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ενώ σπούδαζε Οικονομικά, εργάστηκε σε στρατιωτικές υπηρεσίες στο Λονδίνο. Έτσι, μετά τον πόλεμο αποσπάστηκε ως στατιστικός-οικονομολόγος στη βρετανική στρατιωτική διοίκηση της Βιέννης, μια πόλη που πραγματικά αγάπησε. Όταν επέστρεψε στη Βρετανία, σπούδασε κοινωνιολογία στο London School of Economics με τον εξελικτικό κοινωνιολόγο Morris Ginsberg, και συνέγραψε διατριβή για τις θεωρίες της εξέλιξης. Οι καταχωρήσεις στο ημερολόγιό του εκείνη την περίοδο τον εμφανίζουν να μην έχει αυταπάτες για το Σταλινισμό, αλλά ταυτόχρονα να ενοχλείται από τον έντονο αντικομμουνισμό ορισμένων καθηγητών του L.S.E.: «Κατέληξα στο συμπέρασμα», έγραφε, «ότι πολλοί από τους πιο κραυγαλέους επικριτές του κομμουνισμού θα ήταν ανάμεσα στους πρώτους που θα συμβιβάζονταν με το κομμουνιστικό σύστημα και θα επεδίωκαν να αναρριχηθούν στην ιεραρχία του»¹. Δεν τον εντυπωσίασε το *Χίλια Εννιακόσια Ογδόντα Τέσσερα* του George Orwell που πρωτοεκδόθηκε το 1948: «Φέρτε μου μια σοβαρή κριτική του Σοβιετικού συστήματος όποτε θέλετε», έλεγε. Κατέγραψε επίσης το αξέχαστο αστειό ότι ενώ μεν είναι εφικτή η οικοδόμηση του σοσιαλισμού σε μία χώρα, καλό είναι κατά τη διάρκεια αυτού του έργου να βρίσκεται κανείς σε άλλη χώρα.

Στην προσπάθειά του να συνεχίσει τις σπουδές του «στην κοινωνιολογία, τα οικονομικά, τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία»², ο Tom Bottomore υπέβαλε αίτηση για μια υποτροφία του ιδρύματος Rockefeller. Λόγω του «κομμουνιστικού του παρελθόντος» δεν του επετράπη να σπουδάσει στις Ηνωμένες Πολιτείες, όμως η υποτροφία του δόθηκε και τη χρησιμοποίησε για σπουδές στο Παρίσι. Εκεί, όπου έμεινε με τη μέλλουσα σύζυγό του Mary την περίοδο 1951-1952, μελέτησε τη μαρξιστική θεωρία και τους εργατικούς συνεταιρισμούς, ενώ διεξήγαγε μία έρευνα με θέμα τους ανώτατους δημοσίους υπαλλήλους στη Γαλλία³.

Προϊόν της παραμονής του στο Παρίσι είναι και η συλλογή κειμένων του Μαρξ, *Selected Writings on Sociology and Social Philosophy*, που εξέδωσε μαζί με τον Maximilien Rubel το 1956· παραμένει ίσως η καλύτερη εισαγωγή στον Μαρξ στην αγγλική γλώσσα. Επίσης, το 1963 επιμελήθηκε την έκδοση μιας μετάφρασης των πρώιμων κειμένων του Μαρξ (*Marx's Early Writings*). Επιστρέφοντας στην Αγγλία διορίστηκε λέκτορας στο L.S.E. Από το 1953 έως το 1959 υπήρξε Γραμματέας της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Ένωσης, ταξίδεψε ευρύτατα στην Ευρώπη και οργάνωσε συνέδριο υπό την αιγίδα της UNESCO στη Μόσχα το 1958. Το βιβλίο του *Classes in Modern Society* πρωτοεκδόθηκε το 1955 και είχε μεγάλη απήχηση· επανεκδίδεται το 1965 και το 1991. Ένα εξαήμερο ταξίδι στην Ινδία τον ωθεί κατά τη συγγραφή του εντυπωσιακού του εγχειρίδιου κοινωνιολογίας *Sociology* να αναφερθεί αναλυτικά στη χώρα αυτή, επιδεικνύοντας μια ευαισθησία για θέματα παγκόσμιας ανάπτυξης, ιδιαίτερα σπάνια στη βρετανική κοινωνιολογία εκείνης της εποχής. Το έργο αυτό ακολούθησε το περίφημο *Elites and Society* (1964, 2η έκδοση 1993) που ο Tom περιγράφει στο ημερολόγιό του ως το αγαπημένο βιβλίο του.

Από το 1965 έως το 1967 ο Tom δίδαξε στο νέο πανεπιστήμιο Simon Fraser στο Vancouver του Καναδά, απολαμβάνοντας, αλλά τελικά και ενοχλημένος από το ριζοσπαστικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή στο πανεπιστήμιο, ενώ η αδικαιολόγητη πολιτική ανάμιξη στη λειτουργία του οικονομικών και άλλων συμφερόντων τον αποθάρρυνε από το να παραμείνει περισσότερο σ' αυτό. Οι ραδιοφωνικές του ομιλίες για την ευρύτερη παράδοση του βορειοαμερικανικού ριζοσπαστισμού εκδόθηκαν το 1967 με τίτλο *Critics of Society*. Τον ίδιο χρόνο ο Tom επέστρεψε στη Βρετανία σε ένα άλλο νέο πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο του Sussex στο Brighton, όπου και παρέμεινε, με εξαίρεση μικρά διαστήματα στον Καναδά, μέχρι τη συνταξιοδότησή του. Υπήρξε πρόεδρος της Βρετανικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας από το 1969 έως το 1971, καθώς και αντιπρόεδρος της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας από όπου, ως πρόεδρος του Συμβουλίου Ερευνών της, προώθησε μια σειρά εκδοτικών πρωτοβουλιών.

Παρήγαγε και ο ίδιος ευρύτατο συγγραφικό έργο: τη συλλογή κειμένων για τον Μαρξ (1973) ακολουθούν το 1981 το *Modern Interpretations of Marx*, ένα βιβλίο με θέμα τη μαρξιστική κοινωνιολογία (*Marxist Sociology*, 1975), τα κείμενά του για την κοινωνιολογία ως κοινωνική κριτική (*Sociology as Social Criticism*, 1975) και για την κοινωνιολογία και το σοσιαλισμό (*Sociology and So-*

cialism, 1984), η ανεκτίμητη έκδοση που επιμελήθηκε (μαζί με τον Patrick Goode) κειμένων των Αυστριακών μαρξιστών (*Austro-Marxism*, 1978), καθώς και μια θαυμάσια εισαγωγή πολιτικής κοινωνιολογίας (*Political Sociology*, 1979, 2η έκδοση 1993). Στις αρχές της δεκαετίας του '70 συνέβαλε στη μετάφραση στα Αγγλικά του *Philosophie des Geldes* του George Simmel, έργο που πέρασε ο David Frisby και εκδόθηκε το 1978. Επίσης, επαναμετέφρασε το *Finazkapital* του Rudolf Hilferding (1991), ενώ προϊόν συνεργασίας μας υπήρξε μια καινούργια μετάφραση του κλασικού δοκίμιου του 1932 του Karl Löwith για τον Weber και τον Μαρξ (*Max Weber and Karl Marx*, 1982, 2η έκδοση 1993). Στη δεκαετία του '80 ολοκλήρωσε το σημαντικότερο εγκυκλοπαιδικό λεξικό του *Dictionary of Marxist Thought* (1983, 2η έκδοση 1991), ενώ ξεκίνησε, το 1986, η συνεργασία μας πάνω στο *Blackwell Dictionary of Twentieth Century Social Thought* που κυκλοφόρησε λίγο μετά το θάνατό του.

Μετά τη συγγραφή ενός σύντομου βιβλίου για τη Σχολή Φρανκφούρτης (*The Frankfurt School*, 1984), που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα στη Γερμανία και στον αγγλόφωνο κόσμο, ο Tom άρχισε να ασχολείται ολοένα και περισσότερο με την οικονομική κοινωνιολογία. Έτσι γράφει το *Theories of Modern Capitalism* (1985), το *The Socialist Economy: Theory and Practice* (1989), ενώ μελετά το έργο του Schumpeter που τον οδηγεί στη συγγραφή του *Between Marginalism and Marxism: The Economic Sociology of J. A. Schumpeter* (1992). Επίσης επιμελήθηκε, με τον Robert Brym, την έκδοση μιας σημαντικής συλλογής κειμένων με τίτλο *The Capitalist Class* (1989). Η εντυπωσιακή αυτή συγγραφική του δραστηριότητα εντάθηκε με τη συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο του Sussex το 1985, γεγονός που πρέπει να τον χαροποίησε ιδιαίτερα: «Τι καταπληκτικά τώρα που είμαι εντελώς ελεύθερος», έλεγε. Μια συλλογή κειμένων προς τιμή του (*Festschrift*), βασισμένη στις παρουσιάσεις σε ένα συνέδριο που οργάνωσε στο Sussex η Gillian Rose και παρακολούθησε μεγάλος αριθμός πρώην φοιτητών και συναδέλφων του, εκδόθηκε το 1987 με τίτλο *Social Theory and Social Criticism*.

Το 1986 δέχθηκε το βαρύ πλήγμα του θανάτου μετά από αιφνίδια ασθένεια της συζύγου του Μαίρης. Το 1987 επιστρέφει σταδιακά στην ενεργό δράση δίνοντας την πρώτη από μια σειρά διαλέξεων στην Ισπανία. Τα επόμενα χρόνια επισκέπτεται συχνά την Ισπανία καθώς και την Ελλάδα, και δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις στη Νότια Ευρώπη· επίσης ξεκινά μια

συνεργασία με το περιοδικό *Socialismo del Futuro* (τίτλος έκδοσης *Ο Σοσιαλισμός του Μέλλοντος*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg). Το φθινόπωρο του 1987 δίνει συνέντευξη στον Brian Taylor και εμένα, που δημοσιεύεται στο περιοδικό *Theory, Culture and Society* (6, 2, 1989, σελ. 385-402).

Αφού ολοκλήρωσε το παραπάνω συγγραφικό έργο και επιμελήθηκε την επανέκδοση των βιβλίων του *Elites and Society, Classes* και *Political Sociology*, άρχισε να ασχολείται με τη συγγραφή δύο νέων βιβλίων: ένα για την έννοια του προγραμματισμού, θέμα που ανέκαθεν τον ενδιέφερε, και ένα για την έννοια της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, που ξεκίνησε να γράφει τον Οκτώβριο του 1992 και με το οποίο ασχολούνταν μέχρι τον αιφνίδιο θάνατό του στις 9 Δεκεμβρίου. Το χειρόγραφο αυτό, που αναμφίβολα προμήνυε ένα από τα σημαντικότερα βιβλία του, είναι ενδεικτικό του τρόπου δουλειάς του. Δίπλα σε μια στοίβα καλά ταξινομένων βιβλίων, περιοδικών και φωτοτυπημένων άρθρων, βρήκαμε ένα πρώτο κεφάλαιο και τις αρχικές σελίδες ενός δεύτερου, καθαρά γραμμένα με λίγες μόνο διορθώσεις, που τελείωναν στη μέση της παρακάτω πρότασης: «Ο Kautsky», έγραφε ο Tom, «διέβλεπε ξεκάθαρα τη διαδικασία μέσα από την οποίαν η Μπολσεβίκικη επανάσταση θα εκφυλιζονταν σε κομματική δικτατορία».

Ο Tom Bottomore υπήρξε εξαιρετος επιστήμονας, δάσκαλος, συνάδελφος και φίλος. Η προσωπική του επιρροή και η απήχηση των γραπτών του στα διάφορα μήκη και πλάτη της γης ήταν τεράστια, ενώ τον χαρακτήριζε πάντα μια ιδιαίτερη μετριοπάθεια. Ο Tom ποτέ δεν επεδίωξε να θεσπίσει κάποια σχολή σκέψης. Οι πρώην μαθητές του επέλεξαν ποικίλους ιδεολογικούς και πολιτικούς προσανατολισμούς· στο τέλος του συνεδρίου προς τιμήν του μας είπε με το χαρακτηριστικό του χαμόγελο ότι ήταν μάλλον ευτυχής που δεν είχαμε όλοι γίνει μαρξιστές. Η καταχώρηση στο ημερολόγιό του το Νοέμβριο του 1949, γραμμένη μετά από συνάντησή του με κάποιον που ζητούσε να τον απασχολήσει ως βοηθό ερευνητή, δείχνει την αποστροφή που αισθάνονταν ήδη στη διαδικασία μετατροπής των διανοούμενων σε οπαδούς σχολών σκέψης:

«Από την πρώτη στιγμή της συζήτησής μας, ήταν ξεκάθαρο ότι αυτό που ζητάει είναι έναν οπαδό... Με εκπλήσσει όλο και περισσότερο πόσο διαδεδομένη είναι αυτή η έννοια της "οπαδοποίησης", καθώς και η επιθυμία ορισμένων να επιβάλλουν τη δική τους θεωρία... Από πλευράς μου, αποφά-

σις ποτέ να μην παίρνω τα πιστεύω και τις θεωρίες μου υπερβολικά στα σοβαρά, να είμαι πάντα έτοιμος να αποδεχθώ το λάθος μου, να μην ανήκω σε καμιά οργάνωση με άκαμπτη ιδεολογία, να μην προσυπογράψω κανένα δόγμα, ο γραπτός μου λόγος να είναι κάπως απροσδιόριστος αλλά όχι ασαφής. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι θα άγομαι και θα φέρομαι χωρίς συγκεκριμένο σκοπό: υπάρχουν ορισμένες βασικές αξίες που ενστερνίζομαι, όπως η σε γενικές γραμμές ίση αξία των ανθρώπων, η ελευθερία τους (και συνεπώς η αντίθεσή μου στις ιεραρχίες, στο δεσποτισμό)».

Πότε-πότε ο Tom αισθανόταν το χαρακτηριστικό σύμπλεγμα κατωτερότητας των κοινωνικών επιστημόνων: όμως το παρακάτω σχόλιο στο ημερολόγιό του (23/1/1988) δείχνει να του προσδίδει μια θετική διάσταση:

«Είδα στο Β.Β.С. ένα καταπληκτικό ντοκιμαντέρ για τους Crick, Watson κ.ά., και την ανακάλυψη του D.N.A., που με ώθησε να ξαναδιαβάσω το *The Double Helix* και να συλλογιστώ το πόσο λίγα είναι αυτά που ανακαλύπτει κανείς στις κοινωνικές επιστήμες. Το σκέφτηκα αυτό ιδιαίτερα γιατί ο Watson έμεινε στο Παρίσι τον Απρίλιο του 1952, κατά την περίοδο που η Mary και εγώ ζούσαμε εκεί, και αργότερα το Μάρτιο του 1953 λίγο μετά την ανακάλυψή του. Και εγώ τι ανακάλυπτα; Το πολύ-πολύ ένα σημαντικό νέο στοιχείο *Οικονομικ(ών) και Φιλοσοφικ(ών) Χειρογράφ(ων)* του Μαρξ, που κατόπιν συνέβη να διαδοθεί στον αγγλόφωνο κόσμο. Αλλά τουλάχιστον κάτι το θετικό προκύπτει από αυτήν την αναγνώριση της ανεπάρκειας των κοινωνικών επιστημών (και της δικής μου μικρής συνεισφοράς σ' αυτές): το ότι, όπως και στις θετικές επιστήμες, σημασία έχει η ανακάλυψη κάποιας δομής (κάτι που πάνω απ' όλους κατάφερε ο Μαρξ), έστω και αν στις κοινωνικές επιστήμες αυτή είναι πάντα πιο απροσδιόριστη, ασαφής κ.λπ. Αλλιώς, το όλο εγχείρημα περιορίζεται σε ένα παιχνίδι με τις λέξεις, σε έξυπνα σχόλια, στην ανάπτυξη ιδεολογημάτων κ.ο.κ.».

Ο Tom δε νομίζω να ισχυρίστηκε ποτέ ότι ανακάλυψε μία ή περισσότερες εντελώς καινούργιες δομές: όμως το έργο του αφορά πάνω απ' όλα στην ταξινόμηση και διευθέτηση ανάμεσα σε υπάρχοντα εννοιολογικά μοντέλα και δομές: ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις και τη θεωρία των ελίτ, ανάμεσα στο Μαρξισμό και την (υπόλοιπη) κοινωνιολογία και, ειδικότερα, ανάμεσα στο Μαρξισμό

και τη σύγχρονη πραγματικότητα. Η ταξινομητική του ικανότητα, που παρατηρείται, για παράδειγμα, στα καλοδουλεμένα λήμματά του στα δύο εγκυκλοπαιδικά λεξικά (που αναφέρω παραπάνω), χαρακτήριζε καθοριστικά και τη διδασκαλία του: μετά από σύντομη συζήτηση μαζί του το οποίο ασχημάτιστο ερευνητικό σχέδιο του συνομιλητή του έπαιρνε σαφή εννοιολογική μορφή ενώ συμπληρωνόταν και με την κατάλληλη βασική βιβλιογραφία.

Ο Tom υπήρξε κάθε άλλο παρά ορθόδοξος μαρξιστής. Όταν τον ρώτησα στη συνέντευξη για το περιοδικό *Theory, Culture and Society* αν «πίστευε» στη διαλεκτική, απάντησε ότι ποτέ δεν κατάλαβε καλά τι σημαίνει ο όρος. Ο Μαρξισμός αποτελούσε γι' αυτόν κοινωνική θεωρία και πολιτικό σχέδιο, αλλά η αποτελεσματικότητά του καθενός από τα δύο αυτά σκέλη του θα έπρεπε να κρίνεται στην εφαρμογή του, στην πράξη ή συμπεριλαμβανομένης, αν και είμαι σίγουρος ότι απεχθάνονταν τον όρο, και αυτής που ο Althusser αποκαλούσε «θεωρητική πράξη». Πλέον ανορθόδοξη ίσως, αν και κάτι τέτοιο προιδέάζεται στον νεο-Καντιανό Μαρξισμό των Αυστρο-Μαρξιστών, υπήρξε η εμμονή του στη σαφή διάκριση ανάμεσα στο «γεγονός» και την «αξία». Τόσο τον επηρέασε άλλωστε ο συνδυασμός οικονομικής αυστηρότητας, πολιτικής ευαισθησίας και θεωρητικής ευρύτητας σκέψης και ευελιξίας που χαρακτηρίζει την αυστρο-μαρξιστική σχολή, που θα μπορούσε εύκολα να τον κατατάξει κανείς στους επίτιμους Αυστρο-Μαρξιστές. Αν και θερμά διακείμενος απέναντι στο έργο φίλων του μαρξιστών φιλοσόφων όπως ο Roy Edgley, ο István Mészáros και ο Roy Bhaskar, ποτέ δε δεσμεύτηκε υπέρ μιας αυστηρά μαρξιστικής προσέγγισης.

Είναι δύσκολο πια σήμερα να θυμηθεί κανείς πόσο λίγο μελετιόταν η κοινωνιολογική θεωρία στη Βρετανία κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Το έργο του Tom πάνω στον Μαρξ, που ξεκινά στη δεκαετία του '60, όπως και το περίφημο βιβλίο του Steven Lukes για τον Durkheim (1973), ή το *Capitalism and Modern Social Theory* του Giddens (1971) για τη λεγόμενη Αγία Τριάδα των Μαρξ, Weber Durkheim, υπήρξαν μεμονωμένες εξαιρέσεις σοβαρής ενασχόλησης με την κλασική κοινωνική θεωρία. Ιδιαίτερα ο Μαρξισμός, παρά το σημαντικό έργο στο χώρο της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και λογοτεχνικής θεωρίας, στους κύκλους της βρετανικής κοινωνιολογίας εκείνης της εποχής παρέμενε σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος σε μια θεώρηση που τον εκκλάμβανε απλώς ως την πηγή έμπνευσης ή το ιδεολογικό στολίδι του Σοβιετικού Κομμουνισμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι καθορι-

στική στην εξέλιξη της σκέψης του Tom υπήρξε η παραμονή του στο Παρίσι στις αρχές της δεκαετίας του '50, όπου ανακάλυψε την ασύγκριτα ευρύτερη σημασία του Μαρξισμού, και ως αντικείμενου μελέτης και ως οδηγού στους σύγχρονους προβληματισμούς μας (κοιτάζοντας τη βιβλιοθήκη του μετά το θάνατό του, μου έκανε εντύπωση ο μεγάλος αριθμός βιβλίων Γάλλων μαρξιστών σε περίοπτη θέση στο γραφείο του δίπλα στους τόμους του *Marx-Engels-Werke*).

Όμως η διάδοση και αναβίωση της μαρξιστικής κοινωνικής θεωρίας, που υπήρξε ίσως το σημαντικότερο επίτευγμα του Tom στη Βρετανία, δεν ήταν γι' αυτόν παρά το κύριο μέρος μιας ευρύτερης προσπάθειας ανανέωσης της βρετανικής κοινωνιολογίας, που θα της επέτρεπε να ξεπεράσει τους περιορισμένους ορίζοντες ενός «επαρχιωτισμού» που τη διέκρινε όσον αφορά και το θεωρητικό της υπόβαθρο και την ουσιαστική θεματολογία της. Ο Tom μάλλον απολάμβανε περισσότερο τη δουλειά του εκτός Βρετανίας· θα μπορούσε δε κανείς να προσθέσει ότι το αίσθημα ιδεολογικού και πρακτικού διεθνισμού, μια τάση *Wanderlust*, που αναμφισβήτητα τον χαρακτήριζαν τον τοποθετούν στο πλάι των σημαντικών μεταναστών διανοητών, όπως οι Norbert Elias, Ralf Dahrendorf, John Rex, Ilya Neustadt, Stuart Hall, Zygmunt Bauman και πολλοί άλλοι, που τόσο καθοριστικά επηρέασαν τη βρετανική κοινωνιολογία το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα. Όταν πια επέστρεψε στη Βρετανία το 1967, το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα είχε αλλάξει, εμπόδια που ο ίδιος είχε καταγγείλει ξεπερνιόνταν, η βρετανική κοινωνιολογία πέρναγε μια περίοδο αξιοσημείωτης θεωρητικής ανασυγκρότησης, προϊόν και αυτή σε κάποιο βαθμό της νέας πολιτικής συγκυρίας. Όπως και παλαιότερα στο πανεπιστήμιο Simon Fraser, ο λόγος του Tom χαρακτηριζόταν τόσο από μετριοπάθεια όσο και ριζοσπαστισμό, καθώς επισήμαινε τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στον Μαρξισμό και άλλες μορφές κοινωνικής θεωρίας ή υπεραμύνονταν την ανάγκη σοβαρής επιστημονικής μελέτης, απορρίπτοντας ανεπιφύλακτα την άποψη που ταυτίζει το επιστημονικό με το προνομιακό.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, και ενώ το κλίμα είχε πάλι αλλάξει και οι προοδευτικές τάσεις στην κοινωνία και την πολιτική είχαν αναστραφεί, ο Tom σε μια από τις τελευταίες δημόσιες εμφανίσεις του έλαβε μέρος σε ένα συνέδριο με θέμα το μέλλον της ριζοσπαστικής σκέψης που είχαν οργανώσει φοιτητές στο Πανεπιστήμιο του Sussex. Αρνούμενος την προβληματική πίσω από τον τίτλο «Μετα-μαρξισμός και Σοσιαλδημοκρατία» της ιδιαίτερης

ενότητας στην οποία ήταν ομιλητής, προέβηκε σε μια δυναμική υπεράσπιση του Μαρξισμού ως κοινωνική θεωρία που επιτρέπει την ανάλυση της καπιταλιστικής εξέλιξης και ταξικής δομής καθώς και μερικών από τους προϋποθετικούς όρους του σοσιαλισμού, τον οποίον εξακολουθούσε να θεωρεί επιθυμητό και εφικτό σχέδιο. Τα βιβλία του για τη σοσιαλιστική δημοκρατία και τον προγραμματισμό θα ανέπτυσσαν αναμφισβήτητα αυτή τη θεματική.

Ως εκ τούτου, ενώ το έργο του Tom χαρακτηρίζεται από αξιοσημείωτη συνέπεια, η επιρροή του πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με το εξελισσόμενο ιστορικό περιβάλλον στη Βρετανία και αλλού. Στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου θα εστιάσω στις απόψεις του για το σοσιαλισμό όπως αναπτύχθηκαν από τα τέλη της δεκαετίας του '30 μέχρι τις αρχές του '90.

Όπως παρατηρώ παραπάνω, ο πολιτικός προσανατολισμός του Tom είχε αρχικά επηρεαστεί «από τη φτώχεια που έβλεπα γύρω μου στα χωριά των ανθρακωρύχων... από την άνοδο του φασισμού και τον ισπανικό εμφύλιο, από την όλο και πιο ξεκάθαρη προοπτική μιας γενικότερης πολεμικής σύρραξης και την αηδιαστική συμπεριφορά της άρχουσας τάξης στη Βρετανία και αλλού». Στον Tom, όπως και σε πολλούς άλλους της γενιάς του, η στρατιωτική θητεία κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του πολέμου πρόσφερε την ευκαιρία για γόνιμη ανάγνωση και περιουλολογία. «Πρέπει να ήταν την περίοδο 1943-1944 που συνδύασα ουσιαστικά τα Οικονομικά με το Μαρξισμό για να καταλήξω σ' αυτό που αργότερα ονομάστηκε Μαρξιστική Κοινωνιολογία». Το Νοέμβριο του 1949, αναφέρει ο Tom, έγραψε ένα δοκίμιο για το σοσιαλισμό και το ομοσπονδιακό σύστημα, μετά από συζητήσεις που είχε στη Valence της Γαλλίας με Ευρωπαίους φεντεραλιστές. «Όσο περισσότερο διαβάζω και ανακαλύπτω πράγματα», έγραφε τότε, «τόσο είμαι λιγότερο σίγουρος για τη μορφή που θα πάρει ο σοσιαλισμός (δεδομένης της Σοβιετικής εμπειρίας), ή για το κατά πόσο, έστω και αν πετύχει, θα μας ικανοποιεί. Οπότε, ας είμαι μετριοπαθής στη συνηγορία μου υπέρ του».

Σε καταχώρηση στο ημερολόγιό του το Νοέμβριο του 1949 που αναφέρω παραπάνω, ο Tom μνημονεύει την προσήλωσή του σε «ορισμένες βασικές αξίες... όπως η σε γενικές γραμμές ίση αξία των ανθρώπων, η ελευθερία τους (και συνεπώς η αντίθεσή μου στις ιεραρχίες, στον δεσποτισμό)». Στο τελευταίο κεφάλαιο της πρώτης έκδοσης του *Elites and Society*, βιβλίο που κατά τον

Ettore Albertoni «επικεντρώνει την ανάλυσή του στο σημείο διασταύρωσης των πολιτικών τάσεων του αιώνα», προβαίνει σε μια συγκρατημένη αν και σθεναρή κριτική των εννοιών ανισότητας που εμπεριέχει η θεωρία των ελίτ. Η δημοκρατία, παρατηρεί:

«συνεπάγεται ότι πρέπει να υπάρχει ένας ουσιώδης βαθμός ισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους, και με την έννοια ότι όλα τα ενήλικα μέλη της κοινωνίας πρέπει να έχουν όσο το δυνατόν ίση επιρροή πάνω σ' εκείνες τις αποφάσεις που επηρεάζουν τις κύριες όψεις της κοινωνικής ζωής, και με την έννοια ότι οι ανισότητες του πλούτου, της κοινωνικής τάξης ή της παιδείας δεν πρέπει να είναι τόσο μεγάλες ώστε να έχουν σαν αποτέλεσμα τη διαρκή υποταγή ορισμένων ομάδων σε άλλες ή να δημιουργούν μεγάλες ανισότητες στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων» (*Ελίτ και Κοινωνία*, μετάφραση: Θ. Μπανούση, Αθήνα, εκδόσεις '70, 1970, σελ. 163).

Τα επιχειρήματα υπέρ της ισότητας βασίζονται στο γεγονός ότι οι φυσικές διαφορές ανάμεσα στα άτομα είναι σχετικά επουσιώδεις σε σύγκριση με τα κοινά χαρακτηριστικά και τις ανάγκες τους, ότι οι φυσικές ανισότητες διαφέρουν από τις κοινωνικές, και συνεπώς ότι μια δέσμευση υπέρ της ισότητας ή της ανισότητας είναι θέμα ηθικών ή κοινωνικών ιδανικών. Για τους υποστηρικτές της ισότητας:

«η έσχατη δικαίωση της επιλογής μας δεν είναι η ίδια έ-να πραγματικό γεγονός αλλά μια λογική αξίωση ότι η επιδίωξη της ισότητας είναι πιθανό να δημιουργήσει μια καλύτερη κοινωνία. Λέω "μπορούμε" γιατί αναφέρομαι ειδικότερα στους ανθρώπους που ζουν στις κοινωνίες του εικοστού αιώνα. Επειδή ήταν δύσκολο σε προηγούμενες εποχές να σχηματίσει κανείς πρακτική αντίληψη για μια σταθερή και διαρκή μορφή μιας κοινωνίας ισότητας, μια και υπήρχαν τα δεδομένα της αβεβαιότητας της οικονομικής ζωής, της απουσίας των αποτελεσματικών μέσων επικοινωνίας, της ακαταλληλότητας της παιδείας και της ανυπαρξίας γνώσης σχετικά με την κοινωνική δομή και το χαρακτήρα των ατόμων. Ο εικοστός αιώνας είναι μοναδικός καθώς προσφέρει στους ανθρώπους για πρώτη φορά την ευκαιρία και τα μέσα να διαμορφώσουν την κοινωνική ζωή σύμφωνα με τις επιθυμίες τους, και γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είναι ταυτόχρονα ελπιδοφόρος και τρομακτικός» (σελ. 165-6).

Όπως ο Michels και άλλοι οπαδοί της θεωρίας των ελίτ έχουν επισημάνει, ο Μαρξ δε διέβλεψε «ότι είναι δυνατόν, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να προκύψουν νέες κοινωνικές διακρίσεις και να εμφανισθεί μια νέα άρχουσα τάξη στην κοινωνία που διαδέχεται τον καπιταλισμό» ενώ «στις κριτικές αυτές έδωσαν μεγαλύτερη πειστικότητα οι εμπειρίες ΕΣΣΔ και των ανατολικοευρωπαϊκών κρατών κάτω από την κυριαρχία του Στάλιν» (σελ. 173). Αυτό όμως δεν αποκλείει τη δυνατότητα μιας πιο αποκεντρωμένης κοινωνίας ισότητας που θα επιχειρούσε να μετριάσει τις αυταρχικές και ιεραρχικές τάσεις όπως προκύπτουν και στον καπιταλισμό και στις κολεκτιβιστικές οικονομίες, χαρακτηριστικό του ίδιου του βιομηχανικού συστήματος (σελ. 175-80). Οι οπαδοί της θεωρίας των ελίτ βασίζονται στην έννοια της ισότητας ευκαιριών, όμως κάτι τέτοιο είναι «αντιφατικό»:

«Η ισότητα ευκαιριών, όπως λέγεται συνήθως, προϋποθέτει την ανισότητα εφόσον "ευκαιρία" σημαίνει "ευκαιρία ν' ανέλθεις σ' ένα υψηλότερο επίπεδο μιας κοινωνίας διαιρεμένης σε στρώματα". Ταυτόχρονα προϋποθέτει την ισότητα, γιατί συνεπάγεται ότι οι ανισότητες που υπάρχουν σ' αυτήν την κοινωνία πρέπει ν' αντιμετωπισθούν από κάθε γενιά, ώστε τα άτομα να μπορούν πράγματι ν' αναπτύξουν τις προσωπικές τους ικανότητες. Κάθε έρευνα για τις συνθήκες της ισότητας των ευκαιριών, π.χ. στο χώρο της παιδείας, έχει δείξει πόσο δυνατή και αποτελεσματική είναι η επιρροή των αυστηρών ταξικών διακρίσεων πάνω στις τύχες των ανθρώπων. Η ισότητα ευκαιριών θα γίνει πραγματικότητα μονάχα σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις ή ελίτ, και η ίδια η ιδέα δε θα είχε κανένα νόημα, γιατί οι ίσες δυνατότητες για τα άτομα σε κάθε νέα γενιά θα είναι κάτι πραγματικό και η ιδέα της ευκαιρίας θα σημαίνει όχι τον αγώνα για ν' ανέλθει κανείς σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη, αλλά τη δυνατότητα για κάθε άτομο ν' αναπτύξει τέλεια εκείνες τις ιδιότητες του πνεύματος και των αισθήσεων που έχει ως άτομο, σε μια ελεύθερη επικοινωνία και σύνθεση με άλλα άτομα» (σελ. 189-90).

Ο Tom αναδιατύπωσε αυτό το μήνυμα ισότητας με όρους ανάδειξης της παγκόσμιας διάστασής του σε ένα δοκίμιο για τον καπιταλισμό, το σοσιαλισμό και την ανάπτυξη («Capitalism, Socialism and Development») που περιλαμβάνεται στο βιβλίο του *Sociology as Social Criticism*. Αφού αναρωτιέται «σε ποιο βαθμό η αναπτυξιακή πολιτική των Κομμουνιστικών χωρών θα μπορούσε... να α-

ποτελέσει πραγματικά εναλλακτική, από σοσιαλιστικής πλευράς, επιλογή στον τρόπο ανάπτυξης του καπιταλισμού» (σελ. 67) και προβληματίζεται γύρω από τον προϋποθετικό όρο μιας τέτοιας προσέγγισης, το πώς δηλαδή «κανείς αξιολογεί τη σοσιαλιστική προοπτική των κοινωνιών στις οποίες η δημόσια ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής καθώς και ένας βαθμός σοσιαλιστικού σχεδιασμού συνδυάζονται με ένα αυταρχικό, και συχνά καταπιεστικό, πολιτικό σύστημα» (σελ. 68), καταλήγει ως εξής:

«Πολλοί δρόμοι οδηγούν στην ανάπτυξη, όπως και πολλοί δρόμοι οδηγούν στο σοσιαλισμό. Αυτό που προσωπικά αντιλαμβάνομαι ως το πλέον γενικευμένο στοιχείο είναι το αίτημα για περισσότερη ισότητα, που με αφετηρία τις καπιταλιστικές κοινωνίες του δέκατου ένατου αιώνα σήμερα χαρακτηρίζει ολόκληρη την ανθρωπότητα... Πίσω από το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη και τις σχέσεις ανάμεσα στις πλούσιες και τις φτωχές χώρες υπάρχει... το θεμελιώδες θέμα της ισότητας των ανθρώπων· και μόνο εφόσον συζητηθούν όλες του οι πτυχές και με αυτές υπόψη διατυπωθούν πολιτικές επιλογές, θα μπορέσουμε να καταλήξουμε σε εφαρμοσίμες και αποτελεσματικές πολιτικές στο χώρο της παγκόσμιας ανάπτυξης» (σελ. 70 επ.).

Στο τελευταίο δοκίμιο του ίδιου βιβλίου με τίτλο «The Prospect for Radicalism», που γράφτηκε στον απόηχο των επαναστατικών κινήματων του 1968 στη Δύση και πρωτοδημοσιεύτηκε σε ένα Festschrift για τον Erich Fromm, ο Tom αναγνωρίζει ψύχραιμα την ανεπάρκεια θετικού οράματος στη:

«σύγχρονη ριζοσπαστική σκέψη. Αν αναζητήσουμε τα αίτια αυτής της ανεπάρκειας θα καταλήξουμε μάλλον εύκολα στην απογοήτευση, πάνω απ' όλα που αισθάνεται κανείς με το σοσιαλισμό, κάτι που ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του '30 και αυξάνει με την ανάπτυξη της Σοβιετικής εκδοχής του σοσιαλισμού μετά τον πόλεμο, μέσα από τα τελευταία χρόνια του σταλινικού καθεστώτος τρομοκρατίας έως τη Realpolitik της στρατιωτικής κατοχής της Τσεχοσλοβακίας. Οι ριζοπάστες στοχαστές αναγκάζονται τώρα να επικρίνουν και τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό ως υπαρκτές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, ενώ συχνά θέτουν στο επίκεντρο της κριτικής τους το βιομηχανικό σύστημα στο σύνολό του. Η ιδέα μιας εναλλακτικής κοινωνίας εμφανίζεται εξασθενημένη και αόριστη, μια και το ιδανικό του παρελθόντος –ο σο-

σιαλισμός- σήμερα υπάρχει ως προβληματική πραγματικότητα. Αυτό που πρέπει να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε αυτήν την κατάσταση, πράγμα που ήδη μερικοί επιχειρούν, είναι να "ξανασκεφτούμε" το σοσιαλισμό, και όσον αφορά το θεσμικό πλαίσιο που θα διέπει μια κοινωνία ισότητας, και όσον αφορά τα κοινωνικά κινήματα και την πολιτική δράση που θα εξασφαλίσουν την υλοποίησή του χωρίς τις παραμορφώσεις που είχε υποστεί από τη βία και την καταστολή" (σελ. 211).

Λίγα χρόνια αργότερα, σε ένα δοκίμιο για το σοσιαλισμό και την εργατική τάξη («Socialism and the Working Class») που γράφτηκε για τη συλλογή κειμένων των Leszek Kolakowski και Stuart Hampshire με τίτλο *The Socialist Idea: A Reappraisal* (London, Weidenfeld and Nicholson, 1974) και αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο του *Sociology and Socialism* (1984), ο Tom αντλεί ορισμένα συμπεράσματα από τον ισχυρισμό του Albrecht Wellmer στο βιβλίο του *Kritische Gesellschaftstheorie und Positivismus* ότι «μια και η ίδια η ιστορία έχει πλήρως διαψεύσει κάθε ελπίδα για ένα "μηχανισμό" απελευθέρωσης» (αγγλική έκδοση: *Critical Theory of Society*, New York, Herder and Herder, 1971, σελ. 121), τότε αντίστοιχα οι διαδικασίες σε επίπεδο «εποικοδομήματος» καθίστανται σημαντικότερες. Τρία είναι τα συμπεράσματά του. Πρώτον, «ότι η περίοδος κυοφορίας της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα είναι κατά πάσα πιθανότητα πολύ πιο μακρόχρονη απ' ό,τι φαντάζονταν οι πρώιμοι σοσιαλιστές, συμπεριλαμβανομένου και του Μαρξ». Δεύτερον, ότι «οι δραστηριότητες των διανοουμένων και των σχολιαστών της κοινωνίας και του πολιτισμού θα αποκτήσουν πιθανότατα πιο δεσπόζουσα σημασία στην πορεία προς το σοσιαλισμό». Τρίτον:

«ότι όχι μόνο δεν υπάρχει "μηχανισμός" απελευθέρωσης που να βασίζεται στην οικονομία, αλλά ούτε και "μηχανισμός" απελευθέρωσης γενικά. Πρέπει να αποποιηθούμε εντελώς αυτό το στοιχείο στο Μαρξισμό και σε ορισμένες άλλες σοσιαλιστικές θεωρίες, με βάση το οποίο η μετάβαση από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό γίνεται αντιληπτή ως ιστορική αναγκαιότητα. Ο σοσιαλισμός δεν αποτελεί παρά μελλοντική πιθανότητα. Όλη η εμπειρία του εικοστού αιώνα έχει δείξει πόσο πολλά και ποικίλα είναι τα εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν στην πορεία προς το σοσιαλισμό - όπως η συγκέντρωση πολιτικής εξουσίας σε ένα κόμμα ή μια γραφειοκρατία (κάτι που αναπτύσσεται ευκολότερα στις πε-

ριπτώσεις όπου οι μεγάλες βιομηχανίες είναι κρατικοποιημένες), η τυφλή προσήλωση στο στόχο της οικονομικής ανάπτυξης που έχει αλλοιώσει την ουσία της σοσιαλιστικής σκέψης, η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και του συνωστισμού στις πόλεις, οι τεράστιες ανισότητες ανάμεσα στους λαούς και το μέγεθος του ανταγωνισμού και των αντιθέσεων που προκύπτουν από τα διαφορετικά εθνικά αισθήματα και συμφέροντα.

Ίσως η λέξη "σοσιαλισμός" να έχει τόσο πολύ φθαρεί από τη συνειρμική της σχέση με αυταρχικά καθεστώτα, συγκεντρωτικό προγραμματισμό και την έμμονη επιδίωξη της τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης, που να είναι πλέον ακατάλληλη για να εκφράσει τους στόχους κινήματων απελευθέρωσης στα τέλη του εικοστού αιώνα. Μέχρι όμως να βρεθεί νέος όρος θα πρέπει να αρκεστούμε σ' αυτήν, αλλά μεριμνώντας πάντα να την ερμηνεύουμε έτσι ώστε να εκφράζει ικανοποιητικά την έννοια της απελευθέρωσης, δηλαδή τη δημιουργία ενός κοινωνικού καθεστώτος στο οποίο θα επικρατεί η μέγιστη εφικτή ισότητα πρόσβασης όλων στους οικονομικούς πόρους, τη γνώση και την πολιτική εξουσία, καθώς και η ελάχιστη δυνατή άσκηση επιβολής ενός ατόμου ή μιας κοινωνικής ομάδας πάνω στους άλλους» (*Sociology and Socialism*, σελ. 189 επ.).

Στο εισαγωγικό δοκίμιο του ίδιου βιβλίου με τίτλο «On the Relation Between Sociology and Socialism», υιοθετεί μια εξίσου επιφυλακτική προσέγγιση. Αφού εξετάσει τους ιστορικούς και εννοιολογικούς συσχετισμούς ανάμεσά τους, καταλήγει ότι η κοινωνιολογία και ο σοσιαλισμός:

«ανήκουν σε πολύ διαφορετικούς χώρους. Ο σοσιαλισμός, ως σκέψη και πράξη, πηγάζει από πολιτικά συμφέροντα και αξίες· η κοινωνιολογία, ως μορφή γνώσης, από επιστημονικές αξίες. Όμως η κοινωνιολογία, όπως άλλες επιστήμες (και κυρίως οι κοινωνικές επιστήμες), ασκείται σε ένα περιβάλλον εμποτισμένο με πολιτικές αξίες, και είναι συνεπώς θεμιτό να επηρεάζεται από μια σοσιαλιστική αντίληψη που σε κάποιο βαθμό προσδιορίζει την υποκείμενη άποψη της για την ανθρώπινη φύση και την κοινωνία, καθώς και τις βασικές ενότητες της θεματικής της. Σε μια ανοιχτή, δημοκρατική, σοσιαλιστική κοινωνία, όπως άλλωστε και στον καπιταλισμό, η κοινωνιολογία μπορεί να παίξει σημαντικό (και

κατά πάσα πιθανότητα σημαντικότερο απ' ότι σήμερα) ρόλο ως εργαλείο κριτικής διερεύνησης των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων και εξελίξεων. Το μότο που θα της ταίριαζε περισσότερο, ως επιστήμης, είναι αυτό το προσφιλές στον Μαρξ: *De omnibus dubitandum*» (σελ. 9-10).

Όταν εκδόθηκε το *Sociology and Socialism*, ο Tom ήδη έγραφε το *The Frankfurt School*, ενώ σαφώς αδημονούσε να καταπιαστεί με ουσιαστικότερα θέματα στο πλαίσιο της συγγραφής των έργων του για τις θεωρίες του σύγχρονου καπιταλισμού (*Theories of Modern Capitalism*) και τη σοσιαλιστική οικονομία (*The Socialist Economy*). Στο τελευταίο αυτό βιβλίο, επαναλαμβάνει αναλυτικότερα την κριτική του για τον τρόπο με τον οποίον η σοσιαλιστική θεωρία και πράξη κατέληξαν στην υπερβολική ενασχόληση με οικονομικά θέματα:

«Η σοσιαλιστική οικονομία υπηρετεί τη σοσιαλιστική κοινωνία, και δεν πρέπει να αποδίδεται απόλυτη προτεραιότητα στην ορθολογικοποίηση της παραγωγής με στόχο τη μεγιστοποίηση της ροής υλικών αγαθών χωρίς να λαμβάνονται υπόψη θέματα όπως οι συνθήκες εργασίας και οι ώρες απασχόλησης, το περιβάλλον και η εξάντληση των φυσικών πόρων, καθώς και αν το παραγόμενο προϊόν βελτιώνει αισθητά την ποιότητα ζωής και το πολιτιστικό επίπεδο» (*The Socialist Economy*, σελ. 6).

Ενώ απορρίπτει τον ισχυρισμό του Schumpeter στο *Capitalism, Socialism and Democracy* ότι ο σοσιαλισμός είναι σε τέτοιο βαθμό «πολιτισμικά ακαθόριστος» που μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με οικονομικούς όρους, τονίζει την ανομοιότητα των διαφόρων εφικτών μορφών σοσιαλισμού. «Ο σοσιαλισμός, όπως κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα και μορφή ζωής, αποτελεί ιστορικό φαινόμενο και κανείς δεν μπορεί λογικά να πιστεύει ότι είναι δυνατόν να προβλέψει με ακρίβεια την εξέλιξή του» (σελ. 7). Στο τέλος του Πρώτου Κεφαλαίου, με θέμα «Το Όραμα του Δέκατου Ένατου Αιώνα», γράφει:

«Αποτιμώντας τις τρέχουσες αναθεωρήσεις και ανασυντάξεις στο σοσιαλιστικό κίνημα, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να υιοθετήσουμε καμιά από τις δύο παρακάτω ακραίες θέσεις: αφενός, δηλαδή, αυτήν της άκαμπτης εμμονής στην ιδέα του ως εκ θαύματος, απότομου μετασχηματισμού της ανθρώπινης φύσης και κοινωνίας "την επομένη της επανά-

στασης", και αφετέρου αυτήν που απορρίπτει σχεδόν ολόκληρο το παρελθόν μαζί με κάθε έννοια ουτοπικού οράματος, προς όφελος ενός συμβιβασμού με ό,τι φαίνεται να είναι αμέσως, ή βραχυπρόθεσμα, πραγματοποιήσιμο. Ούτε πρέπει να μας φοβίζουν, ή να θεωρούμε ότι συνιστούν συμπτώματα βαθιάς και πιθανόν τελικής κρίσης, οι κριτικές επανεκτιμήσεις και μεταρρυθμίσεις που παρατηρούμε αυτήν την περίοδο. Ο σοσιαλισμός, όπως και ο καπιταλισμός, αποτελεί ιστορικό φαινόμενο που υπόκειται σε πλειάδα μεταβολών και διαδικασιών ανάπτυξης ή παρακμής, και η κάθε γενιά έχει να αντιμετωπίσει νέες καταστάσεις, προβλήματα και ευκαιρίες που αναμφίβολα σε μεγάλο βαθμό κληρονομεί από το παρελθόν και θα πρέπει να χειρισθεί όσο πιο έξυπνα και αποφασιστικά μπορεί. Κανείς δεν έχει τη δυνατότητα να προβλέψει με ακρίβεια σε τι κόσμο θα ζουν οι άνθρωποι μετά από εκατό χρόνια, εφόσον βέβαια δεχθούμε ότι ο κόσμος θα εξακολουθεί να υπάρχει· όμως τουλάχιστον μπορούμε, νομίζω, να ισχυριστούμε με κάποια βεβαιότητα ότι το σοσιαλιστικό όραμα του δεκάτου ένατου αιώνα αποτελεί πλέον σταθερό σημείο αναφοράς του συλλογικού θυμικού, και ότι η σοσιαλιστική ιδέα και πράξη, όσο και αν τροποποιηθεί στο πλαίσιο νέων εμπειριών, θα διατηρήσει τη σημαντική αποτελεσματικότητά της για πολύ καιρό ακόμη».

Γράφοντας το 1988 και στις αρχές του 1989, ο Tom δεν προβλέπει την ξαφνική κατάρρευση των καθεστώτων κρατικού σοσιαλισμού στην Ευρώπη· όμως διαπιστώνει τη συρροή σοβαρών οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων (σελ. 68), καθώς και την «πιθανότητα... εμφάνισης ισχυρών φιλο-καπιταλιστικών δυνάμεων που θα τείνουν στην πλήρη, ή έστω μερική, αποκατάσταση του καπιταλισμού» (σελ. 72). Οραματίζεται και προσβλέπει σε έναν πιο περιορισμένο μετασχηματισμό που περιλαμβάνει τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής και την αποκέντρωση στη λήψη οικονομικών αποφάσεων, και όπου η ιδιοκτησία των παραγωγικών μέσων και ο ακριβής συνδυασμός αγοράς και προγραμματισμού καθορίζονται με βάση λειτουργικά και ορθολογικά κριτήρια.

Ο Tom δε σχολιάζει στο ημερολόγιό του τις επαναστάσεις του 1989· όμως παρατηρεί σε καταχώρηση του Ιουνίου του 1990, όταν στέλνει στον εκδότη του το δακτυλογραφημένο κείμενο της νέας έκδοσης του *Classes in Modern Society*, ότι είχε μπορέσει να συμπεριλάβει σ' αυτό και κάποια ανάλυση των αλλαγών εκείνης της περιόδου. Καταγράφει ως ιδιαίτερα «απογοητευτικό» στοι-

χείο «την κατάρρευση του σοσιαλισμού (όχι μόνο του Σταλινισμού, γεγονός αφάνταστα θετικό και που συντελείται κατά πολύ καθυστερημένα, αλλά και κάθε μορφής δημοκρατικού σοσιαλισμού) σχεδόν παντού στην Ανατολική Ευρώπη». Σε μια διορατική ανάλυση των νέων δομών των μετα-κομμουνιστικών κοινωνιών, αναφέρει τα εξής:

«Τα εθνικιστικά κινήματα και η επιστροφή στον καπιταλισμό μπορούν να κατανοηθούν σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στην εμπειρία τεσσάρων δεκαετιών (και περισσότερο στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης) αυταρχικών, σταλινικών και νεο-σταλινικών καθεστώτων που αμαύρωσαν καίρια την όλη ιδέα του σοσιαλισμού. Όμως ο εθνικισμός και ο νεο-καπιταλισμός θα προκαλέσουν νέες αντιθέσεις, ή θα επαναφέρουν στο προσκήνιο παλαιότερες, ενώ με την αναβίωση του καπιταλισμού σ' αυτές τις χώρες θα αναβιώσει και η ταξική άσκηση της πολιτικής. Ο μετασχηματισμός των κοινωνιών της Ανατολικής Ευρώπης... επανεισάγει... όλα τα προβλήματα και τις αντιθέσεις που πηγάζουν από τις ανισότητες πλούτου και εισοδημάτων, την ταξική επιβολή, τις διακυμάνσεις της οικονομίας και την ανασφάλεια που δημιουργούν, καθώς και την εκτεταμένη ανεργία» (*Classes*, σελ. 97-8).

Όπως είχε παρατηρήσει παλαιότερα στο βιβλίο του *The Socialist Economy*, όταν ακόμη το ενδεχόμενο αποκατάστασης του καπιταλισμού φαινόταν ιδιαίτερα απόμακρο, αυτή η εξέλιξη υπονομεύει την αρχική μαρξιστική αντίληψη μιας μονόδρομης, χωρίς επιστροφή, πορείας στο σοσιαλισμό (*Classes*, σελ. 98· *The Socialist Economy*, σελ. 72). «Όμως το έργο του Μαρξ αφορά κατά κύριο λόγο στη ρεαλιστική ανάλυση της εμφάνισης και μετέπειτα πορείας του καπιταλισμού, της ανάπτυξης του εργατικού κινήματος, καθώς και των αυξανόμενων ταξικών αντιθέσεων και ακριβώς αυτού του είδους η ανάλυση πρέπει να συνεχιστεί και κάτω από τις νέες συνθήκες» (*Classes*, σελ. 98). Τελειώνει δε το βιβλίο του με την ίδια επιφυλακτική επισήμανση που παρατηρούμε σε πολλά από τα παραπάνω αποσπάσματα:

«... επικρατεί, σ' αυτό το fin de siècle μια σύγχυση αντιλήψεων ως προς το μέλλον. Τα αιτήματα, ατόμων και κοινωνικών ομάδων, για περισσότερη ισότητα στις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες καθώς και για περισσότερη δημοκρατία, κυρίως με την έννοια της μεγαλύτερης συμμετοχής σε όλες τις διαδικασίες της λεγόμενης "παραγωγικής κοινω-

νίας” παραμένουν ισχυρά. Πώς όμως θα ικανοποιηθούν αυτά τα αιτήματα; Η εμπειρία των σοσιαλιστικών χωρών έχει δείξει ότι ο δρόμος προς την “αταξική κοινωνία” δεν είναι ούτε ευθύς ούτε ομαλός, και ότι μπορεί κάλλιστα στην πορεία να προκύψουν νέες κοινωνικές τάξεις και ελίτ, όπως άλλωστε και δικτατορικά καθεστώτα. Φτάσαμε έτσι στο σημείο, παρά τις κατάφωρες ανισότητες και την οικονομική αβεβαιότητα που τον χαρακτηρίζουν, να είναι σχετικά ευκολότερο απ’ ότι παλαιότερα να παρουσιάσει κανείς τα πλεονεκτήματα ενός δυναμικού και δημοκρατικού καπιταλισμού· και αντίστοιχα δυσκολότερο να διαγράψει με επίκαιρους όρους τη δομή μιας νέου τύπου κοινωνίας. Η αντίθεση ταξικών συμφερόντων στις καπιταλιστικές κοινωνίες –ανάμεσα στους κεφαλαιούχους και τους άκληρους, τους ισχυρούς και τους υποτελείς, “σ’ αυτούς που ζουν στο φως και σ’ αυτούς που ζουν στο σκοτάδι”– έχει πάψει να παίρνει τόσο ξεκάθαρα τη μορφή ταξικών συγκρούσεων, και η μελλοντική πολιτική έκφραση αυτών των συμφερόντων θα εξαρτηθεί, πιο αποφασιστικά απ’ ότι στο παρελθόν, από τη μορφή που θα πάρει η εναλλακτική πρόταση στον καπιταλισμό, και τους τρόπους με τους οποίους θα εφαρμόζεται σταδιακά, στο πλαίσιο ενός ανοικτού κριτικού διαλόγου και της εμπειρίας που θα προσφέρουν οι διάφορες ακολουθούμενες πολιτικές. Πάνω απ’ όλα, αυτή η προσέγγιση είναι απαραίτητη όσον αφορά την οικονομική δομή μιας μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας» (σελ. 110-11).

Σε ένα από τα τελευταία έργα που ολοκλήρωσε, τη δεύτερη έκδοση του *Political Sociology*, ο Tom καταλήγει ως εξής:

«... ενυπάρχει σε κάθε θεωρία των κοινωνικών επιστημών μια συνιστώσα που ο Schumpeter αποκάλεσε “όραμα”, αλλά που θα μπορούσαμε να περιγράψουμε και ως το υπόβαθρο ιδεών του θεωρητικού μοντέλου που επηρεάζει τον καθορισμό του κέντρου βάρους και την επιλογή των κύριων θεμάτων των αναλύσεών μας. Η περιγραφή της γεωπολιτικής κατάστασης που παρέθεσα απορρέει εν μέρει από ένα τέτοιο θεωρητικό μοντέλο, στο οποίο τονίζω τη σημασία σε όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα της αντίθεσης ανάμεσα στον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, και γενικότερα ανάμεσα στις διαδικασίες και πολιτικές που συντελούν στην αύξηση και σ’ αυτές που συμβάλλουν στη μείωση των διαφόρων μορφών κοινωνικής ανισότητας, και σε επίπεδο μεμονωμένων χωρών

αλλά και παγκόσμια. Η σημασία αυτής της αντίθεσης, νομίζω, θα ενισχυθεί, αν τα σοσιαλιστικά κινήματα του μέλλοντος μπορέσουν να εκφράσουν σαφέστερα, πιο πειστικά και με περισσότερη φαντασία τις ιδέες τους, για μια εναλλακτική, βιώσιμη οικονομία και μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, ως ένα ρεαλιστικό ιδεώδες που μέσα στο πλαίσιο συνεχώς μεταβαλλόμενων συνθηκών θα μπορούμε σταδιακά να πλησιάζουμε» (σελ. 109).

Ο σοσιαλισμός, συνεπώς, που πρέσβευε ο Tom δεν χαρακτηριζόταν ούτε από άκαμπτο φονταμενταλισμό ούτε από τη συμβατικότητα της προσήλωσης σε κάποια ρεαλιστική εμπειρίχη το στοιχείο της επιφυλακτικότητας, αποδέχονταν την έννοια της σφαλερότητας αναγνωρίζοντας τα λάθη στα οποία υπέπιπτε, και παρέμενε ανοικτός στις επιρροές φεμινιστικών και οικολογικών κύκλων, επισημαίνοντας τα όποια διορατικά στοιχεία οι αναλύσεις τους προήγαγαν. Διαπνεόταν από ένα πάθος για την ισότητα, κάτι που χαρακτήριζε και το προσωπικό του ύφος, όπως διαπίστωναν αμέσως όλοι όσοι τον γνώριζαν. Δεδομένης της προτίμησής του, στη βάση απόλυτα ορθολογικών κριτηρίων, για μια μορφή σοσιαλισμού που να στηρίζεται περισσότερο στην αποκέντρωση και την αυτοδιαχείριση παρά στον κρατικό συγκεντρωτισμό, ο Tom, όπως και πολλοί άλλοι στη Δύση, εναπόθεσε περισσότερες ελπίδες στο Γιουγκοσλαβικό μοντέλο και στην προοπτική εξάπλωσής του στην Ανατολική Ευρώπη και την ΕΣΣΔ απ' ότι τελικά φάνηκε να δικαιολογούν οι μετέπειτα ιστορικές εξελίξεις. Όμως ποτέ δεν υιοθέτησε την εύκολη λύση πολλών σοσιαλιστών της Δύσης, μιας πλήρους απόρριψης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ως φαινομένου εντελώς άσχετου με τα δικά τους πολιτικο-φιλοσοφικά οράματα και σχέδια. Στο θέμα αυτό, όπως και σε τόσα άλλα, υπήρξε απόλυτα σαφής και ειλικρινής, πιστός υπηρέτης ταυτόχρονα της επιστήμης και της πολιτικής.

Μετάφραση - επιμέλεια: Νικόλαος Βογιατζίδης

Σημειώσεις

1. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους Katherine Eleanor και Steven Bottomore που διάβασαν και σχολίασαν προσχέδιο αυτού του άρθρου και μου επέτρεψαν να συμπεριλάβω αποσπάσματα από το προσωπικό ημερολόγιο του Tom Bottomore.

2. Προσωπικό ημερολόγιο, εισαγωγή στην περίοδο 1949-50. Τον Tom ενδιέφερε πολύ η φιλοσοφία, ήταν συνδρομητής δύο φιλοσοφικών περιοδικών, καθώς και η λογοτεχνία, ιδιαίτερα το έργο του Robert Musil και της Virginia Woolf.

3. «La Mobilité dans la Haute Administration Française», *Cahiers Internationaux de Sociologie*, vol. 13, 1952.

Η παρουσία ελληνικών επιχειρήσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. Ιδιομορφίες και συνέπειες

Στ. Καραγιάννη*, Ηλίας Κατσίκας**,
Λόης Λαμπριανίδης***

Περίληψη

Η μετάβαση των χωρών της Κ.Α.Ε. στο σύστημα της αγοράς, δημιούργησε ένα κλίμα ευφορίας όσον αφορά το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας. Κλειδί αυτής της προοπτικής θεωρείται η πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων. Το ενδιαφέρον μας εδώ επικεντρώνεται στην ανάλυση των χαρακτηριστικών των παραγωγικών επενδύσεων στις χώρες της Βαλκανικής, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τις επενδύσεις που πραγματοποιούνται στις Κ.Α.Ε. οι αναπτυσσόμενες χώρες. Η ιδιομορφία που προκύπτει για τις ελληνικές επενδύσεις αφορά στο δυσανάλογα υψηλό ποσοστό που πραγματοποιείται με κίνητρο το χαμηλό κόστος παραγωγής. Οι επενδύσεις αυτού του τύπου σχετίζονται αποκλειστικά σχεδόν με το έτοιμο ένδυμα και συνεπάγονται σημαντικές απώλειες στον τομέα της απασχόλησης, ενώ στον τομέα του εισοδήματος οι επιπτώσεις είναι αμφιλεγόμενες. Αντίθετα, οι επενδύσεις που έχουν ως στόχο την κατάκτηση προνομιακών θέσεων στην τοπική αγορά διαγράφουν ευνοϊκότερες προοπτικές για το μέλλον της ελληνικής οικονομίας.

1. Εισαγωγή

Η κατάρρευση των πρώην σοσιαλιστικών οικονομιών και η με-

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

** Επίκουρος Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

*** Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

τάβασή τους στο σύστημα της αγοράς εκλαμβάνεται ως ευνοϊκή συγκυρία για την αναζωογόνηση της συσσώρευσης κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Ειδικά για την Ευρώπη η αντίληψη που διαμορφώνεται είναι ότι το άνοιγμα των χωρών αυτών στο σύστημα της αγοράς αποτελεί μοναδική ευκαιρία για το σπάσιμο της παρατεταμένης ύφεσης που κατατρέπει την Ε.Ε. τα τελευταία χρόνια. Η έμφαση στις ευνοϊκές επιπτώσεις πάνω κυρίως στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης απορρέει από τη γεωγραφική εγγύτητα καθώς και από τους παραδοσιακούς δεσμούς που συνδέουν τις δυο περιοχές. Ανάλογες είναι και οι αντιλήψεις που διαμορφώνονται στην Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα γειτνιάζει με τις λιγότερο Αναπτυγμένες Χώρες της Κ.Α.Ε. (Κεντρική Ανατολική Ευρώπη) και ότι δε διαθέτει αξιόλογη εμπειρία διεθνοποιημένης παραγωγής, ωστόσο η αντίληψη που καλλιεργείται είναι ότι στην ελληνική οικονομία και ιδιαίτερα στην ελληνική βιομηχανία προσφέρεται μια μοναδική ευκαιρία για την αναχαίτιση της πτωτικής της πορείας και εισόδου της σε νέα αναπτυξιακή τροχιά. Οι μεγαλύτερες προσδοκίες συγκεντρώνονται στον τομέα της οικονομικής διεξόδου στις χώρες αυτές μέσω της πραγματοποίησης άμεσων επενδύσεων.

Πρωταρχικός μας στόχος εδώ, λοιπόν, είναι η αποτύπωση των χαρακτηριστικών που σημαδεύουν τις ελληνικές επενδύσεις στις Χ.Κ.Α.Ε. και η σκιαγράφηση των επιπτώσεών τους πάνω στην ελληνική οικονομία. Ωστόσο η αναζήτηση των χαρακτηριστικών των άμεσων ελληνικών επενδύσεων στο εξωτερικό προϋποθέτει μια συνολικότερη εικόνα τόσο των τάσεων που ακολουθούν οι άμεσες επενδύσεις σε παγκόσμια κλίμακα, όσο και των ιδιαιτεροτήτων που παρουσιάζονται όταν πρόκειται για επενδύσεις προς τις χώρες της ΚΑΕ. Για το σκοπό αυτό επιλέγονται ορισμένα κριτήρια όπως είναι για παράδειγμα η κλαδική τους κατανομή, η γεωγραφική τους διασπορά κ.λπ., με βάση τα οποία συγκρίνονται και σχολιάζονται οι ελληνικές επενδύσεις. Έτσι στην ενότητα II δίνεται μια σφαιρική εικόνα των άμεσων επενδύσεων διεθνώς και της εξέλιξής τους για μια αρκετά εκτενή χρονική περίοδο. Στη συνέχεια (ενότητα III) το ενδιαφέρον μας συγκεντρώνεται στις άμεσες επενδύσεις που πραγματοποιούν οι αναπτυγμένες κυρίως χώρες στις Χ.Κ.Α.Ε. (Χώρες Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης), ενώ στην ενότητα IV αναλύονται τα χαρακτηριστικά των ελληνικών επενδύσεων. Η συζήτηση κλείνει (ενότητα V) με τις επισημάνσεις που αφορούν στις ιδιαιτερότητες των ελληνικών επενδύσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. και των πιθανών επιδράσεών τους πάνω στην ελληνική οικονομία¹.

2. Σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης των Άμεσων Ξένων Επενδύσεων

Κατά την περίοδο 1870-1913 η παγκοσμιοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας επεκτάθηκε με πολύ γρήγορους ρυθμούς, εξαιτίας ενός φιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου που αποτελούσε σταθεροποιητικό παράγοντα στην παγκόσμια οικονομία (Χρυσός κανόνας) και σχεδόν τελείως ανεξέλεγκτες ροές κεφαλαίων. Η συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του πλανήτη υπό τον έλεγχο ενός μικρού αριθμού αποικιοκρατικών χωρών συνέβαλε επίσης θετικά σε αυτή τη λειτουργία. Η Μεγ. Βρετανία είναι η κυριότερη χώρα προέλευσης Α.Ξ.Ε. (Άμεσες Ξένες Επενδύσεις) καθώς ελέγχει περίπου το μισό του συνόλου των παγκοσμίων αποθεμάτων (το μερίδιό της είναι μεγαλύτερο από αυτό της Γαλλίας, Γερμανίας και των ΗΠΑ μαζί). Την περίοδο αυτή οι Α.Ξ.Ε. έχουν ως πρωταρχικό στόχο την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών (ΛΑΧ). Υπολογίζεται ότι ο πρωτογενής τομέας απορροφούσε το 55% του συνόλου των Α.Ξ.Ε., ο τομέας των μεταφορών (και κυρίως η κατασκευή σιδηροδρομικών δικτύων) και της διανομής το 30%, ενώ ο τομέας της μεταποίησης έφθανε μόνο το 10% (Flound και McCloskey, 1981).

Η μεσοπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια και επιστροφή στην οικονομική ανάπτυξη του εθνικού κράτους. Κατά την περίοδο αυτή το διεθνές χρηματοοικονομικό σύστημα είναι ασταθές, οι ροές Α.Ξ.Ε. είναι πολύ περιορισμένες και δε φτάνουν τα επίπεδα της περιόδου πριν το 1913, ενώ το διεθνές εμπόριο παραμένει υπανάπτυκτο καθώς αναβιώνουν προστατευτικές οικονομικές πολιτικές. Το εξωτερικό εμπόριο διεξάγεται κυρίως στο εσωτερικό των σφαιρών επιρροής, με αποτέλεσμα την έξαρση του εθνικισμού και του ανταγωνισμού στο επίπεδο της κατάκτησης των διεθνών αγορών. Η ρευστότητα και η αβεβαιότητα που χαρακτηρίζουν το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα κορυφώνονται με τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929, η οποία επέτεινε τις πολιτικές προστατευτισμού.

Κατά την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο έχουμε αποκατάσταση της σταθερότητας του χρηματοοικονομικού συστήματος με τη συμφωνία του Bretton Woods. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αύξηση των ροών διεθνούς κεφαλαίου. Στη δεκαετία του 1960 οι Α.Ξ.Ε. αυξάνονται με ρυθμούς διπλάσιους από αυτούς του ΑΕΠ (Clegg, 1996). Κατά την περίοδο αυτή οι ΗΠΑ αποτε-

λούν την κύρια χώρα προέλευσης Α.Ξ.Ε., με προορισμό κυρίως τις οικονομίες της Δ. Ευρώπης. Οι Α.Ξ.Ε. πραγματοποιούνται στον τομέα της μεταποίησης – κυρίως σε κλάδους εντάσεως κεφαλαίου όπως αυτοκινητοβιομηχανία, βιομηχανία χημικών κ.λπ. (Todaro, 1996) με κύριο στόχο την παράκαμψη του δασμολογικού πλαισίου. Η εφαρμογή πολιτικών υποκατάστασης των εισαγωγών σε πολλές αναπτυσσόμενες οικονομίες –κυρίως της Λ. Αμερικής– με σχετικά μεγάλες εσωτερικές αγορές –όπως η Βραζιλία και η Αργεντινή– έχει ως αποτέλεσμα την εισροή Α.Ξ.Ε. Από τη δεκαετία του 1960 και μετά η Ιαπωνία εμφανίζεται ως μία σημαντική πηγή Α.Ξ.Ε. (Πίνακας 1). Αλλά η πλειοψηφία των ιαπωνικών επενδύσεων κατευθύνονται κυρίως προς τις ΗΠΑ για να παρακάμψουν το δασμολογικό πλαίσιο και να αυξήσουν το μερίδιό τους σε αυτή την αγορά των 250 εκ. εύπορων καταναλωτών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Σύνθεση συσσωρευμένων Α.Ξ.Ε. κατά χώρα προέλευσης

	1914	1960	1978	1992
Γαλλία	12,2	6,1	3,8	8,3
Γερμανία	10,5	1,2	7,3	9,2
Ιαπωνία	0,1	0,7	6,8	13,0
ΗΠΑ	18,5	49,2	41,4	25,3
Μ. Βρετανία	45,5	16,2	12,9	11,4

Πηγή: UN (1995).

Κατά τη δεκαετία του 1970, όταν πλέον η αποτυχία της πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών είναι εμφανής και οι αναπτυσσόμενες χώρες αυξάνουν το βαθμό εξωστρέφειάς τους παρατηρείται μια σημαντική στροφή στη σύνθεση των Α.Ξ.Ε. Πιο συγκεκριμένα, οι επενδύσεις που γίνονται στις αναπτυσσόμενες χώρες επικεντρώνονται πλέον σε τομείς εντάσεως εργασίας για να εκμεταλλευθούν το συγκριτικό πλεονέκτημα αυτών των χωρών – το χαμηλό κόστος εργασίας. Επιπλέον αυτές οι επενδύσεις δε σκοπεύουν πια στην κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς αλλά στην παγκόσμια αγορά.

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια χαρακτηρίζονται από δύο σημαντικές μεταβολές τόσο όσον αφορά την κλαδική τους κατανομή όσο και την περιοχή (χώρα) προέλευσής τους. Πιο συγκεκριμένα, ενώ σε προηγούμενες περιόδους οι Α.Ξ.Ε. σκόπευαν στην εκμε-

τάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών και των παραδοσιακών κλάδων μεταποιητικής δραστηριότητας των αναπτυσσομένων χωρών, μετά το 1980 παρατηρείται μία σημαντική στροφή των Α.Ξ.Ε. από τον τομέα της μεταποίησης στον τομέα των υπηρεσιών. Ο Clegg (1996), επισημαίνει ότι αυτή η τάση παρατηρείται στις ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γαλλία, Γερμανία και Μεγ. Βρετανία, τις κυριότερες χώρες προέλευσης. Για την ακρίβεια, στρέφονται κυρίως σε προηγμένους τεχνολογικά μεταποιητικούς τομείς και πρωταρχικά στον τομέα των υπηρεσιών (Ozawa, 1992). Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 περισσότερες από τις μισές Α.Ξ.Ε. που προέρχονται από βιομηχανικές χώρες έγιναν στον τομέα των υπηρεσιών (UN, 1995). Η μεταβολή αυτή είναι αποτέλεσμα διαρθρωτικών αλλαγών, που συνεπάγονται ότι ο πιο δυναμικός τομέας οικονομικής δραστηριότητας είναι πλέον αυτός των υπηρεσιών. Εκεί συσσωρεύονται οι μεγαλύτερες δυνατότητες μεγέθυνσης και τα υψηλότερα ποσοστά κέρδους. Επιπλέον οι πολυεθνικές επιχειρήσεις στον τομέα των υπηρεσιών χρειάζονται για να ικανοποιούν τις ανάγκες πολυεθνικών πελατών τους.

Δεύτερον, υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στη χώρα προέλευσης των διεθνών κεφαλαίων. Κατά τη μεσοπολεμική και πρώιμη μεταπολεμική περίοδο οι ΗΠΑ αντικαθιστούν τη Μεγ. Βρετανία στη θέση της κυριότερης πηγής διεθνούς κεφαλαίου, ενώ η Ιαπωνία στα τέλη της δεκαετίας του '70 καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση στις συσσωρευμένες Α.Ξ.Ε. (Πίνακας 1) και την πρώτη θέση στις καθαρές συσσωρευμένες Α.Ξ.Ε. (εκροές-εισροές). Γενικά παρατηρείται μείωση της σημασίας των αναπτυσσόμενων χωρών στην περίοδο 1982-95. Από 98% το 1982-87 σε 85% το 1995, κυρίως λόγω της μείωσης της σημασίας της Μεγ. Βρετανίας (υποδιπλασιασμός της σημασίας της από 20,2% το 1982-87 σε 11,9% το 1995). Παράλληλα παρουσιάζεται μια τεράστια αύξηση (εννεαπλασιασμός της σημασίας των αναπτυσσόμενων χωρών από 1,9% το 1982-87 σε 14,8% το 1995, κυρίως λόγω της Ασίας όπου παρατηρείται εξαπλασιασμός από 1,4% το 1982-87 σε 9% το 1995. Νέες χώρες προέλευσης εμφανίζονται στον ορίζοντα και πιο συγκεκριμένα οι νέες βιομηχανικές χώρες όπως η Ν. Κορέα, το Χογκ-Κογκ κ.λπ. Οι Χ.Κ.Α.Ε. ουσιαστικά δεν πραγματοποιούν Α.Ξ.Ε. (0,01% το 1982-87, 0,03% το 1992 και 0,24% το 1994 - United Nations 1996 και 1997) και είναι κυρίως της Ρωσικής Ομοσπονδίας.

Όσον αφορά στον προορισμό των Α.Ξ.Ε. στο ίδιο διάστημα μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι αναπτυσσόμενες χώρες διατηρούν ανεπιφύλακτα το προβάδισμα έναντι όλων των άλλων περιοχών,

μολονότι βέβαια παρουσιάζεται κάποια μείωση της σημασίας τους στην περίοδο 1982-95. Από 78,1% το 1982-87 σε 64,5% το 1995, κυρίως λόγω της μείωσης της σχετικής σημασίας των ΗΠΑ (υποδιπλασιασμός της σημασίας των ΗΠΑ από 40% το 1982-87 σε 19% το 1995, Πίνακας 2). Αύξηση της σημασίας της Δ. Ευρώπης από 31,5% το 1982-87 σε 36,7% το 1995. Όλες οι χώρες της Δ. Ευρώπης παρουσιάζουν αύξηση με εξαίρεση την Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία και Μεγ. Βρετανία. Αντίθετα το ειδικό βάρος της Ασίας ανέρχεται αισθητά (υπερδιπλασιάζεται) από 9,9% το 1982-87 σε 21,6% το 1995. Το αποτέλεσμα αυτό οφείλεται κυρίως στον υπερπενταπλασιασμό της σημασίας της Κίνας από 2% το 1982-87 σε 12% το 1995. Σημαντική μείωση παρατηρείται στη σημασία της Αφρικής από 2,3% το 1982-87 σε 1,5% το 1995 και σταθερότητα στη Λ. Αμερική και Καραϊβική. Οι Χ.Κ.Α.Ε προσελκύουν ελάχιστο ποσοστό Α.Ξ.Ε., που όμως αυξάνεται δραματικά μετά το 1989 (0,03% το 1982-87, 2,35% το 1992 και 4,01% το 1995).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Α.Ξ.Ε. κατά χώρα υποδοχής (%)

Χώρα	1982-87	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
ΣΥΝΟΛΟ	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Αναπτυγμένες									
χώρες	78,07	82,48	85,93	84,82	74,40	67,81	62,18	58,83	64,51
Δ. Ευρώπη	31,54	37,93	44,89	52,48	49,78	48,70	37,26	30,31	36,72
Ελλάδα	0,73	0,57	0,38	0,48	0,70	0,68	0,47	0,43	0,28
Β. Αμερική	41,33	39,20	36,52	26,96	19,76	13,14	22,18	24,73	22,68
ΗΠΑ	39,88	36,81	35,19	23,29	15,70	10,46	19,78	22,05	19,13
Άλλες αναπτυγ- μένες χώρες	5,20	5,35	4,52	5,38	4,86	5,96	2,74	3,79	5,12
Αναπτυσσόμε.									
χώρες	21,85	17,46	13,96	15,04	24,09	29,96	35,17	38,56	31,65
Αφρική	2,78	1,74	2,49	1,04	1,67	1,78	1,59	2,25	1,48
Λ. Αμερική & Καραϊβική	8,95	5,68	3,19	4,16	9,27	10,53	9,36	11,2	18,42
Ασία	9,88	9,85	8,09	9,57	12,80	17,32	24,04	24,93	21,61
Κίνα	2,02	2,01	1,73	1,68	2,69	6,64	13,23	14,97	11,91
Ειρηνικός Κεντρική	0,19	0,12	0,12	0,20	0,24	0,24	0,06	0,04	0,03
& Α. Ευρώπη	0,03	0,02	0,14	0,18	1,58	2,35	2,75	2,72	4,01

Πηγή: *United Nations* (1996 και 1997)

Το ποσοστό της Ελλάδας είναι μικρό και μειώθηκε από 0,73% το 1982-87 στο 0,28% το 1995. Η Ελλάδα δε φαίνεται, τουλάχιστον ακόμη, να προσελκύει Α.Ξ.Ε. ως χώρα υποδοχής τόσο για την εκμετάλλευση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της εγχώριας οικονομίας, όσο και γιατί προσφέρει μια καλή βάση σε μια προοπτική εισόδου των επιχειρήσεων στα Βαλκάνια. Ωστόσο αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι από την άποψη της συμμετοχής της στο παγκόσμιο απόθεμα η Ελλάδα βρίσκεται σε πολύ καλύτερη θέση από άλλες χώρες της Δ. Ευρώπης όπως η Ιρλανδία, η Πορτογαλία, η Αυστρία, η Φιλανδία, η Νορβηγία και η Σουηδία. Αυτό οφείλεται στο ότι οι Α.Ξ.Ε. πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο που παρουσίαζε έντονους ρυθμούς ανάπτυξης –τέλη δεκαετίας του '50 αρχές δεκαετίας του '70– ενώ την τελευταία 20 ετία η χώρα έπαψε πλέον να είναι ελκυστική στις Α.Ξ.Ε.

3. Οι Χώρες Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης και οι Άμεσες Ξένες Επενδύσεις

Κατά την περίοδο του κεντρικού σχεδιασμού οι Χ.Κ.Α.Ε. ήταν κλειστές στις Α.Ξ.Ε. Όμως στις αρχές της δεκαετίας του '70 ορισμένες Χ.Κ.Α.Ε. (όπως η Ρουμανία το 1971 και η Ουγγαρία το 1972) εισήγαγαν νομοθεσία που επέτρεπε τη δημιουργία συμπράξεων με επιχειρήσεις του εξωτερικού (joint ventures). Αυτό δεν οδήγησε στην εισροή μεγάλων Α.Ξ.Ε. καθώς υπήρχαν επιφυλάξεις γύρω από καθοριστικά ζητήματα όπως: επαναπατρισμός κερδών, προστασία από εθνικοποίηση, δικαιώματα ιδιοκτησίας, πολιτική αστάθεια, ελλειπείς ή καταρρέουσες υποδομές, μη μετατρεψιμότητα του νομίσματος κ.λπ. Μόνο στη δεκαετία του '80 υπήρξε κάποιος αξιοσημείωτος αριθμός επενδυτών. στις Χ.Κ.Α.Ε., κυρίως στην Ουγγαρία με αναμφίβολο σημείο τομής το 1989.

Οι Α.Ξ.Ε. παρουσιάζουν μεγάλη ετερογένεια (ως προς το μέγεθός τους, την τεχνολογία που χρησιμοποιούν τον τρόπο διοίκησης τους κ.λπ.), γίνονται για διαφορετικούς λόγους και έλκονται από διαφορετικές πλευρές της οικονομίας υποδοχής. Στην ενότητα αυτή θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε κάποια βασικά ερωτήματα σχετικά με την εγκατάσταση Α.Ξ.Ε. στις Χ.Κ.Α.Ε. Στόχος αυτής της προσπάθειας είναι η δημιουργία ενός κατά το δυνατόν τυποποιημένου πλαισίου αξιολόγησης/μελέτης των Α.Ξ.Ε., το οποίο στη συνέχεια θα χρησιμοποιηθεί ως βάση σύγκρισης

των ελληνικών επενδύσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. Για το σκοπό αυτό επιλέγονται οι ακόλουθες μεταβλητές: το κίνητρο για την πραγματοποίηση Α.Ξ.Ε., η κλαδική τους κατανομή, η γεωγραφική τους συγκέντρωση, καθώς και ο επικρατέστερος τύπος ελέγχου.

α) *Το κίνητρο*: Η κλασική διάκριση των Α.Ξ.Ε. από την άποψη του κινήτρου που τις κατευθύνει ή διαφορετικά από τον τρόπο λειτουργίας τους στη χώρα υποδοχής, αντιστοιχεί στη σχηματική διάκριση μεταξύ οριζόντιας και κάθετης ολοκλήρωσης (Markusen, 1995). Ως οριζόντιου χαρακτήρα ορίζονται οι Α.Ξ.Ε. που έχουν ως κύριο στόχο την εξυπηρέτηση της τοπικής αγοράς. Κατά κανόνα οι επιχειρήσεις που δημιουργούνται από επενδύσεις αυτής της λειτουργίας είναι παρόμοιες με δραστηριότητες της επιχείρησης αλλού και μπορεί να σημαίνουν επανάληψη (replication) της παραγωγικής διαδικασίας. Αντίθετα, οι Α.Ξ.Ε. που έχουν εξαγωγικό προσανατολισμό, έχουν ως βασικό κίνητρο το χαμηλό κόστος παραγωγής που πηγάζει από το πλεονέκτημα του να έχει κανείς τη δυνατότητα να χωροθετεί την επιχείρησή του σε περιοχές χαμηλού κόστους. Συχνά σημαίνουν επενδυτικά σχέδια που ειδικεύονται σε τμήμα της παραγωγικής διαδικασίας της επιχείρησης και είναι πολύ πιθανόν να ενέχουν μετεγκατάσταση της δραστηριότητας παρά επανάληψή της. Είναι περιττό βέβαια να ειπωθεί ότι η διαχωριστική γραμμή μεταξύ αυτών των δυο διαφορετικών ομάδων δεν είναι ξεκάθαρη (Lankes και Venables, 1996).

Σύμφωνα με την ορθόδοξη οικονομική θεωρία θα περίμενε κανένας ότι ο παράγοντας που προσελκύει πρωταρχικά το ξένο κεφάλαιο στις Χ.Κ.Α.Ε. είναι το χαμηλό κόστος παραγωγής, το οποίο προσδιορίζεται από το χαμηλό κόστος πρώτων υλών και ενέργειας, αλλά πάνω από όλα από το χαμηλό κόστος εργασίας. Η αμοιβή της εργασίας για παράδειγμα στην περίπτωση της Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Αλβανίας είναι χαμηλότερη από την αντίστοιχη των Λιγότερο Αναπτυγμένων Χωρών². Η ελκυστικότητα αυτών των χωρών ως προς τον τομέα του κόστους εργασίας βελτιώνεται ακόμα περισσότερο αν λάβει κανένας υπόψη τη συνεχή υποτίμηση των νομισμάτων τους και την αυστηρή εισοδηματική πολιτική που ακολουθείται (Meyer, 1995). Λογικά λοιπόν θα περίμενε κανένας την πραγματοποίηση άμεσων επενδύσεων κάθετου χαρακτήρα με σκοπό τις εξαγωγές και την αντιμετώπιση του διεθνούς ανταγωνισμού από πλεονεκτικότερες θέσεις. Τέτοιες επενδύσεις πραγματοποιούνται αλλά δεν αποτελούν την πλειοψηφία. Στόχος της πλειονότητας των Α.Ξ.Ε. που πραγματοποιούνται στις Χ.Κ.Α.Ε. είναι ο έλεγχος της τοπικής αγοράς.

Η σχηματοποίηση που επιχειρείται εδώ στρεβλώνει μερικά την ευρύτητα των λειτουργιών που καλύπτουν οι Α.Ξ.Ε. στις Χ.Κ.Α.Ε. Το ξένο κεφάλαιο συμπεριφέρεται σαν να προσπαθεί να καλύψει μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα το σύνολο των λειτουργιών ολόκληρης της ιστορικής περιόδου που οι Χ.Κ.Α.Ε. βρίσκονταν έξω από το πεδίο δράσης του. Δε θα πρέπει δηλαδή σε καμία περίπτωση να υποτιμάται το ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των πλούσιων φυσικών πόρων που διαθέτει η περιοχή κι αυτή η λειτουργία μας μεταφέρει ολοφάνερα πολλά χρόνια πίσω. Ωστόσο είναι πέραν κάθε αμφιβολίας ότι η κατάκτηση της εσωτερικής αγοράς κατευθύνει τη συντριπτική πλειοψηφία των Α.Ξ.Ε. προς τις Χ.Κ.Α.Ε.

β) *Κατανομή των Α.Ξ.Ε.:* Σε αντίθεση με τη γενικότερη τάση που εκδηλώνεται σε παγκόσμια κλίμακα και η οποία όπως είδαμε τα τελευταία χρόνια χαρακτηρίζεται από την προτίμηση των Α.Ξ.Ε. στον τομέα των υπηρεσιών, στις Χ.Κ.Α.Ε. παρατηρείται ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό στο βιομηχανικό τομέα (45,2-54,6% όλων των Α.Ξ.Ε. στην Ουγγαρία, 66,6% στην Πολωνία, 50% στη Σλοβακία και 68,4% στη Βουλγαρία-Meyer 1995, σελ. 312-313). Οι παραδοσιακοί κλάδοι των μηχανών, χημικών, τροφίμων, ποτών και καπνού απορρόφησαν μεγάλο ποσοστό των επενδύσεων.

Ο κλάδος των υπηρεσιών, που ήταν τελείως υπανάπτυκτος στο σοσιαλιστικό σύστημα, ήταν αναμφίβολα ο πιο σημαντικός αναφορικά με τον αριθμό των επενδυτικών προγραμμάτων τα οποία συγκέντρωσε (π.χ. στην Ουγγαρία 3 από τα 4 επενδυτικά σχέδια). Παρόλο που τα περισσότερα από αυτά τα επενδυτικά σχέδια είναι πολύ μικρά, οι Α.Ξ.Ε. σε υπηρεσίες μπορούν να έχουν καθοριστικό αποτέλεσμα στις επιχειρήσεις, γιατί πολλές παρέχουν *business services* που είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Ο μεγαλύτερος αριθμός επενδυτικών σχεδίων στον τριτογενή τομέα όπου επικεντρώνονται οι Α.Ξ.Ε. είναι το εμπόριο, λιανικό και χονδρικό (Meyer 1995, σελ. 314).

γ) *Γεωγραφική συγκέντρωση:* Όποιο κριτήριο και αν χρησιμοποιηθεί (ροές επενδυτικών κεφαλαίων, αριθμός επενδυτικών προγραμμάτων, κατά κεφαλήν επενδεδυμένο κεφάλαιο κ.λπ.) οι χώρες Visegrad εμφανίζονται ως το προνομιακό πεδίο δράσης των ξένων επιχειρήσεων. Οι χώρες που προσήλκυσαν το μεγαλύτερο αριθμό επενδυτικών σχεδίων, κατά σειρά προτεραιότητας είναι: η Ρουμανία, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Τσεχία και η Ρωσία. Οι ίδιες Χ.Κ.Α.Ε. είναι αυτές που συγκεντρώνουν και το περισσότερο επενδεδυμένο κεφάλαιο, μόνο που η Ρουμανία έχει τη μικρότερη

σημασία από όλες. Συγκεκριμένα, με βάση τη ροή επενδύσεων στις χώρες Κ.Α.Ε. οι σπουδαιότερες κατά σειρά προτεραιότητας είναι: η Ουγγαρία, η Ρωσική Ομοσπονδία, η Τσεχία και η Πολωνία (Πίνακας 3). Ενώ με βάση το απόθεμα επενδεδυμένου κεφαλαίου οι σπουδαιότερες χώρες κατά σειρά προτεραιότητας είναι: η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Τσεχία, η Ρωσική Ομοσπονδία και η Ρουμανία. Τέλος, οι πιο ελκυστικές, από την άποψη του κατα κεφαλήν επενδεδυμένου κεφαλαίου είναι: η Ουγγαρία, η Εσθονία, η Δημοκρατία της Τσεχίας, η Σλοβενία, η Πολωνία και η Σλοβακία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Σημασία των Α.Ξ.Ε. σε σχέση με τον πληθυσμό και το ΑΕΠ (εκ. \$)

Χώρα	ΑΞΕ		Πληθυσμός (3)	(1)/(3)	(2)/(3)
	ροή (1)	απόθεμα (2)			
Αλβανία	53	130	3,2	16,56	40,63
Βουλγαρία	300	457	8,4	35,71	54,40
Σλοβακία	70	474	5,3	13,21	89,43
Τσεχία	862	3542	10,3	83,69	343,88
Εσθονία	260	507	1,5	173,33	338,00
Λετονία	30	64	2,5	12,00	25,60
Λιθουανία	10	32	3,7	2,70	8,65
Ουγγαρία	1510	6804	10,3	146,60	660,58
Πολωνία	1400	4404	39	36,36	114,39
Ρουμανία	650	861	22,7	28,63	37,93
Ρωσική Ομοσπονδία	900	2300			
Λευκορωσία	6	23	10,4	0,58	2,21
Καζαχστάν	125	375	16,8	7,44	22,32
Ρωσία			148,3	0,00	0,00
Ουκρανία	200	600	51,9	3,85	11,56
Κροατία	39		4,8	8,13	0,00
Σλοβενία	73	296	2	36,50	148,00
ΠΓΔΜ	7		2,1	3,33	0,00
Μολδαβία	16	47	4,3	3,72	10,93
Ουζμπεκιστάν	43	128	22,4	1,92	5,71
Ομ. Δημ. Γιουγκοσλαβίας		465	10,5	0,00	44,29
Σύνολο	6508	21509	379,9	17,13	56,62

Πηγή: *Sheehy* (1994, σελ. 137) και *Meyer* (1995, σελ. 307)

(1) Στοιχεία 1.7.1993

Η διαπίστωση αυτή δεν ξαφνιάζει και αποτελεί το φυσιολογικό επακόλουθο της συζήτησης που προηγήθηκε. Στο βαθμό που οι Α.Ξ.Ε. έχουν ως στόχο την άλωση της εσωτερικής αγοράς είναι λογικό να συγκεντρώνονται σε οικονομίες που παρουσιάζουν δυναμισμό από την άποψη της αγοραστικής ικανότητας του πληθυσμού. Οι χώρες του Visegrad με την προσθήκη ίσως και της Σλοβενίας είναι από τις περισσότερο αναπτυγμένες στο εσωτερικό της Κ.Α.Ε. τόσο όσον αφορά το κατά κεφαλήν εισόδημα (Πίνακας Π.1.) όσο και αναφορικά με μια σειρά άλλους δείκτες.

Ωστόσο, η σύνδεση μεταξύ επιπέδου ανάπτυξης και ροής ξένων επενδυτικών κεφαλαίων δε θα πρέπει να ερμηνεύεται μονοσήμαντα. Δε θα πρέπει δηλαδή σε καμία περίπτωση να υποστηριχτεί ότι οι χώρες της Κ.Α.Ε. που απορροφούν υψηλά ποσοστά του επενδεδυμένου κεφαλαίου στην περιοχή το οφείλουν αποκλειστικά και μόνο στο υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξής τους. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις οι οποίες υπογραμμίζουν ότι το στοιχείο της γεωγραφικής εγγύτητας παίζει αποφασιστικό ρόλο στην κατεύθυνση των επενδύσεων. Οι επιφυλάξεις αυτές μπορούν να στηριχτούν σε μια σειρά από παρατηρήσεις. Κατά πρώτο λόγο φαίνεται ότι οι Δυτικές χώρες οι οποίες συνορεύουν άμεσα με τις Χ.Κ.Α.Ε. έστρεψαν πολύ υψηλότερα ποσοστά του συνόλου των Α.Ξ.Ε. τους προς τις Χ.Κ.Α.Ε. από ότι όλες οι άλλες χώρες. Οι χώρες που συνορεύουν με τις Χ.Κ.Α.Ε. είναι: η Αυστρία που έχει σύνορα με την Τσεχία-Σλοβακία-Ουγγαρία και Σλοβενία. Η Γερμανία με την Πολωνία και την Τσεχία, η Φιλανδία με τη Ρωσία, η Ιταλία με τη Σλοβενία και η Ελλάδα με τη Βουλγαρία-ΠΓΔΜ-Αλβανία. Σε όλες τις περιπτώσεις φαίνεται ένα έντονο ενδιαφέρον των Δυτικών αυτών χωρών για δημιουργία Α.Ξ.Ε. στις Χ.Κ.Α.Ε. Συγκεκριμένα η Αυστρία έφθασε να τοποθετεί το 42,5% του συνόλου των Α.Ξ.Ε. της στις Χ.Κ.Α.Ε., η Γερμανία το 13%, ποσοστά πολύ υψηλότερα από οποιαδήποτε άλλη χώρα (Πίνακας Π.3).

Κατά δεύτερο λόγο και σε αντίθεση με τη συμπεριφορά των παραπάνω χωρών φαίνεται ότι οι άμεσες επενδύσεις των χωρών που δε συνορεύουν με τις Χ.Κ.Α.Ε. (Μ. Βρετανία, ΗΠΑ, Καναδάς, Γαλλία) είναι περισσότερο ομαλά κατανομημένες στο σύνολο της ΚΑΕ. Τρίτον, διαπιστώνεται ότι ακόμα και χώρες όπως η Φιλανδία και η Σουηδία που δεν έχουν σημαντική παράδοση στην πραγματοποίηση Α.Ξ.Ε. (αυτό ισχύει περισσότερο για τη Φιλανδία και λιγότερο για τη Σουηδία) δείχνουν μια σαφή προτίμηση στις γειτονικές περιοχές: η Σουηδία στη Λιθουανία και Λετονία και η Φιλανδία στην Εσθονία και Λιθουανία (Πίνακας Π.3). Τέλος, θα πρέπει

ακόμα να προσθέσουμε εδώ τη σημασία που έχουν κάποιοι εξω-οικονομικοί παράγοντες όπως η γλώσσα, η πολιτισμική συγγένεια κ.λπ., όσον αφορά την κατεύθυνση των επενδύσεων. Ιδιαίτερης μνείας αξίζει η περίπτωση της Αυστρίας η οποία φαίνεται να έχει επαρκή γνώση του επιχειρηματικού περιβάλλοντος των γειτόνων της λόγω της αμφίδρομης ροής πληροφοριών που πραγματοποιούνταν με τη διαμεσολάβηση των πρώην πολιτικών προσφύγων.

ε) *Τύπος ελέγχου*: Μετά τις μεταρρυθμίσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στις Χ.Κ.Α.Ε. το νομικό καθεστώς δε θέτει εμπόδια αναφορικά με τον τύπο ελέγχου της επιχείρησης. Επιτρέπονται όχι μόνο οι συμπράξεις (joint ventures) αλλά και οι απόλυτα ελεγχόμενες θυγατρικές. Η προτιμώμενη μορφή ελέγχου εξαρτάται τόσο από την πρόοδο της χώρας στη διαδικασία μετάβασης όσο και από τον τρόπο ενσωμάτωσης της επιχείρησης στην τοπική οικονομία (Lankes και Venables, 1996). Υπάρχει ωστόσο μια υψηλή συσχέτιση μεταξύ αυτών των δυο μεταβλητών. Δεδομένου ότι στις χώρες που έχουν κάνει μεγαλύτερα βήματα στη διαδικασία της μετάβασης οι Α.Ξ.Ε. που έχουν εξωστρεφή προσανατολισμό είναι σχετικά πολυπληθέστερες έναντι άλλων περιοχών, φαίνεται ότι η επικρατέστερη μορφή ελέγχου γι' αυτόν τον τύπο επενδύσεων είναι ο απόλυτος εξωτερικός έλεγχος. Αντίθετα οι επιχειρήσεις που παράγουν για την τοπική αγορά προτιμούν συνήθως τις συμπράξεις. Ανεξάρτητα πάντως από τις παραπάνω διαφοροποιήσεις διαφαίνεται χωρίς επιφυλάξεις ότι η επικρατέστερη μορφή ελέγχου είναι αυτή των συμπράξεων (Sheehy, 1994). Οι ξένες επενδύσεις προτιμούν τη συνεργασία με τοπικούς φορείς κατά πρώτο λόγο για να αμβλύνουν τις διοικητικές δυσκολίες και κατά δεύτερο λόγο για την απόκρυψη της εθνικής ταυτότητας των επιχειρήσεων για λόγους πολιτικούς.

4. Οι ελληνικές επενδύσεις στις Χώρες Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης⁴

Στην ενότητα αυτή επικεντρωνόμαστε στα βασικά χαρακτηριστικά των ελληνικών άμεσων επενδύσεων στις Χ.Κ.Α.Ε., τα οποία αντιπαραβάλλονται με τα αντίστοιχα άλλων χωρών. Το βάρος της ανάλυσης επικεντρώνεται στις διεθνείς παραγωγικές επενδύσεις της χώρας. Η συζήτηση που αφορά τις ελληνικές άμεσες επενδύσεις γίνεται στη βάση των επενδυτικών προγραμμάτων και όχι της

αξίας του επενδεδυμένου κεφαλαίου, μια που είναι πρακτικά αδύνατο να βρεθούν, στοιχειωδώς έστω, αξιόπιστα στοιχεία γι' αυτό.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο των ελληνικών άμεσων ξένων επενδύσεων στις χώρες Κ.Α.Ε. είναι ότι αυτές συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στα Βαλκάνια. Αυτή η συγκέντρωση αποτελεί ταυτόχρονα στοιχείο ομοιότητας αλλά και διαφοράς με τη συμπεριφορά των άμεσων επενδύσεων από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες.

Αποτελεί στοιχείο διαφοράς με την έννοια ότι, οι ελληνικές επενδύσεις επικεντρώνονται στη Βουλγαρία, στη Αλβανία και στη Ρουμανία, που είναι από τις λιγότερο αναπτυσσόμενες Χ.Κ.Α.Ε. (Πίνακας Π.1). Αντίθετα, οι αναπτυσσόμενες χώρες δείχνουν (όπως έχουμε ήδη αναλύσει), μια σαφή προτίμηση στις αναπτυσσόμενες χώρες Κ.Α.Ε. και συγκεκριμένα στις χώρες Visegrad.

Αποτελεί στοιχείο ομοιότητας με την έννοια ότι, οι άμεσες επενδύσεις από την Ελλάδα όπως και από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες επικεντρώνονται κυρίως στις χώρες με τις οποίες υπάρχει γεωγραφική γειτνίαση. Συγκεκριμένα, οι ελληνικές επενδύσεις επικεντρώνονται σε τρεις χώρες που συγκεντρώνουν το 92,7% του συνόλου. Δηλαδή, στη Βουλγαρία 43,3% και στην Αλβανία 27,7% που συνορεύουν άμεσα με την Ελλάδα και στη Ρουμανία (21,7%), που είναι η αμέσως πιο κοντινή χώρα Κ.Α.Ε. (Λαμπριανίδης κ.ά., 1997). Η συγκέντρωση σε αυτές τις χώρες θα πρέπει να ιδωθεί και ως απόρροια του ότι ο χώρος (εν προκειμένω η απόσταση) έχει πολύ μεγάλη σημασία για την ανάπτυξη οικονομικών σχέσεων. Το γεγονός ότι δεν εγκαταστάθηκαν ελληνικές επιχειρήσεις στην ΠΓΔΜ, παρόλη την άμεση γεωγραφική γειτνίασή της με την Ελλάδα, οφείλεται αποκλειστικά στις ταραγμένες σχέσεις των δυο χωρών. Όλες οι ενδείξεις είναι ότι σύντομα θα υπάρξει σημαντική ελληνική παρουσία και σε αυτή τη χώρα, παρόλο που το κόστος εργασίας είναι πολύ υψηλότερο από αυτό της Βουλγαρίας και της Αλβανίας.

Η σημασία της γεωγραφικής εγγύτητας ενισχύεται από τη διαπίστωση ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις που εγκαθίστανται σε αυτές τις χώρες επιλέγουν τις περιοχές οι οποίες βρίσκονται πιο κοντά στα σύνορα με την Ελλάδα, όταν δεν πηγαίνουν στην πρωτεύουσα (Βουκουρέστι 88,6%, και Σόφια 67%, στα Τίρανα το ποσοστό είναι μόλις 10,9% γιατί υπάρχει συγκέντρωση στις ελληνόφωνες περιοχές). Η υψηλή συγκέντρωση στις πρωτεύουσες οφείλεται στη συγκέντρωση σε αυτές, των εμπορικών κυρίως επιχειρήσεων (88,2% των εμπορικών επιχειρήσεων στο Βουκουρέστι, 71,8% στη

Σόφια και 19,1% στα Τίρανα). Αντίθετα οι βιομηχανικές μονάδες στην Αλβανία και στη Βουλγαρία τείνουν να χωροθετούνται σε περιοχές που βρίσκονται κοντά στα σύνορα, κάτι που όμως δεν ισχύει για τη Ρουμανία όπου δεν υπάρχει άμεση γεωγραφική γειτνίαση (Λαμπριανίδης κ.ά. 1997, τόμ. Α', σελ. 156-158).

Η συγκέντρωση των ελληνικών επενδύσεων στις νότιες περιοχές της Αλβανίας και της Βουλγαρίας οφείλεται, στα γενικά πλεονεκτήματα που δημιουργεί η γεωγραφική γειτνίαση. Επιπλέον όμως, στην περίπτωση των ελληνικών άμεσων επενδύσεων θα πρέπει να επισημάνει κανείς ότι υπάρχουν ειδικά οφέλη που προκαλούνται εξαιτίας του γεγονότος ότι οι περισσότερες βιομηχανικές μονάδες είναι μικρές, οικογενειακού χαρακτήρα και συνεπώς η φυσική παρουσία του ιδιοκτήτη τείνει να θεωρείται απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία της επιχείρησης. Η πρακτική αυτή διασφαλίζεται καλύτερα όταν η απόσταση η οποία πρόκειται να διαλυθεί –μεταξύ της περιοχής κατοικίας του ιδιοκτήτη στην Ελλάδα και της περιοχής που πραγματοποιείται η επένδυση στη χώρα της Βαλκανικής– είναι η μικρότερη δυνατή.

Σε ότι αφορά τώρα το κίνητρο για την πραγματοποίηση της επένδυσης αποκαλύπτεται ότι ένα απρόσμενα υψηλό ποσοστό (πάνω από 50%) των ελληνικών επενδύσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. καθοδηγείται από την αναζήτηση χαμηλού κόστους (πρώτων υλών, ενέργειας και κυρίως εργασίας). Αυτό είναι ένα στοιχείο διαφοροποίησης των ελληνικών επενδύσεων απ' αυτές των αναπτυγμένων χωρών. Οι ελληνικές άμεσες επενδύσεις προσομοιάζουν με τη συμπεριφορά των ΜΜΕ άλλων χωρών (π.χ. οι ΜΜΕ από τη Γερμανία και την Αυστρία πηγαίνουν στη Δημ. της Τσεχίας για να εκμεταλλευθούν το φθηνό κόστος παραγωγής - Hunya, 1992). Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει εδώ έμμεσα, δηλαδή από την κατανομή των βιομηχανικών επενδύσεων στους διάφορους κλάδους της μεταποίησης (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Ελληνικές επενδύσεις στις χώρες Κ.Α.Ε. κατά τομέα

	α.α	%
Πρωτογενής	9	0,9
Βιομηχανία	277	30,0
ορυχεία/λατομεία	4	1,4
τρόφιμα	60	21,7
ποτά	29	10,4
καπνός	11	4,0
υφαντουργία-ένδυμα-υπόδημα	131	47,3
ενδιάμεσες εισροές	41	14,8
λοιπές	1	0,4
Εμπόριο-Υπηρεσίες	638	69,1
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	924	100,0

Πηγή: Πίνακας Π.3.

Σύμφωνα λοιπόν με την κατανομή των επενδύσεων στους τρεις τομείς παραγωγής προκύπτει ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις στις Χ.Κ.Α.Ε. είναι κυρίως εμπορικές (69,1%), με εξαίρεση την Αλβανία όπου το 51,8% είναι παραγωγικές, ενώ οι βιομηχανικές αποτελούν το 30% και του πρωτογενή τομέα το 0,9% (Πίνακας 4). Η διάρθρωση αυτή είναι παρόμοια με αυτή των αναπτυσσόμενων χωρών.

Από την άποψη όμως της κλαδικής κατανομής στο εσωτερικό κάθε τομέα υπάρχει μια σαφής διαφοροποίηση, η οποία είναι υποδηλωτική του διαφορετικού κινήτρου που οδηγεί τις επενδύσεις από την Ελλάδα σε σχέση με εκείνες των αναπτυσσόμενων χωρών. Καταρχήν οι ελληνικές επενδύσεις σε αντίθεση με τις επενδύσεις των αναπτυσσόμενων χωρών συγκεντρώνονται στους κλάδους της ελαφριάς βιομηχανίας (85% των επενδυτικών προγραμμάτων). Δεν υπάρχουν επενδύσεις στη βαριά βιομηχανία, ενώ υπάρχει ένα μικρό ποσοστό (15 %) σε κλάδους ενδιάμεσων εισροών.

Αυτό λοιπόν που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τις ελληνικές επενδύσεις στη βιομηχανία είναι το δυσανάλογα υψηλό ποσοστό των επενδυτικών προγραμμάτων στους κλάδους της κλωστοϋφαντουργίας-ετοίμου ενδύματος. Το ποσοστό αυτό γίνεται ακόμη υψηλότερο αν ληφθεί υπόψη παράλληλα και το κριτήριο της απασχόλησης. Η ανάπτυξη αυτού του κλάδου ακολουθεί ουσιαστικά τη δια-

δικασία της μετεγκατάστασης τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας από τη μητρική επιχείρηση στην Ελλάδα. Πρόκειται για μια προσπάθεια των ελληνικών επιχειρήσεων να διατηρήσουν το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα που κατείχαν την προηγούμενη περίοδο. Στη συντριπτική της πλειοψηφία, η παραγωγή αυτών των μονάδων επανεισάγεται στην Ελλάδα (πρόκειται για το φαινόμενο της παθητικής τελειοποίησης) με προορισμό τις αγορές της Δ. Ευρώπης.

Για την κατηγορία των τροφίμων και ποτών δεν υπάρχει αμφιβολία ότι απευθύνονται στην τοπική αγορά. Η σημασία αυτών των επενδυτικών προγραμμάτων εν μέρει υπερτονίζεται λόγω της παρουσίας πολλών μικρών μεταποιητικών μονάδων στον τομέα αυτό και εν μέρει υποτονίζεται στο βαθμό που οι πιο αξιόλογες επενδύσεις, απ' την άποψη του επενδεδυμένου κεφαλαίου, είναι συγκεντρωμένες στους τομείς των τροφίμων και ποτών.

Όσον αφορά τις επενδύσεις που γίνονται στη βιομηχανία ενδιάμεσων εισροών, το κίνητρο που τις κατευθύνει δεν είναι προφανές. Υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποιες απ' αυτές παράγουν προϊόντα με προορισμό την Ελλάδα (π.χ. ξυλεία και τελάρα), ωστόσο θα πρέπει να θεωρείται πιο πιθανό ότι η μεγαλύτερη αναλογία αυτών των επενδύσεων έχει προορισμό την τοπική αγορά.

Τέλος, αξίζει να αναφερθούμε σε κάποιες κατηγορίες επενδύσεων, οι οποίες δεν εμπίπτουν απόλυτα στην παραπάνω σχηματοποίηση. Πρόκειται για τις επενδύσεις κυρίως του πρωτογενούς τομέα (ιχθυοτροφεία, καπνά κ.λπ.), οι οποίες επεξεργάζονται τοπικούς πόρους και έχουν προορισμό τη διεθνή αγορά. Οι επενδύσεις αυτές προσομοιάζουν περισσότερο με εκείνες που έχουν ως βασικό κίνητρο το κόστος παραγωγής, στο βαθμό που τα προϊόντα αυτού του τομέα μεταποιούνται τοπικά αντί να εισάγονται για μεταποίηση στην Ελλάδα.

Αναφορικά τώρα με τις επενδύσεις που γίνονται στον τριτογενή τομέα είναι ολοφάνερη η κυριαρχία των εμπορικών επιχειρήσεων. Πρόκειται για μικρά εμπορικά καταστήματα, καθώς και ταβέρνες, ζαχαροπλαστεία, παντοπωλεία κ.λπ. Ωστόσο δεν πρέπει να παραβλέπονται και εδώ κάποιες δυναμικές επενδύσεις στον τραπεζικό τομέα, στον τομέα παραγωγής λογισμικού, συμβούλων επιχειρήσεων, διακίνησης πετρελαιοειδών κ.λπ. Να σημειωθεί εδώ ότι κάποιες απ' αυτές τις εμπορικές επιχειρήσεις λειτουργούν ως αντιπρόσωποι ξένων προϊόντων παρά ελληνικών.

Σε ό,τι αφορά τέλος τον τύπο ελέγχου, οι ελληνικές άμεσες επενδύσεις συμπεριφέρονται σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα. Ένα

μικρό μέρος των παραγωγικών επιχειρήσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. γίνεται με συμμετοχή μόνο της ελληνικής επιχείρησης (31,3%). Στις περισσότερες περιπτώσεις μετέχουν τοπικοί επιχειρηματίες (43,8%) ή το κράτος (21,9%). Το γεγονός αυτό οφείλεται στην ουσιαστική αδυναμία των Ελλήνων επιχειρηματιών να λειτουργήσουν μόνοι τους σε ένα εξαιρετικά δύσκολο περιβάλλον (γλώσσα, γραφειοκρατία, συχνές μεταβολές θεσμικού πλαισίου, χρηματισμός, μαφία κ.λπ.) κάτι που εξάλλου συμβαίνει με τις Α.Ξ.Ε. γενικότερα).

5. Συμπεράσματα και προοπτικές

Η πραγματοποίηση Α.Ξ.Ε. και κυρίως η δημιουργία παραγωγικών επιχειρήσεων στο εξωτερικό αποτελεί, για τα ελληνικά δεδομένα, πρωτόγνωρο φαινόμενο. Με την εξαίρεση του εφοπλιστικού κεφαλαίου, το οποίο είχε ανέκαθεν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα και μερικώς του κατασκευαστικού, το ελληνικό κεφάλαιο δε διαθέτει εμπειρία διεθνοποιημένης παραγωγής. Η ευκαιρία που προσφέρεται, λοιπόν, από την κατάρρευση των πρώην σοσιαλιστικών οικονομιών και των κενών που δημιουργούνται κατά την περίοδο της μετάβασης είναι από κάθε άποψη μοναδική.

Οι συνθήκες, βέβαια, που διαμορφώνονται δεν είναι ομοιόμορφες για το σύνολο των χωρών της ΚΑΕ. Για τις χώρες της Βαλκανικής, ιδιαίτερα, η διαδικασία αυτή συνδυάζεται με έντονη πολιτική και κοινωνική αστάθεια. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ευνοϊκή συγκυρία για τη διεθνοποίηση των ελληνικών επιχειρήσεων στις γειτονικές χώρες. Ο λόγος είναι ότι κάτω από συνθήκες οικονομικής και πολιτικής αβεβαιότητας η επιτυχής οικονομική διεξόδου στην περιοχή εξαρτάται εν πολλοίς από αστάθμητους παράγοντες. Το γεγονός αυτό περιορίζει, αν δεν εξουδετερώνει πλήρως τα πλεονεκτήματα (τεχνολογικά, χρηματοδοτικά κ.λπ.) των επιχειρήσεων των αναπτυσσόμενων οικονομιών. Έτσι, οι ελληνικές επιχειρήσεις ανοίγονται σε ένα ανταγωνιστικό πεδίο με λιγότερο δυσμενείς όρους. Ανεξάρτητα πάντως από την τελική έκβαση του εγχειρήματος η εμπειρία για τις ελληνικές επιχειρήσεις είναι μοναδική. Δεδομένου ότι οι ελληνικές επιχειρήσεις θα βρεθούν αντιμέτωπες με την ανάγκη σχεδιασμού, οργάνωσης και πάνω από όλα δημιουργίας αντανακλαστικών που απαιτεί η ένταξή τους σε μια αγορά αγνώστου συμπεριφοράς μόνο οφέλη μπορούν να προκύψουν για τους Έλληνες επιχειρηματίες.

Αμφιβολίες, ωστόσο, μπορούν να διατυπωθούν για τα οφέλη που προκύπτουν στο μακρο-επίπεδο, στο σύνολο δηλαδή της ελληνικής οικονομίας. Ως πηγή ανησυχίας σε αυτό το σημείο θα πρέπει να θεωρείται η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζουν οι ελληνικές επενδύσεις στις Χ.Κ.Α.Ε. και η οποία συνδέεται με το κίνητρο που τις κατευθύνει. Από μια πρώτη ματιά φαίνεται σαν κραυγαλέα αντίφαση. Ενώ θα περίμενε κανένας το κεφάλαιο που προέρχεται από τις αναπτυσσόμενες χώρες να κατευθύνεται στις Χ.Κ.Α.Ε. για την εξασφάλιση συγκριτικών πλεονεκτημάτων λόγω χαμηλού κόστους εργασίας, είναι οι ελληνικές επιχειρήσεις που δρουν με αυτό το κριτήριο. Πρόκειται όπως είδαμε για επιχειρήσεις έντασης εργασίας με αντικείμενο την κλωστούφαντουργία και κυρίως το έτοιμο ένδυμα. Πώς ερμηνεύεται λοιπόν αυτό το παράδοξο και ποια είναι η σχέση του με τη θέση της χώρας μας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας;

Αν θέλουμε να ακριβολογήσουμε θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι δεν είναι αυτό καθ' αυτό το κίνητρο των ελληνικών επενδύσεων που προκαλεί ανησυχίες αλλά ο έσχατος στόχος που επιδιώκεται με την πραγματοποίησή τους. Το κεντρικό ερώτημα που τίθεται εδώ αφορά στον τρόπο σύνδεσης αυτών των επενδύσεων με τις εσωτερικές λειτουργίες της οικονομίας. Κατά πόσο δηλαδή ανακουφίζουν τις πιέσεις που δέχεται η ελληνική βιομηχανία από την έντονη εισαγωγική διείσδυση (Γιαννίτσης, 1988 και Μητσός, 1989). Αν, λοιπόν, αυτή η πρωτοβουλία γινόταν ως προσπάθεια στο να παραχθούν φθηνότερα προϊόντα και να ξανακερδίσουν έτσι οι ελληνικές επιχειρήσεις το χαμένο έδαφος πίσω στην εσωτερική αγορά, τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά. Η διάσπαση της εργασιακής διαδικασίας και η μεταφορά κάποιων τμημάτων της στις γειτονικές χώρες θα αποτελούσε επιθυμητή εξέλιξη. Έτσι παρά το γεγονός ότι η κίνηση αυτή θα συνοδευόταν από απώλεια θέσεων εργασίας στα αντίστοιχα τμήματα παραγωγής, το τελικό ισοζύγιο στον τομέα της απασχόλησης θα μπορούσε να είναι θετικό εφόσον τα εναπομένοντα στάδια παραγωγής παρήγαγαν για μια μεγαλύτερη αγορά.

Είναι ολοφάνερο, βέβαια, ότι οι ελληνικές επενδύσεις αυτής της κατηγορίας δεν ακολουθούν την παραπάνω λογική. Οι κλάδοι στους οποίους πραγματοποιούνται οι ελληνικές άμεσες επενδύσεις στο εξωτερικό είναι υπερβολικά εξωστρεφείς και αναπτύχθηκαν στη βάση υπεργολαβικών σχέσεων με τις αναπτυσσόμενες χώρες εξαιτίας του συγκριτικού πλεονεκτήματος που διέθετε η χώρα μας στο κόστος εργασίας. Αυτό που παρατηρούμε, λοιπόν,

συχνά, σε σχέση με τις ελληνικές επενδύσεις στις χώρες της Βαλκανικής είναι η ολοκληρωτική μετεγκατάστασή τους εκτός συνόρων αφήνοντας πίσω μόνο τον τομέα της διακίνησης. Στις περιπτώσεις που μεταφέρουν στο εξωτερικό μερικά μόνο στάδια της παραγωγικής διαδικασίας το τελικό ισοζύγιο σε ότι αφορά τις θέσεις εργασίας είναι συντριπτικά παθητικό. Τα στάδια που μεταφέρονται στις γειτονικές χώρες είναι κατεχοχόν έντασης εργασίας, ενώ τα τμήματα που μένουν πίσω είναι, από την άποψη της απασχόλησης, περιφερειακής σημασίας⁵.

Οι παραπάνω απόψεις επιβεβαιώνονται από μια γρήγορη ματιά στα στατιστικά δεδομένα που αφορούν στα καταστήματα και στους απασχολούμενους στον κλάδο του ετοίμου ενδύματος. Σύμφωνα λοιπόν με τα στοιχεία το 1988 λειτουργούσαν στον κλάδο 16.432 επιχειρήσεις με 93.908 εργαζόμενους. Για το 1996, τέσσερα δηλαδή χρόνια μετά αφότου άρχισαν να πραγματοποιούνται επενδύσεις αυτού του τύπου στις χώρες της Βαλκανικής τα αντίστοιχα δεδομένα είναι 8.000 για τα καταστήματα και 80.000 για τους απασχολούμενους. Είναι πέραν κάθε αμφιβολίας, λοιπόν, ότι στον τομέα της απασχόλησης ο κλάδος υφίσταται σημαντικές απώλειες⁶.

Στο σημείο βέβαια αυτό θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει το επιχείρημα ότι η παραπάνω θεώρηση των πραγμάτων είναι ανεπαρκής εξαιτίας της στατικής προσέγγισης που ακολουθείται. Θα μπορούσε δηλαδή να υποστηριχτεί ότι ο κλάδος θα είχε υποστεί οδυνηρότερες συνέπειες στον τομέα της απασχόλησης, αν δεν είχε καταφύγει σε μεταφορά μέρους της παραγωγικής δραστηριότητας στις γειτονικές χώρες. Οι συνέπειες μάλιστα αυτές θα επεκτείνονταν και στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, ο οποίος τροφοδοτεί τον τομέα του ετοίμου ενδύματος με τις αντίστοιχες εισροές. Η σύνδεση μεταξύ κλωστοϋφαντουργίας και ετοίμου ενδύματος είναι αρκετά προφανής στο βαθμό που η μεταφορά παραγγελιών ενδύματος –ιδιαίτερα πλεκτού– με τρίτες χώρες θα συνεπαγόταν και απώλειες στην προμήθεια υφάσματος και άλλων εισροών. Σύμφωνα με αυτή τη λογική λοιπόν, η απώλεια μέρους της απασχόλησης στον κλάδο του ετοίμου ενδύματος θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η μικρότερη δυνατή θυσία που υφίσταται η ελληνική οικονομία, με σκοπό αφενός μεν τη διάσωση κάποιων θέσεων απασχόλησης στο έτοιμο ένδυμα και αφετέρου τη διαφύλαξη της κλωστοϋφαντουργίας ανέγγιχτης. Να το πούμε διαφορετικά, το ισοζύγιο στον τομέα της απασχόλησης είναι μεν παθητικό για τη χώρα μας, ωστόσο διατηρείται καλύτερο εκείνου που

θα διαμορφωνόταν στην περίπτωση που οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν είχαν προχωρήσει σε μεταφορά μέρους της παραγωγικής διαδικασίας στο εξωτερικό.

Η συλλογιστική αυτή είναι αβάσιμη και μεθοδολογικά λαθεμένη. Κατ' αρχήν η συζήτηση για τη διαφορά απασχόλησης που προκύπτει από την υιοθέτηση δυο εναλλακτικών σεναρίων είναι αυθαίρετη, στο βαθμό που είναι αδύνατο να γίνουν εκτιμήσεις για το τι θα συνέβαινε χωρίς την πραγματοποίηση επενδύσεων στο εξωτερικό. Χωρίς αμφιβολία, κάποιες παραγγελίες από το εξωτερικό θα είχαν χαθεί και μαζί τους κάποιες θέσεις εργασίας στο έτοιμο ένδυμα και στην υφαντουργία. Πόσες όμως θα ήταν αριθμητικά και γιατί να υποθέσουμε ότι θα ήταν περισσότερες απ' αυτές που χάνονται ήδη; Το να υποθέσουμε ότι το σενάριο που ακολουθείται είναι προτιμότερο έναντι του άλλου που παραμένει υποθετικό, ισοδυναμεί στην ουσία με αποδοχή μιας κατάστασης όπου η απασχόληση στο έτοιμο ένδυμα θα μπορούσε να θυσιαστεί εξ ολοκλήρου για τη διάσωση της απασχόλησης στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας. Η υπόθεση αυτή δεν είναι καθόλου θεωρητική, αν λάβουμε υπόψη ότι οι πιέσεις του διεθνούς ανταγωνισμού θα οδηγούν προοδευτικά σε μεταφορά ολοένα και μεγαλύτερων τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας στο εξωτερικό. Ωστόσο, ποιος εγγυάται ότι οι Έλληνες υπεργολάβοι δε θα στραφούν και στην αναζήτηση άλλων πηγών προμήθειας κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων;

Από τα παραπάνω λοιπόν συμπεραίνεται ότι δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως το ισοζύγιο απασχόλησης θα ήταν χειρότερο του σημερινού, αν κάποιοι Έλληνες επιχειρηματίες του ετοιμού ενδύματος δεν είχαν μεταφέρει την παραγωγή τους στις γειτονικές χώρες. Μια τέτοια συζήτηση θα είχε νόημα υπό την προϋπόθεση ότι η μεταφορά θέσεων εργασίας στο εξωτερικό συνοδευόταν από πρόσθετη απασχόληση στα εναπομένοντα τμήματα του ενδύματος και κατά προέκταση της υφαντουργίας⁷. Στο βαθμό που τα δεδομένα δε φαίνεται να δικαιολογούν μια τέτοια εξέλιξη, κάθε συζήτηση στο ποσοτικό επίπεδο παραμένει αθεμελίωτη. Το ερώτημα λοιπόν αναφορικά με τις επιπτώσεις που έχει η μεταγκατάσταση ελληνικών επιχειρήσεων στα Βαλκάνια οφείλει να τεθεί με την ακόλουθη μορφή. Τι ακριβώς αντιπροσωπεύει αυτή η κίνηση, δηλαδή τι προσπαθεί να επιτύχει ή να αποτρέψει και κατά πόσο το πετυχαίνει;

Μια πιθανή απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι ότι οι Έλληνες υπεργολάβοι προσπαθούν να συμπίεσουν το κόστος πα-

ραγωγής για να βελτιώσουν τα κέρδη τους. Ωστόσο, αν αναλογιστεί κανένας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνεται αυτή η προσπάθεια (ανασφάλεια και αβεβαιότητα σε όλα τα επίπεδα), το ενδεχόμενο αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ως μη ρεαλιστικό. Πιο πειστικό φαίνεται το σενάριο ότι η προσπάθεια για τη συμπίεση του κόστους παραγωγής αντανακλά τις πιέσεις που υφίσταται ο κλάδος του ετοίμου ενδύματος σε διεθνές επίπεδο. Πρόκειται στην ουσία για μια προσπάθεια διατήρησης της ανταγωνιστικής ικανότητας του κλάδου στη διεθνή αγορά. Πόσο αποτελεσματική είναι λοιπόν;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι μάλλον αρνητική. Αν υπάρχουν κάποιες επιφυλάξεις οφείλονται λιγότερο στην ασάφεια των σχετικών μεγεθών και περισσότερο στην ελλιπή γνώση που διαθέτουμε γύρω από τη φύση των δραστηριοτήτων και τον τρόπο εμπλοκής των γειτονικών χωρών στο σύστημα των υπεργολαβιών. Μια γρήγορη ματιά στα σχετικά δεδομένα είναι αρκετή να επιβεβαιώσει την απαισιόδοξη προοπτική που διαγράφεται για τους κλάδους του ενδύματος και της υφαντουργίας. Στον επόμενο πίνακα (Πίνακας 5) παρατίθενται οι πληροφορίες που αφορούν στο δείκτη βιομηχανικής παραγωγής σε διψήφιο επίπεδο των κλάδων 23 (υφαντουργία) και 24 (ένδυση-υπόδηση). Είναι φανερό ότι στον κλάδο 24 σημειώνεται δραματική πτώση του προϊόντος μετά το 1993. Όπως ήδη σημειώσαμε μέρος αυτής της επιδείνωσης οφείλεται στη μεταφορά παραγωγικών δραστηριοτήτων στο εξωτερικό, η οποία εμφανίζεται σε αυτό το διάστημα. Η πτώση στον όγκο παραγωγής που παρατηρείται, στον κλάδο της υφαντουργίας στην ίδια περίοδο, είναι μικρότερης έντασης και αποτελεί ομαλή προέκταση της προηγούμενης καθοδικής πορείας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Δείκτης Βιομηχανικής Παραγωγής (1980 = 100)

Κλάδος	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
23	99,1	95,4	86,8	79,4	74,3	73,9	69,9	66,8
24	74,3	69,9	70,4	67,3	69,5	61,3	55,3	48,6

Πηγή: ΕΣΥΕ.

Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ανάλυση των τάσεων σε διψήφιο επίπεδο κρύβει κινδύνους εξαιτίας της ετερογένειας των προϊόντων που περιλαμβάνονται σε αυτό το επίπεδο. Είναι πιθανό

νό δηλαδή η πτώση του όγκου της παραγωγής στο έτοιμο ένδυμα να οφείλεται κυρίως στην κατηγορία του σταθερού ενδύματος, ενώ το πλεκτό με το οποίο έχει μεγαλύτερη σχέση η ελληνική υφαντουργία να δέχεται ευνοϊκές επιδράσεις. Για το ξεπέραςμα αυτής της δυσκολίας καταφύγαμε στην εξέταση των δεικτών βιομηχανικής παραγωγής σε τετραψήφιο επίπεδο⁸. Έγινε προσπάθεια ώστε οι υπο-κλάδοι που επιλέχτηκαν να περιλαμβάνουν και τις δύο κατηγορίες ενδυμάτων (σταθερό-πλεκτό). Τα δεδομένα απεικονίζονται στον επόμενο πίνακα (Πίνακας 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6
Δείκτες βιομηχανικής παραγωγής 1980=100

Κλάδοι	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997α
23.24	103,3	90,7	87,9	56,5	52,0	57,4	47,9	40,71	46,3
23.62	140,5	140,7	135,3	135,2	97,4	88,1	95,3	84,2	70,2
23.63	113,1	142,6	123,5	133,1	123,2	110,1	97,5	101,2	109,3
24.31	51,2	58,2	58,5	49,6	46,4	45,2	33,9	22,6	20,7
24.32	75,2	61,5	63,5	65,8	65,3	54	45,9	42,5	49,3
24.35	207,4	233,4	207,4	141,2	126,6	127,9	126,1	133,1	117,9
24.36	73,6	91,6	104,5	108,2	109,6	99,9	98,2	82,6	93,6

Παρατηρήσεις:

- α) Αφορά το πρώτο εξάμηνο.
- β) 23.24 Υφαντήρια βαμβακερών.
- 23.62 Πλεκτική εσωρούχων.
- 23.63 Πλεκτική υφασμάτων εξωτερικών ενδυμάτων και εξαρτημάτων ενδυμασίας.
- 24.31 Ραπτική ανδρικών.
- 24.32 Ραπτική γυναικείων-παιδικών.
- 24.35 Ραπτική ειδικών ενδυμάτων.
- 24.36 Ραπτική εσωρούχων.

Πηγή: ΕΣΥΕ.

Η διαπίστωση που προκύπτει από τα παραπάνω δεδομένα είναι ότι δεν υπάρχει ούτε ένας υποκλάδος σήμερα που να διατηρεί το ίδιο επίπεδο παραγωγής με το αντίστοιχο των ετών 1992 και 1993. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στον τομέα του έτοιμου ενδύματος τη μικρότερη πτώση υφίσταται ο υποκλάδος 24.35, ο οποίος παράγει κυρίως για την εσωτερική αγορά (στολές στρατιω-

τικών, αστυνομικών, μαθητών, ιερέων κ.λπ.), ενώ στην υφαντουργία ο 23.63 (πλεκτική υφασμάτων, εξωτερικών ενδυμάτων και εξαρτημάτων ενδυμασίας), ο οποίος είναι αρκετά εξωστρεφής. Πρόκειται ίσως για το μοναδικό κλάδο που δέχεται ευνοϊκές επιδράσεις από τη μετεγκατάσταση ελληνικών επιχειρήσεων στις χώρες της Βαλκανικής.

Λιγότερο ίσως απογοητευτική είναι η εικόνα που διαμορφώνεται από την εξέταση των μεγεθών που αφορούν στις εξαγωγές του ετοιμού ενδύματος. Παρά το γεγονός ότι μετά το 1992 η τάση είναι σαφώς πτωτική (Πίνακας 7) δεν πρέπει να ξεχνιέται το γεγονός ότι εν μέρει μπορεί να οφείλεται και στη μικρότερη προστιθέμενη αξία, που ενσωματώνει το έτοιμο ένδυμα λόγω χαμηλότερων αμοιβών εργασίας στις γειτονικές χώρες. Είναι ακόμη πιθανό να οφείλεται και σε αναδιάρθρωση των εξαγωγών υπέρ του πλεκτού και σε βάρος του σταθερού ενδύματος, ενώ δεν πρέπει να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο ότι η τάση θα ήταν εντονότερα πτωτική, αν το ελληνικό ένδυμα δεν μετατοπιζόταν σε καλύτερης ποιότητας προϊόντα⁹. Όλα αυτά τα θέματα απαιτούν σχολαστικότερη μελέτη και έρευνα, πέρα από τις προδιαγραφές αυτού του άρθρου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Ελληνικές εξαγωγές ετοιμού ενδύματος 1988-96
(σε 1000 ECU)

Έτος	Δυτ. Ευρώπη	Σύνολο	Δείκτης (1992 = 100)
1988	754574	801981	56
1989	994805	1072533	75
1990	1106068	1190356	83
1991	1168602	1214641	85
1992	1381802	1430318	100
1993	1273996	1317954	92
1994	1187248	1241175	87
1995	1178100	1202886	84
1996	1099062	1252077	88

Πηγή: Eurostat.

Η γενική αίσθηση πάντως που αποκομίζεται από την παραπάνω ανάλυση είναι μάλλον απογοητευτική. Η πραγματοποίηση άμε-

ων επενδύσεων στο εξωτερικό με κίνητρο το χαμηλό κόστος εργασίας, αποτελεί μια σπασμωδική και αδιέξοδη προσπάθεια των ελληνικών επιχειρήσεων να διατηρηθούν στη ζωή και ενδεχομένως να αναπτυχθούν με εφήμερους και τεχνητούς τρόπους. Δεν πρόκειται καν για μια μακροχρόνια οπτική, η οποία οικοδομεί πάνω στο παραδοσιακό όπλο του χαμηλού κόστους εργασίας. Πρόκειται στην ουσία για προσπάθεια μιας χώρας να διατηρήσει το συγκριτικό πλεονέκτημά της σε κλάδους έντασης εργασίας, με τη χρησιμοποίηση εργατικού δυναμικού άλλων χωρών. Η προσπάθεια αυτή παραγνωρίζει τη σημαντική πραγματικότητα ότι το συγκριτικό πλεονέκτημα που διέθετε η χώρα μας ήταν εν πολλοίς πλασματικό και απόρροια εξω-οικονομικών παραγόντων (Πολυϊνική Συμφωνία). Οι επιδράσεις αυτών των παραγόντων ατονούν ενόψει των νέων συσχετισμών, που διαμορφώνονται μετά το άνοιγμα των Δυτικών χωρών προς την Ανατολή. Ήδη η Ε.Ε. μετά την υπογραφή των Ενδιάμεσων Συμφωνιών με τις Χ.Κ.Α.Ε. έχει λάβει ειδικά μέτρα απελευθέρωσης στον τομέα του έτοιμου ενδύματος (Βαλντέν, 1995, σελ. 55). Στο βαθμό λοιπόν, που ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας στην Ελλάδα δεν αναπτύξει κάποιο πλεονέκτημα σε άλλα στάδια παραγωγής (βαφή, φινίρισμα, σχεδιασμός κ.λπ.) θα χάσει γρήγορα και το ρόλο του συνδετικού κρίκου μεταξύ Ευρώπης και χωρών της Βαλκανικής.

Για τις επιχειρήσεις που αναπτύσσουν παραγωγική δραστηριότητα στις γειτονικές χώρες με στόχο την εκμετάλλευση της τοπικής αγοράς τα πράγματα, σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις πάνω στην ελληνική οικονομία, είναι λιγότερο ξεκαθαρισμένα. Κατ' αρχήν, στον τομέα της απασχόλησης δεν προκύπτει άμεσος ανταγωνισμός με την έννοια που περιγράφηκε παραπάνω. Οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνται εκεί αφορούν στην παραγωγή πρόσθετου προϊόντος και όχι σε αντικατάσταση της εθνικής απασχόλησης για την παραγωγή του ίδιου προϊόντος. Ανταγωνισμός στον τομέα της απασχόλησης από αυτήν την κατηγορία επενδύσεων μπορεί να προκύψει μόνο έμμεσα. Η παραγωγή στις γειτονικές χώρες αντιστρατεύεται τις βιομηχανικές εξαγωγές της χώρας, γεγονός που μπορεί να έχει αρνητικές επιπτώσεις στο επίπεδο της εθνικής παραγωγής και της απασχόλησης. Το αποτέλεσμα αυτό μπορεί να πάρει σημαντικές διαστάσεις, καθώς οι εξαγωγές της χώρας προς τις Χ.Κ.Α.Ε. γνωρίζουν αλματώδη αύξηση τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με τα τελευταία δεδομένα (1996), οι εξαγωγές της Ελλάδας προς τις Χ.Κ.Α.Ε. διαμορφώνονται σε ποσοστό μεγαλύτερο του 16% των συνολικών εξαγωγών.

Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι ο έμμεσος ανταγωνισμός που συζητάμε εδώ δεν είναι καθόλου αυτονόητος. Η παραγωγή στις βαλκανικές χώρες μπορεί να αφορά σε συμπληρωματικά και όχι σε ανταγωνιστικά προς τις ελληνικές εξαγωγές προϊόντα¹⁰. Μια εναλλακτική δυνατότητα είναι η παραγωγή ενός ανταγωνιστικού προϊόντος στο εξωτερικό και η διακίνηση των υπολοίπων της μητρικής εταιρείας. Σε μια τέτοια περίπτωση οι εξαγωγές της χώρας πλήττονται πολύ λιγότερο. Να προσθέσουμε ακόμα εδώ ότι το σενάριο για τη σχέση μεταξύ εξαγωγών και άμεσων επενδύσεων στις Χ.Κ.Α.Ε. περιπλέκεται περισσότερο λόγω της στενής σύνδεσης του ελληνικού κεφαλαίου με το ξένο. Υπάρχουν ενδείξεις σύμφωνα με τις οποίες το ξένο κεφάλαιο επιχειρεί τη διείσδυση του στα Βαλκάνια μέσω ελληνικών θυγατρικών¹¹, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η διείσδυση που επιχειρείται είναι αυτόνομη. Οι επιλογές κάθε φορά εξαρτώνται από τη στρατηγική της συγκεκριμένης πολυεθνικής, από τις γενικότερες τάσεις που διαμορφώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο σε επιμέρους κλάδους της βιομηχανίας, αλλά και από τη στρατηγική των ίδιων των ελληνικών επιχειρήσεων. Όλες αυτές οι παράμετροι παραμένουν ακόμα δυσανάγνωστες και καθιστούν το έργο της οριστικής απάντησης για τη σχέση μεταξύ άμεσων επενδύσεων και ελληνικών εξαγωγών εξαιρετικά δύσκολο. Ούτε, τέλος, μπορεί να αποκλειστεί το γεγονός ότι λόγω των τεράστιων αναγκών αυτών των χωρών τα δυο μεγέθη μπορεί και να συμβαδίζουν μεσοπρόθεσμα. Για την ώρα λοιπόν μπορούμε να μιλάμε μόνο για αρχικές ενδείξεις, ενώ παράλληλα επισημαίνουμε την ανάγκη για διεξαγωγή περαιτέρω έρευνας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της πρωτογενούς έρευνας (Λαμπρινίδης κ.ά., 1997) οι επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία από την πραγματοποίηση επενδύσεων στο εξωτερικό με κίνητρο την εκμετάλλευση της τοπικής αγοράς είναι θετικές. Η αισιόδοξη αυτή εικόνα έχει δυο αλληλοσχετιζόμενες πλευρές και αφορά τόσο στην εγκατάσταση των επιχειρήσεων όσο και στη φάση της λειτουργίας τους. Κατα πρώτο λόγο, λοιπόν, πολλές επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν στις Χ.Κ.Α.Ε. προμηθεύτηκαν μέρος του παραγωγικού τους εξοπλισμού από την Ελλάδα. Το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει έντονα τους κλάδους των τροφίμων, των ποτών και του καπνού. Στους κλάδους αυτούς η Ελλάδα έχει μια αξιόλογη σχετικά παράδοση, στον τομέα παραγωγής εξοπλισμού και παραγωγικών εγκαταστάσεων· πρόκειται κυρίως για μηχανήματα επεξεργασίας καπνού, δεξαμενές οινοποίησης, συσκευαστήρια φρούτων, ψυγεία επαγγελματικής και βιομηχανικής χρήσης κ.λ.π. Κατά δεύτερο λό-

γο, πολλές επιχειρήσεις υποστήριξαν ότι τις πρώτες ύλες που επεξεργάζονται εκεί τις προμηθεύονται από την Ελλάδα, ενώ κάποιες άλλες δήλωσαν ότι προμηθεύονται μέρος μόνο των πρώτων υλών από την Ελλάδα. Τα στοιχεία αυτά είναι ενθαρρυντικά για τρεις σημαντικούς λόγους:

- Διευρύνουν το φάσμα των ελληνικών εξαγωγών με αποτέλεσμα τη μικρότερη εξάρτηση από συγκεκριμένα προϊόντα.
- Καθιστούν τις ελληνικές εξαγωγές λιγότερο ελαστικές ως προς τις κυκλικές διακυμάνσεις των οικονομιών του εξωτερικού.
- Διευκολύνουν την αναδιάρθρωση και δυναμικά την αναβάθμιση της ελληνικής βιομηχανίας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Η αισιοδοξία που διαγράφουν οι παραπάνω προκαταρκτικές ενδείξεις για το μέλλον της ελληνικής βιομηχανίας δεν πρέπει να είναι υπέρμετρη. Θα μπορούσαν να αναφερθούν παράλληλα πολλοί λόγοι γύρω από τις εγγενείς αδυναμίες της ελληνικής βιομηχανίας, οι οποίοι δημιουργούν σκεπτικισμό. Η συζήτηση βέβαια αυτή ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας. Πριν κλείσουμε ωστόσο θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε σύντομα σε μια αρνητική διάσταση του τρόπου διεξόδου των ελληνικών επιχειρήσεων στις γειτονικές χώρες και η οποία κατά τα φαινόμενα τίθεται εδώ με τους όρους της παραπάνω ανάλυσης. Η διάσταση αυτή, αν και από την άποψη του οικονομικού ορθολογισμού σε επίπεδο επιχείρησης είναι πέρα για πέρα κατανοητή, εγείρει κάποιες επιφυλάξεις ως προς τη μακροχρόνια στόχευση των ελληνικών επιχειρήσεων. Πρόκειται, λοιπόν, για την τάση πολλών επιχειρήσεων να συνδυάζουν την επένδυση στο εξωτερικό με μεταφορά του παλαιού παραγωγικού εξοπλισμού από τη μητρική εταιρεία. Η κίνηση αυτή συνοδεύεται συχνά από αντικατάσταση του παλαιού εξοπλισμού της μητρικής επιχείρησης με νέο. Ο συνδυασμός αυτών των δύο κινήσεων έχει δύο σημαντικές οικονομικές πλευρές. Από τη μία πλευρά περιορίζει τον κίνδυνο της επένδυσης στο εξωτερικό λόγω του χαμηλού κόστους, που συνεπάγεται η χρήση απαξιωμένου κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, η όποια κερδοφορία της θυγατρικής μονάδας λειτουργεί ως μορφή επιχορήγησης για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της μητρικής εταιρείας. Ωστόσο, η συμπεριφορά αυτή, παρά τα σημαντικά οικονομικά πλεονεκτήματα που τη χαρακτηρίζουν δεν παύει να δημιουργεί ανησυχίες εξαιτίας της λογικής που την υπογραμμίζει: ότι δηλαδή η αγορά των χωρών της Κ.Α.Ε. είναι λιγότερο απαιτητική έναντι της ελληνικής ως προς την ποιότητα του προϊόντος. Το

πρόβλημα αυτό είναι ανεξάρτητο από την ικανότητα του παλαιού μηχανολογικού εξοπλισμού να λειτουργεί ομαλά, χωρίς δηλαδή διακοπές και ελλείψεις, στο νέο περιβάλλον. Στο βαθμό που η λογική αυτή δεν εγκαταλειφθεί σύντομα οι κίνδυνοι να βρεθούν οι ελληνικές επιχειρήσεις του εξωτερικού μπροστά στα ίδια προβλήματα που αντιμετώπισε το σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας στη δεκαετία του 1980 είναι ορατοί.

Σημειώσεις

1. Χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.
2. Για παράδειγμα το 1993 το επίπεδο του ωρομισθίου στη Βουλγαρία ήταν μόνο 0,33 δολάρια εν συγκρίσει με 4 δολάρια στην Ελλάδα (ILO, 1995).
3. Πρόκειται για τις χώρες: Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία και Ουγγαρία.
4. Το εμπειρικό υλικό αυτού του άρθρου βασίζεται σε πρόσφατη έρευνα των συγγραφέων. Η έρευνα συντάχτηκε το 1997 για το Υπουργείο Ανάπτυξης στα πλαίσια της χάραξης της Νέας Βιομηχανικής Στρατηγικής και συμμετείχαν οι: Καλανταρίδης Χρ., Κουρτέσης Αρτ., Καραγιάννη Στ., Κατσίκας Ηλ. και Λαμπριανίδης Α. Επιστημονικός υπεύθυνος της έρευνας ήταν ο κ. Λαμπριανίδης Α. με το όνομα του οποίου θα γίνεται στη συνέχεια η αναφορά στην πηγή αυτή.
5. Οι επιχειρήσεις που μεταφέρουν στο εξωτερικό δύο τουλάχιστον στάδια της παραγωγής ανέρχονται στο ποσοστό του 81 % (Λαμπριανίδης κ.ά., 1997).
6. Περιπτώ βέβαια να τονιστεί εδώ ότι ορισμένες περιοχές υφίστανται τις συνέπειες αυτής της πορείας με εντονότερους ρυθμούς. (Για παράδειγμα, στο Ν. Δράμας μειώθηκε η απασχόληση στον κλάδο του ενδύματος από 6.320 άτομα το 1988 σε 1.750 το 1996 και ο αριθμός των επιχειρήσεων με πάνω από 10 απασχολούμενους από 43 σε 18).
7. Επισημαίνεται εδώ ότι η συζήτηση επικεντρώνεται στο επίπεδο της απασχόλησης και όχι του εισοδήματος, το οποίο επηρεάζεται προφανώς από την σύνθεση της απασχόλησης στους αντίστοιχους κλάδους και τα επιμέρους καθήκοντα.
8. Η ΕΣΥΕ δεν κατασκευάζει δείκτες βιομηχανικής παραγωγής με τριψήφιο κωδικό.
9. Τέτοια φαινόμενα είναι σήμερα ορατά.
10. Η θέση για τη μη ύπαρξη ανταγωνιστικής σχέσης μεταξύ εξαγωγών και επενδύσεων στο εξωτερικό υποστηρίχτηκε από τον Amin (1974). Για λόγους προφανείς το ενδεχόμενο αυτό είναι πολύ περιορισμένο για την ελληνική βιομηχανία.

11. Η έννοια των θυγατρικών εδώ πρέπει να κατανοηθεί με ευρύτητα έτσι ώστε να περιλαμβάνει την ενσωμάτωση όλων των συμφερόντων του ξένου κεφαλαίου ανεξάρτητα από την μορφή συνεργασίας και παρουσίας του στο ελληνικό έδαφος.

Βιβλιογραφία

- Amin S., *Capital Accumulation on World Scale*, Monthly Review Press, 1974.
- Βαλντέν Σ. κ.ά., *Η διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η Ελλάδα*, Έκθεση προς το Υπ. Εξωτερικών, ΕΚΕΜ, Αθήνα, 1995.
- Γιαννίτσος Τ., *Η ένταξη στην Ε.Κ. και οι επιπτώσεις στη βιομηχανία και στο εξωτερικό εμπόριο*, IMM, 1988.
- Γιαννίτσος Τ., *Η δυναμική των σχέσεων εξειδίκευσης μεταξύ Ελλάδας-Ισπανίας-Πορτογαλίας-Τουρκίας και Ξένες Επενδύσεις στην Ελλάδα την δεκαετία του 1980*, ΕΚΕΜ-Παπαζήσης, Αθήνα, 1992.
- Γιαννίτσος Τ., «Βιομηχανική πολιτική, αποβιομηχάνιση και φθίνουσες περιοχές», στην *Ημερίδα του Ινστιτούτου Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών* 3.4.1996.
- Γιαννίτσος Τ., Συνέντευξη, «Η ελληνική παραγωγή εκτός συνόρων», *ΕΠΙΛΟΓΗ*, Φεβρ. 1997.
- Dunning J.H., «Re-evaluating the benefits of foreign direct investment», *Transnational Corporations*, vol. 3(1), 1994, σελ. 23-51.
- EBRD, *Transition Report*, London, Oct. 1994.
- Hunya G., «Foreign direct investment and privatisation in Central and Eastern Europe», *Communist Economies and Economic Transformation*, vol. 4(4), 1992, σελ. 501-511.
- Krugman P., *Η εποχή των μειωμένων προσδοκιών*, Πόλις, Αθήνα, 1995, [1994].
- Krugman P., *Pop internationalism*, MIT Press, Cambridge Mass., London, 1996.
- Λαμπριανίδης Λ., Καλανταρίδης Χρ., Καραγιάννη Στ., Κατσίκας Η. και Κουρτέσης Αρτ., *Η ελληνική βιομηχανία στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη*. Υπουργείο Ανάπτυξης (πολυγραφ.), 1997.
- Lankes H.P., Venables A. J., «Foreign direct investment in econo-

- mic transition: the changing pattern of investments», *Economics of Transition*, Vol 4 (2), 1996, σελ. 331-347.
- Meyer K.E., «Foreign direct investment in the early years of transition: a survey», *Economics of Transition*, vol 3 (3), 1995, σελ. 301-320.
- Μητσός Α., *Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984.
- Ozawa T., «Foreign direct investment and economic development», *Transnational Corporations* 1(1), 1992, σελ. 27-54.
- Sheehy J., «Foreign direct investment in the CEECs», in: European Commission 1994, *European Economy Reports and Studies*, vol. 6, 1994, σελ. 131-148.
- UN, *World Investment Report 1991, The Triad in Foreign Direct Investment*, United Nations, 1991.
- UN, *World investment directory 1992, Vol II, Central and Eastern Europe*, United Nations, 1992.
- UN, *World Investment Report 1993, Transnational corporations and integrated international production*, United Nations, 1993.
- UN, *World Investment Report 1994, Transnational corporations employment and the workplace*, United Nations, 1994.
- UN, «Evaluating the Uruguay Round», *World Economy*, 1995.
- World Bank, *World Development Report*, World Bank, Washington, 1995.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΑΕΠ κατά κεφαλή (σε \$, τρέχουσες ισοτιμίες)

Χώρα	1991	1992	1993	1993β	1994
Βιζεγκραντ					
Πολωνία	1956	1846	1691	5000	2420
Τσεχία	2129	2752	3061	7550	3200
Ουγγαρία	3036	3444	3555	6050	3840
Σλοβακία	1902	1058	1103	6290	2250
Βαλτική					
Λιθουανία	300	300	800	5010	1350
Λεττονία	300	400	1100	3110	2320
Εσθονία	300	600	900	6320	2820
Βαλκανική					
Αλβανία				999	380
Βουλγαρία	877	1225	1410	4100	1250
Ρουμανία	1241	853	1083	2800	1270
τ. Γιουγκοσλαβία					
Σλοβενία	6339	6174	5874	10585	7040
Κροατία					2560
ΠΓΔΜ					820
Λευκορωσία (Μπελαρούς)				6240	2160
Ουκρανία	190	380	190		1910
Μολδαβία				2870	870
Βοσνία-Ερζεγοβίνη					
Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας					
Ρωσία	284	535	1174	5050	2650
Μογγολία					
Υπερκαυκάσιες					
Αρμενία				2040	680
Γεωργία				1750	na
Αζερμπαϊτζάν				2190	500
Κεντρική Ασία					
Καζακστάν	160	340	1500		1160
Ουζμπεκιστάν					960
Κιργισία					630
Τουρκμενιστάν					na
Τατζικιστάν					
ΕΛΛΑΔΑ					7700

Πηγή: Βαλκανική ενημέρωση, τόμ. 27, Βαλκανική ενημέρωση, τόμ. 35 (για 1993β) και World Bank (1997, σελ. 188-89).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
Επενδύσεις επιλεγμένων χωρών σε Χ.Κ.Α.Ε. (%)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Αυστρία										
Κ.Α.Ε.	0	0	2,27	2,86	6,14	22,7	39,33	25,15	40,01	42,45
Βουλγαρία	0	0	0	0	0	0	0	0,00	0,12	0,80
Τσεκία	0	0	0	0	0	1,08	7,3	6,86	12,60	12,62
Ουγγαρία	0	0	2,27	2,85	6,14	21,62	29,33	15,66	16,75	13,49
Πολωνία	0	0	0	0	0	0	2	0,73	0,70	0,73
Ρουμανία	0	0	0	0	0	0	0	0,00	0,06	0,51
ΕΣΣΔ	0	0	0	0	0	0	0	0,29	0,47	0,58
Γαλλίας										
Κ.Α.Ε.	0,08	0,28	0,00	0,12	0,05	0,18	1,19	2,13	2,26	2,29
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,05
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,22	0,46
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,87	0,61
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,07	0,07
Ρουμανία	0,06	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,07	0,07
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,06	0,01	0,03	0,18	0,33	0,15	1,0
Φιλανδίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-4,92	2,52	0,87
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,74	0,94	0,21
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,44	0,46	0,04
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-1,93	-0,20	0,31
Δανίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,02	0,40	0,17	0,12	0,10	0,45	0,76	4,16	1,36
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,29
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,30	0,29	0,00	0,37
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14	0,28	0,00	0,37
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,12
Βελγίου & Λουξεμβούργου										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	-0,24	1,38	0,13	0,59	4,75	0,38	8,30	2,46
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,08	-0,04	-0,02	0,18	0,02	0,47	-0,77
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,06	1,00	0,27	0,52	3,16
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,27	0,13	0,14	0,99	0,09	3,42	-1,53
Πολωνία	0,00	0,00	-0,33	0,95	-0,02	-0,13	0,09	0,08	1,92	-1,15
Ρουμανία	0,00	0,00	0,06	0,05	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,01	1,32
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,01	0,02	0,06	0,55	2,32	-0,13	0,01	0,55

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 (συνέχεια)

Ισπανίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,21	0,25	0,35	0,54
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	-0,01	0,00	0,00
Τσε/κία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,03	0,01	0,06
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,11	0,01	0,11
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,09	0,27	0,15
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,14	0,01	0,05	0,09
Σουηδίας										
Κ.Α.Ε.	0,06	0,00	0,00	0,02	0,05	0,09	0,24	6,37	5,80	1,19
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Τσε/κία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,04	2,06	0,18
Ουγγαρία	0,06	0,00	0,00	0,01	0,05	0,02	0,12	2,97	1,48	0,20
Πολωνία	0,01	0,00	0,00	0,01	0,00	0,07	0,09	0,80	1,04	0,36
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,00	0,00
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,08	0,08	-0,27
Μεγ. Βρετανίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,16	1,52	0,27	1,18
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,03	0,03	0,15
Τσε/κία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,07	0,04	0,23
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,14	0,50	0,08	0,43
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,46	0,07	0,36
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,04	0,04
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,03	0,02	-0,03	-0,09	0,06	0,64
ΗΠΑ										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,83	1,19	2,16	1,52
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02
Τσε/κία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,26	0,03	0,15
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,46	0,53	0,36	1,01	0,25
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	0,42	0,25	0,22
Ρουμανία	0,00	0,00	-0,02	0,01	0,01	0,00	0,02	0,02	0,02	0,05
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,18	0,04	0,29	0,27
Γερμανίας										
Κ.Α.Ε.	0,14	0,09	0,29	0,30	0,56	0,80	3,54	5,83	10,14	12,95
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,04	0,02	0,03	0,36
Τσε/κία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	2,06	1,90	2,66	4,11
Ουγγαρία	0,01	0,02	0,01	0,08	0,25	0,53	1,06	2,80	3,45	3,51
Πολωνία	0,00	-0,01	0,01	-0,06	0,01	0,02	0,17	0,56	1,75	1,55
Ρουμανία	0,00	0,00	-0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,04	0,03	0,06
ΕΣΣΔ	0,00	0,01	0,03	0,04	0,11	0,09	-0,21	0,06	0,11	0,63
Ολλανδίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	-0,21	0,10	0,10	0,09	0,05	1,47	4,64	4,40	2,21

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 (συνέχεια)

Ολλανδίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	-0,21	0,10	0,10	0,09	0,05	1,47	4,64	4,40	2,21
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,09	1,55	0,88	0,27
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,67	1,11	1,23	0,69
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,53	0,29	0,96	1,14
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,13	-0,08
Ιαπωνίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,02	0,02	0,03	0,10	0,56	0,15	0,30	0,35
Βουλγαρία		0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,02	0,00
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,02	0,00	0,00	0,05	0,44	0,01	0,20	0,10
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,00	0,00	0,02	0,01
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,02	0,03	0,04	0,12	0,13	0,06	0,05
Νορβηγίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	1,67	
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,28	
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,24	
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,53	
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,02	
Ιταλίας										
Κ.Α.Ε.	0,00	0,25	0,53	0,18	2,47	0,65	0,53	1,63	6,00	2,78
Βουλγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,01
Τσεκία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,74	0,16	0,21
Ουγγαρία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,45	0,71	0,44
Πολωνία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,37	4,25	0,73
Ρουμανία	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	-0,45	0,04	0,08
ΕΣΣΔ	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,06	0,07

Πηγή: *OECD International Direct Investments Statistics Yearbook.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Ελληνικές επενδύσεις στις Χ.Κ.Α.Ε. κατά κλάδο επενδυτικής δραστηριότητας και χώρα (α.α.)

	Αλβα- νία	Βουλ- γαρία	Ρου- μανία	ΠΓ- ΔΜ	Ουκρα- νία	Πολω- νία	Ουγ- γαρία	Ν. Γιου/ βία	Λιθουα- νία	Ρω- σία	Μολδα- βία	Γερμ- γία	Αρμε- νία	Σερ- βία	Σύνο- λο	α.α.	%
Σύνολο																	
Πρωτογενή	7	2														9	0,9
Γεωργικές																	
καλλιέργειες	1	2														3	
Ιχθυοτροφεία	6															6	
Σύνολο	127	89	23	3	9	4	3	3	0	13	2	0	1	0	277	100	30,0
Βιομηχανίας																	
Ορυχεία/ Λατομεία	4															4	1,4
Τρόφιμα γαλακτοκο- μικά/τυροκο- μείο/παγωτά	7	4	1													60	21,7
άρτος/κρουα- σάν/βουτήμα- τα/σκολάτα/ γαριδάκια	1	5	2		1				2						11	4,0	
ζύμωτικά ξηροί καρποί κονσερβο- ποιείο					1				1						2	0,7	
		1													1	0,4	
															1	0,4	

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 (συνέχεια)

ελιές/ελαίο- τριβείο	5	1									6	2,2
αλλαντικά/ κρεατοσκευά- σματα	1	2	1	3	1	1					10	3,6
παιδικές τροφές διαλογή	1	1									1	0,4
φρούτων τρόφιμα	1										1	0,4
άγνωστο		2									2	0,7
κτηνοτροφικές/ πηνοτροφικές	8										8	2,9
Κυλινδρόμυλοι/ Ζωοτροφές	2	2	1								5	1,8
Ποτά	7	8	5	1	1	1	4	1	1		29	10,4
επεξεργασία κα- πνού/βιομ/γία ταιγάρων	6			1	3				1		11	4,0
κλωστούφαντουρ- γία-ένδυση-υπό- δηση											131	47,3
εκκοκιστήριο βόμβακος	45	46	4	2	1						1	0,4
έταμο ένδυμα κλωστούφα- ντουργία	22	1		1							24	8,7

ΠΙΝΑΚΑΣ 3 (συνέχεια)

υποδημάτων ενδιάμεσες εισροές	4	1					2		7	2,5						
οικοδομικά υλικά	9								41	14,8						
ξύλο	5								9	3,2						
έπιπλο	2	2	1						5	1,8						
ψυγεία			1						5	1,8						
κιβώτια/είδη									1	0,4						
συσκευασίας	1	2	1						4	1,4						
χάρτου	2			2			1		5	1,8						
φύλλα PVC			2						2	0,7						
μεταλλικά εξαρτήματα	3								3	1,1						
παραγωγή χρωμάτων	1	3							4	1,4						
αλουμινίου		2	1						3	1,1						
λοιπές βιομηχανίες							5		1	0,4						
Σύνολο Εμπο- ρίου/υπηρε- σιών	111	314	181	3	8	0	2	1	1	6	5	5	0	1	638	69,1
Γενικό Σύνολο	245	405	204	6	17	4	5	4	1	19	7	5	1	1	924	100

Η πρωτοπορία και οι λογοτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα

Ελισάβετ Αρσενίου*

Περίληψη

Η ακαδημαϊκή έρευνα και διδασκαλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας υφίσταται θεσμικούς και θεωρητικούς περιορισμούς, όπως αυτούς που επιφέρει η πολλαπλά φορτισμένη διάκριση υψηλού-χαμηλού, που εγκαθιδρύθηκε από το μοντερνισμό, και αμφισβητήθηκε από τις νέες συνθήκες προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων. Θα μπορούσαμε να διαφύγουμε από αυτό τον αντιθετικό διαχωρισμό αν εξετάζαμε τα λογοτεχνικά κείμενα ως σημαίνουσες πρακτικές, ως δηλαδή παρεμβάσεις στη μοντερνιστική ιστορικοποίηση μέσω της μεταλλαγής των σημασιών τους από νέες αναγνώσεις. Θα επικεντρωθούμε στην κειμενικότητα ως κυρίαρχη σημαίνουσα πρακτική, διερευνώντας τη σε συγκεκριμένα κείμενα της ελληνικής πρωτοποριακής λογοτεχνίας.

Η νεοελληνική λογοτεχνία εντός και εκτός Ελλάδας διδάσκεται και ερευνάται καλυπτόμενη από θεσμούς, ιδρύματα ή τμήματα που οριοθετούν το αντικείμενό της, άλλοτε διευρύνοντας και άλλοτε περιορίζοντας τις δυνατότητές του να ελιχθεί στις διεθνείς και διεπιστημονικές πολιτιστικές συζητήσεις. Στην Ελλάδα ο λογοτεχνικός κανόνας διδάσκεται στους υποψήφιους πτυχιούχους με τις αναπροσαρμογές που δέχεται με το χρόνο, ακολουθώντας την παράδοση και τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του προσωπικού

* Διδάκτωρ Λογοτεχνίας.

των τμημάτων φιλολογίας. Στο εξωτερικό οι έδρες Νέων Ελληνικών εντάσσονται κυρίως σε τμήματα ξένων γλωσσών και λογοτεχνιών, άλλα που καλύπτουν τον πολιτισμό συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών ή σε τμήματα κλασικών σπουδών. Τόσο η διδασκαλία του λογοτεχνικού κανόνα με δεδομένες και δοκιμασμένες μεθόδους όσο και η μελέτη και παρουσίασή του σε συγκριτική βάση, που θριαμβευτικά αποδεικνύει στην καλύτερη περίπτωση την πολυμέρεια και στη χειρότερη τη δευτερογένεια της ελληνικής λογοτεχνίας, αποτελούν τις δύο ακραίες αλλά κυρίαρχες ακαδημαϊκές της όψεις. Έτσι, σε κάθε περίπτωση διδασκαλίας, ιστορικοποίησης ή θεωρητικοποίησης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, εκκρεμεί η αντιμετώπισή της με κριτήρια ανωτερότητας ή κατωτερότητας, εντοπιότητας ή ξενικότητας, κανονικότητας ή δευτερογένειας. Βασικό κριτήριο για τον αποκλεισμό κειμένων από το λογοτεχνικό κανόνα και τη θεωρητική εκμετάλλευση αυτού του αποκλεισμού είναι η αναγωγή τους στο λιγότερο προνομιακό μέρος των ανωτέρω αντιθέσεων που σε μεγάλο βαθμό απηχούν την κλασικότερη, επικρατέστερη στη Δυτική παράδοση, αντίθεση υψηλού-χαμηλού (high-low).

Υψηλή και λαϊκή κουλτούρα

Αν το αντικείμενο των λογοτεχνικών σπουδών γενικά αναλυθεί σε σχέση με το θεσμό στον οποίο εντάσσεται κάθε φορά, θα φανεί ότι η διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα και της ανάλυσής του γίνεται με βάση τον αποκλεισμό της μαζικής ή λαϊκής κουλτούρας και τη διατήρηση της υψηλής κουλτούρας με κριτήριο την αρχή της ενότητας¹. Η φαντασία (imagination), ως στοιχείο που διακρίνει τα κείμενα του κανόνα από όσα δεν ανήκουν σε αυτόν, υποστηρίζεται από την εμπειρική επιστημολογία της άμεσης πρόσβασης του αναγνώστη στο αυτόνομο, οργανικά υπάρχον κείμενο. Αυτή, για όσους διαμορφώνουν τον κανόνα με βάση τη διάκριση υψηλής και λαϊκής κουλτούρας, είναι η πηγή, ο σκοπός και η δοκιμασία της τέχνης (Easthope, 1991, σελ. 12).

Οι αρχές διατήρησης της αντίθεσης υψηλό-χαμηλό, η οποία διασφάλισε τα κριτήρια επιλογής του αντικειμένου των λογοτεχνικών σπουδών, είχαν τη βάση τους στο κατεξοχήν κίνημα υψηλής κουλτούρας του εικοστού αιώνα, το μοντερνισμό. Σύμφωνα με τον Andreas Huyssen, ο μοντερνισμός ήταν το κίνημα που εγκα-

θίδρυσε την αντίθεση αυτή με βάση την αμοιβαία διαφοροποίηση των όρων της, αποκαθιστώντας έτσι την απώλεια μίας ενοποιημένης κουλτούρας (1986, σελ. 3-15). Αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την αφομοίωση της από τη μοντερνιστική παράδοση, η αντίθεση υψηλό-χαμηλό έχει εξάλλου χαρακτήρα ιδεολογικό, εφόσον σε μεγάλο βαθμό απηχεί την αντιπαράθεση της αστικής προς τη μαρξιστική ιδεολογία².

Η μοντερνιστική ανάγνωση του λογοτεχνικού κειμένου, που συγκεντρώνει όλα τα χαρακτηριστικά του σε ένα κεντρικό σημείο ενότητας και αξίας, εγκαθιδρύει τον υψηλό του χαρακτήρα εφόσον θεωρεί την ταυτότητά του δεδομένη και αρνείται τη διστορική αξία του αποκλείοντας τη μεταλλαγή του μέσα στην ιστορία. Μία τέτοια ανάγνωση έχει ευροκεντρικό χαρακτήρα, αφού από τη μία πλευρά υποστηρίζει την ιδέα του νεκρού συγγραφέα και της διαχρονικής αξίας του κειμένου και από την άλλη απορρίπτει τις περιπτώσεις των δρώντων και ζώντων συγγραφέων του τρίτου κόσμου που είναι δημόσια πρόσωπα και αγωνίζονται για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής της συγκεκριμένης κοινότητας στην οποία ανήκουν (Easthope, 1991, σελ. 60). Εξάλλου, οι ορισμοί του ωραίου και ενδιαφέροντος αλλάζουν ταχύτατα, με αποτέλεσμα η κρίση του αποδέκτη ενός λογοτεχνικού κειμένου να διαφοροποιείται εποχιακά εντάσσοντάς το κατά καιρούς στην υψηλή ή λαϊκή λογοτεχνία, την επιστήμη ή τον πολιτισμό³. Στην εποχή πλέον του μεταμοντερνισμού, η διάκριση μεταξύ υψηλής και λαϊκής κουλτούρας και το ηγεμονικό της αποτέλεσμα παύει να αντιμετωπίζεται απροβλημάτιστα, εφόσον οι όροι της αντίθεσης συνυπάρχουν στο ίδιο κείμενο και επιβάλλουν την επανεξέταση των σχέσεών τους (Collins, 1989, σελ. 26).

Τα παραπάνω παραδείγματα είναι ενδεικτικά του πεπερασμένου, συμβατικού και φορτισμένου χαρακτήρα της αντίθεσης υψηλού-λαϊκού. Πριν καθορίσουμε τα πλαίσια της προοπτικής μέσω της οποίας μπορούμε να υπερβούμε τις περιοριστικές αντιθέσεις που περιγράψαμε, είναι απαραίτητο να επισημάσουμε ότι η αντίθεση υψηλό-χαμηλό έχει αντίστοιχη ιδεολογική ισχύ με αυτή μεταξύ γραπτής και προφορικής κουλτούρας. Η τελευταία, που ξεκινά με την τεχνολόγηση (technologizing) του λόγου, όπως περιγράφηκε και αναλύθηκε εξάίρετα από τον Walter J. Ong (1982), επιφυλάσσει για τη λογοτεχνία τη ρήξη ανάμεσα στο κείμενο και τα συμφραζόμενά του, η οποία διασφαλίστηκε από τη Νέα Κριτική και το Ρωσικό Φορμαλισμό (σελ. 161). Η γραφή (writing), κατά τον Ong, είναι αντικειμενική, αφαιρετική, και αναλυτική, έναντι

της προφορικότητας (orality), που έχει χαρακτήρα υποκειμενικό, πρακτικό και συμμετοχικό, χαρακτηριστικά τα οποία καθορίζουν επίσης τους δύο όρους της αντίθεσης υψηλό-χαμηλό, αντίστοιχα. Στα ελληνικά η διάκριση μεταξύ υψηλού και χαμηλού, προφορικού και γραπτού, έχει, σύμφωνα με το Δημήτρη Τζιόβα (1993, σελ. 247-248), αντικατασταθεί από τη διχοτομία δημόσιο και ιδιωτικό. Η ιεράρχηση αυτή, που διατηρήθηκε με σεβασμό από τον ελληνικό μοντερνισμό, αντιπαρέθεσε τον ετεροαναφορικό, συλλογικό και εθνικό χαρακτήρα των μοντερνιστικών κειμένων προς τον αυτοαναφορικό, ειρωνικό και (αυτο)κριτικό λόγο των πρωτοποριακών, δίνοντας βαρύτητα και αξία στο πρώτο μέρος της αντίθεσης.

Η κειμενικότητα ως σημαίνουσα πρακτική

Η απάντηση στην κλειστή επιστημολογία του Δυτικού κανόνα περί ενότητας και αξίας που εγκαθιδρύθηκε από το μοντερνισμό, με τις εκάστοτε πολιτιστικές και θεσμικές διαφοροποιήσεις και τη νεοκριτική του παράδοση, θα δινόταν με την αναδόμηση των πολιτιστικών συμφραζομένων της παραγωγής και υποδοχής των λογοτεχνικών κειμένων και με την αναγνώριση της πολιτιστικής λειτουργίας τους ως σημαίνουσών πρακτικών⁴. Η σημαίνουσα πρακτική αποτελεί σημειολογική διαδικασία μετατροπής των σημασιών και καθορίζει το κείμενο με βάση τη μεταλλαγή των σημασιών του όπως αυτές προσδιορίζονται από τη λειτουργία του σημαινομένου, την ιδεολογία και τη θέση του υποκειμένου στον κόσμο (Easthope, 1991, σελ. 108). Η κειμενικότητα⁵, η ιδιότητα του κειμένου ως παραγώγου της γραφής και των κωδίκων της, είναι η κυριότερη σημαίνουσα πρακτική όσον αφορά τα λογοτεχνικά κείμενα, γιατί περιλαμβάνει τις αλληπάλληλες αναδιαρθρώσεις τους μέσα στην ιστορία των αναγνώσεών τους. Η κειμενικότητα χαρακτηρίζεται από τη ντεριντιανή «διασπορά» (differance) και ακολουθεί τη δική της χρονικότητα που διαφέρει από τα όρια περιοδοποίησης της ιστορίας της λογοτεχνίας (Easthope, 1991, σελ. 110)⁶.

Με βάση την αρχή της κειμενικότητας ως κυρίαρχης σημαίνουσας πρακτικής, θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε ενδεικτικές διαδικασίες υπέρβασης των αντιθέσεων υψηλό-χαμηλό (γραπτό-προφορικό, δημόσιο-ιδιωτικό), που καθορίζουν τη διαμόρφωση του κανόνα στους θεσμούς διδασκαλίας και ανάλυσης της

λογοτεχνίας. Θα επικεντρωθούμε σε κείμενα της ελληνικής μοντερνιστικής και πρωτοποριακής λογοτεχνίας οι παραδόσεις, αναγνώσεις και χρήσεις των οποίων προβάλλονται ή αποκλείονται από τον κανόνα ανάλογα με τη σημασία τους, την ιδεολογία που εξυπηρετούν ή τη θέση του σπουδαστή σε αυτά.

Χαρακτηριστικές κατ' αρχήν είναι οι πολλαπλές λειτουργίες κανονικοποιημένων κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας ανάλογα με το θεσμό στον οποίο εντάσσονται κάθε φορά και τις συνθήκες υπό τις οποίες προσλαμβάνονται. Ένα ποίημα του Σεφέρη, για παράδειγμα, αναλύεται με νεοκριτικό σεβασμό από το Γ. Π. Σαββίδη, θεωρείται αντιπροσωπευτικό της ελληνικότητας ή μοντερνικότητας που περικλείει, σχολιάζεται φιλολογικά ή διακειμενικά προκαλεί τη μέγιστη συγκινησιακή συμμετοχή θεωρούμενο ως μαρτυρία, ακούγεται σε σχολικές εορτές, διαβάζεται στο Τρίτο Πρόγραμμα, παραπέμπει σε αρχετυπικές προφορικές μνήμες, αλλά και στα μη μυθοπλαστικά (non-fictional) κείμενα που το περιβάλλουν και τα οποία αναγιγνώσκονται και εκδίδονται εξαντλητικά.

Η κανονικοποίηση των κειμένων και των στυλιστικών χαρακτηριστικών του ελληνικού μοντερνισμού ή της πρωτοπορίας γίνεται σταδιακά, ενώ οι χαμηλές ή υψηλές ιδιότητές τους συνυπάρχουν και εκδηλώνονται εναλλακτικά ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο αυτά βρίσκονται και με το κοινό στο οποίο απευθύνονται. Ο ελληνικός μοντερνισμός προώθησε προφορικές αφηγήσεις της ελληνικής παράδοσης από την ομηρική έως τη μακρυγιαννική και έδωσε έμφαση τόσο στην εντοπιότητά τους όσο και στη δυνατότητά τους να θεωρούνται εγγράψιμα (scritible). Βέβαια η διακειμενικότητα των μοντερνιστικών έργων, η σημασία που αυτά έδωσαν στις πηγές και στις σημειώσεις, χρησιμοποιήθηκε σα βάση για την ελληνική νεοκριτική παράδοση που θα τολμούσαμε σχηματικά να πούμε ότι εγκαθιδρύθηκε επισήμως το 1961 στο συγκεντρωτικό τόμο κριτικής *Για το Σεφέρη*. Ενώ ένα μέρος των μοντερνιστικών κειμένων με πιο ιδιωτικό χαρακτήρα αποκλείστηκε, η προβολή άλλων (που έφτασε έως τη μελοποίηση) υπερτόνισε την αξία τους μέσω των δημόσιων χαρακτηριστικών τους⁷.

Η ελληνική πρωτοπορία, όπως εκδηλώθηκε προπολεμικά με τον υπερρεαλισμό, είχε στοιχεία άκρως ιδιωτικά που σχετίζονταν κυρίως με τη χρήση της αυτόματης γραφής. Εξάλλου, τα πρωτοποριακά κείμενα αποποιήθηκαν το λυρισμό και την προφορικότητα, διατηρώντας έναν γνήσια κειμενικό χαρακτήρα, με αποτέλεσμα να αντιμετωπιστούν εχθρικά από την κριτική ως ξενικά και ακατανόητα (Τζιόβας, 1989, σελ. 329). Από την άλλη πλευρά, τα

κείμενα του ελληνικού υπερρεαλισμού ήλξαν την προσοχή του λιγότερο μυημένου κοινού, προκαλώντας σκανδαλοθηρικά και περιγελαστικά σχόλια τόσο για το σκοτεινό νόημά τους όσο και για το ερωτικό τους περιεχόμενο. Εξάλλου, κείμενα όπως ο Μπολιβάρ, με περισσότερο δημόσιο χαρακτήρα, έγιναν δεκτά με θαυμασμό, ενώ αναγνώσεις γνωστών έργων τόσο του Εγγονόπουλου όσο και του Εμπειρικού ηχογραφήθηκαν σε δίσκους της εταιρίας Διόνυσος για τη σειρά «Ελληνικά ποιήματα». Πάντως, προφορικά στοιχεία ενυπάρχουν ακόμη και στα υπερρεαλιστικά έργα με τον πλέον κειμενικό χαρακτήρα⁸.

Μεταπολεμικά η προφορικότητα των λογοτεχνικών κειμένων εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική προϋπόθεση για τη διατήρηση της δημόσιας αξίας τους. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του έντεχνου λαϊκού τραγουδιού, το οποίο, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κονδύλη (1991, σελ. 42), καταλήγοντας «στη μελοποίηση υψηλής ποίησης, συνέβαλε πολύ στην κατάλυση της παλιάς βασικής διάκρισης ανάμεσα σε “αστικό” ή “λόγιο” και “λαϊκό” πολιτισμό». Στην περίπτωση τόσο των κοινωνικών ποιητών της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς όσο και των ποιητών της ήττας, τα διακειμενικά και αυτοαναφορικά στοιχεία της κειμενικής παραγωγής επισκιάστηκαν από την έμφαση που δόθηκε σε αυτή ως προφορική μαρτυρία. Ο νέο-υπερρεαλισμός, παράλληλα, βασισμένος στην κατάλυση της διάκρισης ποιητικών και προζαϊκών ειδών, αναζήτησε τις ξεχασμένες, ασυνείδητες, και κάποτε μεταφυσικές προφορικές πηγές της γραπτής υπερρεαλιστικής παραγωγής. Κατόπιν, τα κείμενα των «οργισμένων πεζογράφων» ανέδειξαν τις δυνατότητες της προφορικής ομιλίας και την ικανότητα της λογοτεχνίας να την καταγράψει, ενώ η γενιά του '70, με την εμπειρία της έντονης πολιτικής δράσης κατά την επταετία, άσκησε κριτική στη μαζική κουλτούρα, εκφράζοντας συγχρόνως με προφορικό χαρακτήρα αμεσότητας την αμφισβήτησή της.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι όσο ένα κίνημα, ρεύμα, σχολή ή συγκεκριμένη ομάδα κειμένων της νεοελληνικής λογοτεχνίας κανονικοποιείται, δίνεται έμφαση στο δημόσιο (εν πολλοίς προφορικό) χαρακτήρα τους, ενώ με τον καιρό το πλεόνασμα (συνήθως γραπτό) της μετάβασης από την ιδιωτική στη δημόσια λειτουργία τους, αν δε χαθεί, αποτελεί το βασικό υλικό επαναξιολόγησης των κειμένων αυτών από νέες προοπτικές κριτικής και θεωρίας της λογοτεχνίας. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κείμενα των οποίων ο προφορικός και δημόσιος χαρακτήρας δεν προβάλλεται από τους ίδιους τους συγγραφείς τους για λόγους κανονι-

κοποίησης, αλλά για λόγους κριτικής της κανονικοποίησης αυτής. Μελετώντας τα κειμενικά αυτά περιβάλλοντα, στα οποία η προφορικότητα σχολιάζεται και χρησιμοποιείται με σκοπούς διαφορετικούς από τους συνήθεις, μπορούμε να διαπιστώσουμε τον τρόπο λειτουργίας της κειμενικότητας ως σημαίνουσας πρακτικής.

Κειμενικότητα και πρωτοπορία

Στην περίπτωση των υπερρεαλιστών και των επιγόνων τους η παράδοση που ακολουθείται σταθερά είναι, όπως ήδη αναφέραμε, λόγια και γραπτή. Το ενδιαφέρον των πρώτων υπερρεαλιστών (Εμπειρικού, Εγγονόπουλου, και πρώιμου Κάλα) για τη γραπτή γλώσσα και παιδεία είναι ισχυρότερο και κριτικό της προφορικής παράδοσης. Ο Αλέξανδρος Αργυρίου (1983, σελ. 102-104) εντοπίζει τις λογοτεχνικές πηγές της καθαρεύουσας του Εμπειρικού τόσο στη γραφειοκρατική γλώσσα του Καρυωτάκη, όσο και στη γλωσσική παράδοση των Ελλήνων ρομαντικών, υπογραμμίζοντας τη σχέση της με τη φρασεολογία του τύπου και των επιστημονικών κειμένων. Ο Γ.Π. Σαββίδης (1972, ν.δ.) αποδίδει τη σχέση αυτή στην επιθυμία του ποιητή να απεγκλωβιστεί από τη δικτατορία του δημοτικισμού⁹, ενώ ο Νάνος Βαλαωρίτης ερμηνεύει την κειμενικότητα των γραπτών του Εμπειρικού και του Εγγονόπουλου με βάση την απόσταση που τηρούν οι δύο συγγραφείς από τα ίδια τους τα κείμενα. Ο τελευταίος, αναφερόμενος παραδειγματικά στην ανάγνωση του Ομήρου που επιχειρεί ο Εγγονόπουλος, επιμένει στο γραπτό και τυπογραφικό χαρακτήρα της ομηρικής ποίησης που κατά τον Εγγονόπουλο επικρατεί έναντι της επαναληπτικής προφορικότητας της παράδοσης που την καλύπτει¹⁰. Εξάλλου ο Μ. Mackinsey (1990, σελ. 245) επιμένει στις κειμενικές πηγές του έργου του Εγγονόπουλου, ο οποίος, με τη λογιότητα που προσδίδουν ιδιαίτερα στα τελευταία του κείμενα οι διαχρονικές γραμματολογικές μνήμες, αντιδρά στην ομοιογενή δημοτική της γενιάς του '30.

Οι μεταπολεμικοί επίγονοι των υπερρεαλιστών ακολουθούν τις αρχές τους όσον αφορά τη γραπτή παράδοση. Η Μαντώ Αραβαντινού στα ποιητικά της βιβλία *Γραφές*¹¹ προωθεί μία διακειμενική ποιητική, ακολουθώντας την παράδοση της λογοτεχνικής καθαρεύουσας που κληρονόμησε από τους Έλληνες υπερρεαλιστές¹². Συγκεκριμένα στη *Γραφή Β* η Αραβαντινού περιγράφει την πορεία

της σε μία μεγενθυμένη μακέτα πόλης. Οι λεπτομέρειες αυτής της περιήγησης δίνονται στα μοναδικά, εν μέρει δημοσιευμένα, προσχέδια της *Γραφής Β*, που εμφανίστηκαν το 1982 στο περιοδικό *Χνάρι(α)*. Σύμφωνα με τις σημειώσεις αυτές, η ομιλήτρια περιηγείται σε μία πόλη όπου η προφορική και γραπτή γλώσσα έχουν ξεχαστεί, δίνοντας τη θέση τους σε μερικούς κακόφωνους συνδυασμούς συμφώνων και σε ένα σύστημα αλγεβρικών εξισώσεων που συνιστά τη διεύθυνση και την ταυτότητα του κάθε κατοίκου. Με τη συνδρομή ενός γέροντα υμνογράφου, εξετάζει το χάρτη της πόλης αυτής με σκοπό να αποκρυπτογραφήσει έναν αρχαίο ύμνο, γραμμένο σε άγνωστο, ιδεογραφικό αλφάβητο, που βρίσκεται κωδικοποιημένος στις γραμμές του. Ο γέροντας υμνογράφος, ο μόνος κάτοχος της μνήμης των αρχαίων κωδίκων, πιστεύει πως η ομιλήτρια κατέχει τη μνήμη της γραπτής γλώσσας, παρόλο που η ίδια επιμένει ότι θυμάται μόνο τους ήχους της. Έτσι, σε ένα πολιτισμό ανεπαρκούς γλωσσικής επικοινωνίας, το γράφον υποκείμενο της *Γραφής Β* αγωνίζεται να ανακαλύψει την απόλυτη ενότητα του παλαιού και του νέου, των ευθειών και των πλαγίων, της προφορικής και γραπτής παράδοσης.

Η προφορικότητα στη *Γραφή Β* αντιπροσωπεύεται από το γέροντα υμνογράφο, που είναι ο μοναδικός κάτοχος των κωδίκων της προφορικής παράδοσης την οποία έχει καθήκον να συντηρήσει¹³. Η μνήμη αποτελεί γι' αυτόν το μοναδικό ασφαλή τρόπο αναβίωσης του χαμένου κειμένου σε μία πόλη όπου ο πολιτισμός της γραφής έχει αποστασιοποιήσει και αποξενώσει τον πληθυσμό της. Η αντικειμενικότητα, η αφαίρεση και η κατηγοριοποίηση έχουν καταργήσει την παλιά τάξη· η γλώσσα των μαθηματικών έχει αντικαταστήσει τον επικοινωνιακό λόγο και τη λογοτεχνία, με αποτέλεσμα οι ομιλητές της να έχουν χάσει την επαφή τους με την πραγματικότητα και τη φαντασία¹⁴. Το πολιτιστικό τους έδαφος άρχισε να βρίθκει σε τυπωμένα σημεία, ρητοροποιήθηκε και κανονικοποιήθηκε, ενώ η λογοτεχνία καταγράφηκε αποκλειστικά σε τυπογραφικό –ή ακόμη και τυπωμένο– υλικό. Το γράφον υποκείμενο, που πιέζεται να γράψει διαβάζοντας, είναι συνεπώς έγκλειστο σε μία δεσποτική διακειμενικότητα. Οι *Γραφές* της Αραβαντινού στο σύνολό τους, αναπαριστούν την αρχειοποίηση μίας γραπτής κουλτούρας που ανιχνεύει τις ρίζες της στην προφορική της παράδοση, ενώ από την αρχή είναι φανερό ότι η αναζήτηση αυτή θα αποβεί μάταιη.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκλισης προφορικών και γραπτών λειτουργιών ενός λογοτεχνικού κειμένου είναι τα

πεζογραφήματα-παραβολές του Νάνου Βαλαωρίτη. Η περίπτωση του Βαλαωρίτη είναι ενδεικτική των εξελίξεων της ελληνικής πρωτοπορίας με βάση τόσο τη μεταπολεμική μοίρα του γαλλικού υπερρεαλισμού όσο και τα πολιτικά και ιδεολογικά ενδιαφέροντα της νέας ευρωπαϊκής και αμερικανικής πρωτοπορίας. Τα κείμενα του Βαλαωρίτη συνδυάζουν την αυτόματη γραφή με στοιχεία και τεχνικές πρωτόγονων μύθων και, υιοθετώντας παραβολές και θρύλους ως μήτρες κατασκευής της υπερρεαλιστικής ποιητικής εικόνας και ύλης, στρέφονται στο μυστικισμό και τον αποκρυφισμό, παραπέμποντας στη μεσαιωνική αλχημεία και τις αινιγματικές της εσωτερικιστικές διαδικασίες. Ενδεικτικό του πολυδιάστατου αλληγορικού διδακτισμού των αλχημιστικών κειμένων και των επιδράσεών τους στη μεταπολεμική πρωτοπορία είναι το διήγημα του Βαλαωρίτη *Προμελέων* (1986, σελ. 15-21)¹⁵. Δίνοντας τη δική του εκδοχή για την ταυτότητα της μυθικής Σφίγγας, ο συγγραφέας στο διήγημα αυτό αναπαράγει λογοτεχνικά το θρύλο της Προμελέωνης, μίας βασίλισσας με σώμα λιονταριού, που θανατώθηκε από την ανταγωνίστριά της στο θρόνο του λεοντόμορφου βασιλιά Προμελέοντα. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μία αλληγορία βασισμένη σε ρητό του αλχημιστή Ερμή Τρισμεγίστου, το έργο του οποίου ήλξε την προσοχή των υπερρεαλιστών εξαιτίας των αποκρυφιστικών του μεθόδων μαγικής αναπροσαρμογής της ύλης. Αναζητώντας μία νέα γλώσσα, αντίστοιχη στη δομή και λειτουργία με αυτή του υποσυνειδήτου, οι υπερρεαλιστές κατέφυγαν στους αρχετυπικούς μύθους της αναγέννησης ύλης και πνεύματος που χρησιμοποιήθηκαν από τους αλχημιστές ως αλληγορίες της κυκλικής πορείας της υλικής και πνευματικής ωρίμανσης. Αυτοί οι μύθοι, που οι πηγές τους χάνονται σε πρωτόγονες προφορικές αφηγήσεις, αποτελούν μοντέλα για τη δημιουργία ενός νέου, υπερρεαλιστικού κόσμου.

Το μυθιστόρημα του Βαλαωρίτη *Ο Θησαυρός του Ξέρξη* (1984)¹⁶, ενσωματώνει στοιχεία ενδεικτικά των αποκρυφιστικών ενδιαφερόντων του μεταπολεμικού υπερρεαλισμού. Στο κείμενο αυτό γίνεται αναφορά σε γραπτά μιν, αλλά χαμένα αλχημιστικά κείμενα, που παραδίδονται από διηγήσεις. Ο προφορικός χαρακτήρας της παράδοσης αυτών των διηγήσεων είναι έντονος σε ολόκληρο το κείμενο και κορυφώνεται με την εμφάνιση του αλχημιστή Αντιξένη, που παρουσιάζεται ως καθοδηγητής του συγγραφέα.¹⁷ Η διδασκαλία του Αντιξένη είναι αυτή που ενέπνευσε το συγγραφέα στη διαμόρφωση της ποιητικής του. Όπως εξομολογείται ο ίδιος ο αφηγητής: «Όλα τα ποιήματά μου έχουν χημική βά-

ση. Είναι σαν εξισώσεις και θεωρίες της ύλης –όπως άλλοτε– οι αλχημιστές κρύβανε τη γνώση τους πίσω από αλληγορίες, ποιητικές παραβολές, μύθους και ιστορίες» (1982, σελ. 268). Η προφορική μνημονική παράδοση των αλχημιστικών αφηγήσεων στα πεζά του Βαλαωρίτη κειμενικοποιείται όχι μόνο επειδή εγγράφεται, αλλά επειδή αναδημιουργείται χρησιμοποιούμενη ως αφηγηματική τεχνική που προσδίδει αλυσσιδωτή πλοκή και αμφίσημες στιγμές στο περιεχόμενό τους.

Εξίσου χαρακτηριστική της κειμενικοποίησης της προφορικής παράδοσης, όπως αναλαμβάνεται από μεταπολεμικά πρωτοποριακά κείμενα, είναι η περίπτωση του ιδιόρρυθμου κινήματος του υπερλεξισμού που συνδυάζει κειμενικά με εξωκειμενικά στοιχεία. Ο Αλέξανδρος Σχινάς, περιγράφοντας τη θεωρία του υπερλεξισμού¹⁸, την οποία επινόησε ο ίδιος, υποστηρίζει ότι μόνο από σύμπτωση οι ιδέες έχουν προτεραιότητα έναντι των λέξεων. Εξαιτίας της συνεχώς μειούμενης σημασίας των λέξεων, η επικοινωνία μεταξύ των ομιλητών μπορεί να καταλήξει σε παρανοήσεις και ίσως να αποβεί άσκοπη και αδύνατη¹⁹. Ο υπερλεξισμός παρουσιάζεται ως ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης της ατυχούς αυτής συνθήκης²⁰, αφού, αρχίζοντας από τις ίδιες τις λέξεις, επικεντρώνεται στην οπτική πλευρά της γλώσσας παρά στη νοητική. Εφόσον εκλαμβάνεται ως δεδομένο ότι η αναφορική λειτουργία των λέξεων επιβάλλεται εκ των υστέρων μέσω μίας διαδικασίας αναδημιουργίας, ο υπερλεξισμός επιτρέπει τη γλωσσική όψη και τον ήχο να υπερσχύουν έναντι της σημασίας με τον ίδιο τρόπο που η αναδημιουργία υπερσχύει έναντι της τυχαιότητας. Η χρήση της υπερλεξιστικής γλώσσας προτείνεται από το Σχινά ως η λύση στη σύγχυση που προκλήθηκε από την προφορική επικοινωνία. Τέτοια γλώσσα θα αποτελείται από όλες τις σύνθετες λέξεις που ο κάθε υπερλεξιστής μπορεί να χρησιμοποιήσει στη διάρκεια του εκτενέστερου μονολεκτικού μονολόγου που μπορεί ποτέ να εκφωνηθεί²¹.

Η εξωκειμενική παρουσία και ο προφορικός λόγος του Ελευθέριου Δούγια, του πραγματικού, κατά το Σχινά, ιδρυτή του υπερλεξισμού, εξισορροπεί την πυκνή και πολυεπίπεδη κειμενικότητα του δοκιμίου του Σχινά για το νέο κίνημα. Δεκαετίες πριν από την πρώτη δημόσια εμφάνισή του, ο υπερλεξισμός υπήρχε μόνο στη μνήμη της ομάδας που τον δημιούργησε²². Με την «καταγραφή» του όμως, η παρουσία του έγινε μόνο κειμενική, αφού διασώθηκαν γραπτά θραύσματα της έντονης θρυλούμενης δράσης της υπερλεξιστικής ομάδας. Ο παρουσιαστής του υπερλεξισμού, Σχινάς, εν τέλει υπερίσχυσε έναντι του ιδρυτή του, Δούγια, ο

οποίος, παρά την ιστορική και συμβολικά υπεράνθρωπη παρουσία του, δεν είναι τίποτε άλλο από γλωσσική κατασκευή. Ο περίπλοκος χαρακτήρας του υπερλεξιστικού μανιφέστου γενικότερα και, τόσο το κειμενικό, όσο και το εξωκειμενικό του περιβάλλον, εμφανίστηκαν δημόσια στο τέλος της δραστηριότητας του κινήματος και άφησαν ανοικτή τη θεωρητική δυνατότητα της επ' άπειρον αναπαραγωγής του υπερλεξιστικού γλωσσικού υλικού που ήδη προϋπήρχε²³.

Μέσα στο ίδιο πνεύμα της πρωτοποριακής φάρσας του υπερλεξισμού κινείται και το βιβλίο *Επίτομον Εγκυκλοπαιδικόν Προσωπικόν Λεξικόν* (1992) του Δημήτρη Ρικάκη²⁴. Το εκτεταμένο αυτό κείμενο, που είναι αφιερωμένο στο Σχινά, ερμηνεύει δήθεν εγκυκλοπαιδικά και αναλύει με ένα προσωπικό εν πολλοίς συνειρμικό τρόπο κύρια και δευτερεύοντα ονόματα που αρχίζουν από Α, ένα τέχνασμα βασιζόμενο στην απειρία των γλωσσικών δυνατοτήτων που αποκάλυψε ο υπερλεξισμός, αλλά και στη διαδεδομένη τάση για αστεισμό και παιχνίδι, που αναπτύσσεται στο εσωτερικό μίας πρωτοποριακής ομάδας και εξαπλώνεται αποκτώντας εν τέλει αισθητικό χαρακτήρα.

Εξωκειμενικές προφορικές παραδόσεις με πρωτοποριακές αισθητικές σκοπιμότητες υιοθετήθηκαν και από τη «Σκηνή ή το Ελληνικό Underground»²⁵. Τα έργα των καλλιτεχνών αυτών, όπως ενδεικτικά του Πάνου Κουτρομπούση, αμφισβήτησαν τους φορμαλιστικούς πειραματισμούς της υψηλής μοντερνιστικής λογοτεχνίας, δίνοντας σε αυτούς χιουμοριστικές και παράδοξες διεξόδους. Οι ιστορίες του Κουτρομπούση (1978) αναφέρονται σε μία ποικιλία μύθων και αφηγήσεων, ειδών και τρόπων γραφής, κριτικάροντας την υψηλή τέχνη, σχολιάζοντας τον περισπούδαστο χαρακτήρα της και προτείνοντας μία υβριδική διεθνή βιο-γραμματική της λογοτεχνίας. Η εσκεμμένη αυτή προσβολή από παραδοσιακές προφορικές αφηγήσεις της στεγανότητας των υψηλών και γραπτών αξιών του κανονικοποιημένου μοντερνισμού, δημιούργησε συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος²⁶.

Συμπεράσματα

Είναι ενδιαφέρον ότι στις παραπάνω περιπτώσεις πρωτοπόρων δημιουργών τα κείμενα που παράγονται έχουν πολλαπλές λειτουργίες. Η Μαντώ Αραβαντινού, υπό μορφήν προζαϊκών σημειώ-

σεων αφηγείται την ανίχνευση των χαμένων προφορικών πηγών της γραπτής κουλτούρας. Οι σημειώσεις της δημιουργούν ένα παρακείμενο που χρήζει εξίσου προσεκτικής ανάγνωσης με το κυρίως κείμενο των *Γραφών*. Οι προφορικοί μύθοι και οι αποκρυφιστικές παραδόσεις αποτελούν τη βάση των κειμένων του Νάνου Βαλαωρίτη στα οποία αναφερθήκαμε. Η λογοτεχνική αφήγηση της αναζήτησης ποιητικής από το Βαλαωρίτη παραπέμπει σε ένα κόσμο χαμένων σαμανικών διηγήσεων, που αν δεν αναζητηθούν, η ανάγνωση των κυρίως κειμένων θα παραμείνει ατελής.

Ο υπερλεξισμός του Αλέξανδρου Σχινά είναι ένα ρεύμα μυθοπλαστικό, πρωτοποριακό και άκρως κειμενικό. Εξαπλώνεται όμως, και διαφεύγει της μονοδιάστατης ανάγνωσής του εφόσον αποτελεί μέρος μίας πρωτοποριακής φάρσας, που προσβάλλει τις διακρίσεις πραγματικότητας και φαντασίας, κειμενικότητας και προφορικότητας, υψηλού και χαμηλού. Ενώ θεωρητικά απευθύνεται σε όλους τους ομιλητές και παίρνει σχεδόν συμπαντικές διαστάσεις, ο υπερλεξισμός συνδέεται άμεσα με τις αναζητήσεις μίας συγκεκριμένης πρωτοποριακής ομάδας και δεν αποκτά παρά ελάχιστες εφαρμογές που παραπέμπουν ευθέως στο δοκιμακό του μανιφέστο, χρησιμοποιώντας το ως πρόσχημα για ακραίους κειμενικούς πειραματισμούς. Τέλος, τα κείμενα της «Σκηνης» μέσω της προφορικότητας ασκούν κριτική στην υψηλή τέχνη φέροντας πρωτοποριακού χαρακτήρα αποτελέσματα.

Εάν δεν αναδεικνυόταν η ποικιλία των λειτουργιών τους, τα κείμενα αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι συνεχίζουν την παράδοση του μοντερνισμού. Κι όμως, τα στοιχεία τους που διαφεύγουν αυτής της παράδοσης - όπως το περιεχόμενο της εξηγητικής σημείωσης της Αραβαντινού, οι αποκρυφιστικές παραδόσεις του Βαλαωρίτη, οι εξωκειμενικές περιπέτειες του υπερλεξισμού και η πρωτοποριακή προφορικότητα των συγγραφέων της «Σκηνης» είναι εκείνα που διαφοροποιούν τα κείμενα αυτά και τους δίνουν τη δυνατότητα να αναγνωστούν ως σημαίνουσες πρακτικές που θέτουν υπό αμφισβήτηση την υψηλή αισθητική ποιότητα και τον αποκλειστικό χαρακτήρα του μοντερνισμού. Η αντιμετώπιση των κειμένων αυτών ως σημαινουσών πρακτικών θα ερμήνευε την αμηχανία ανάγνωσης των πεζών του Βαλαωρίτη, τον υπεροπτικό αποκλεισμό έργων της ελληνικής «Σκηνης», καθώς και την περιορισμένη σημασία που δόθηκε τόσο στις μεταστρουκτουραλιστικές και κριτικές του μοντερνισμού αναζητήσεις της Αραβαντινού όσο και στον υπερλεξισμό του Σχινά, ως το παιγνιώδες μανιφέστο της παράδοξα σχεδιασμένης ποιητικής του.

Οι περιπτώσεις των κειμένων που παρουσιάστηκαν εδώ απο-

τελούν παραδείγματα μόνο σημαινουσών πρακτικών, που όμως δηλώνουν τη διαδεδομένη προκατάληψη απέναντι στην ελληνική πρωτοπορία. Η πρωτοποριακότητα των κειμένων αυτών δεν προϋπάρχει αντιθετικά προς τη μοντερνικότητα, και συνεπώς δεν προσδίδει χαμηλή και δευτερεύουσα ποιότητα στα κείμενα που χαρακτηρίζει, αλλά αναδεικνύεται από τη χρήση, τα παρακείμενα και την ερμηνεία τους. Εφόσον μπορούν να θεωρηθούν αναλόγως προφορικά, ακροαστικά, ή γραπτά, και αντίστοιχα να ενταχθούν στη λαϊκή, τη μαζική ή την υψηλή κουλτούρα, φαίνεται ότι τα κείμενα αυτά συνδυάζουν κριτικά και σκόπιμα περισσότερες λειτουργίες και εναλλάσσουν το λαϊκό, μαζικό, ή υψηλό τους χαρακτήρα επενδύοντας στην κειμενικότητα τους, το ποσοστό αναγνωσιμότητάς τους και τη διαφοροποίησή τους από την προφορική κουλτούρα.

Διατηρώντας αυτή τη λειτουργία, τέτοια κείμενα δεν μπορούν τόσο να εκληφθούν ως αναπόσπαστα μέρη ενός κανόνα όσο να εισέλθουν στο θεσμό της λογοτεχνίας ως σημαίνουσες πρακτικές: ως παρεμβατικές και κριτικές διαδικασίες της ομοιογένειας αυτού του θεσμού, που θα υπερέβαιναν τους αποκλεισμούς κειμένων και τους εγκλεισμούς άλλων και θα επέτρεπαν την ένταξη της νεοελληνικής λογοτεχνίας και της ακαδημαϊκής διδασκαλίας της σε ευρύτερα πολιτιστικά συμφραζόμενα, επεκτείνοντας έτσι την ποικιλία και επιρροή του αντικειμένου της.

Σημειώσεις

1. Σύμφωνα με τον Antony Easthope (1991, σελ. 10-11) στο μοντέλο των λογοτεχνικών σπουδών δομείται με βάση πέντε όρους ή χαρακτηριστικά που αφορούν τη μέθοδό τους: 1) μία παραδοσιακά *εμπειρική* επιστημολογία (*empirical epistemology*); 2) μία συγκεκριμένη παιδαγωγική πρακτική (*paedagogical practice*), τη *μοντερνιστική* ανάγνωση; 3) έναν *τομέα* σπουδών (*area of studies*) που διακρίνει τον κανόνα από τη λαϊκή κουλτούρα; 4) ένα *αντικείμενο* σπουδών (*object of studies*), το κανονικό κείμενο (*canonical text*); 5) την προϋπόθεση ότι το κανονικό κείμενο διέπεται από την αρχή της *ενότητας* (*unity*) – (δική μου μετάφραση).

2. Η ιστορία της αντίθεσης αυτής πέρασε από δύο κυρίως φάσεις: καταρχήν τη φιλελεύθερη ερμηνεία της, βασισμένη στην προσωπική ψυχολογία και τον ηθικό ατομισμό. Η λαϊκή κουλτούρα (*popular culture*), κατά τον Q.D. Leavis (1965, σελ. 51) πραγματοποιεί τους πόθους των αναγνωστών, οι οποίοι παραδίδονται χωρίς όρους στην ευχαρίστηση που

τους παρέχει, ενώ η υψηλή κουλτούρα (high culture) οδηγεί, μέσα από τις αντιξοότητες της ανάγνωσης, στην πραγματική ζωή (σελ. 74). Η δεύτερη φάση της αντίθεσης που εξετάζουμε έχει μαρξιστικές βάσεις. Σύμφωνα με τη σχολή της Φρανκφούρτης, ο ελιτισμός της υψηλής κουλτούρας βασίζεται στην ταύτιση της λαϊκής κουλτούρας με την παραγωγή αγαθών που η εργατική τάξη μπορεί να αγοράσει (Marcuse, 1968, σελ. 88-133). Μία άλλη μαρξιστική εκδοχή της δεύτερης αυτής φάσης της αντίθεσης βασίζεται στη θεωρία της κυρίαρχης ιδεολογίας και υποστηρίζει ότι η λαϊκή κουλτούρα έχει ιδεολογικό χαρακτήρα, κάτι που λείπει από την υψηλή κουλτούρα.

3. Πολύ ενδεικτικό της κυκλικής φοράς των πολιτιστικών αξιών από τις υψηλές στις χαμηλές και τανάπαλιν είναι το διάγραμμα που έχει κάνει ο James Clifford (1993, σελ. 57) για να δηλώσει τις εναλλασσόμενες σημασίες και τους θεσμούς που καλύπτουν ένα έργο τέχνης. Ένα τέτοιο έργο μπορεί να είναι διαδοχικά αυθεντικό (authentic), κατασκευή (artifact), μη-αυθεντικό (non-authentic) ή αριστούργημα (masterpiece), όταν υιοθετείται από τα μουσεία, τη λαογραφία, τον τουρισμό ή την τεχνολογία αντίστοιχα.

4. Ο όρος *signifying practice*, όπως μεταφέρθηκε στα ελληνικά από το Σωτήρη Δημητρίου (1978, σελ. 149), ορίζεται από τη Julia Kristeva ως «η συγκρότηση ενός συστήματος σημείων και το πέρασμα μέσα από αυτό». Αυτή η μετάβαση, που έχει πολιτικό χαρακτήρα, γίνεται μέσα από μία διαδικασία αλλαγής των κοινωνικών θεσμών και σημαίνει το πέρασμα από τη συμβολική στη σημειωτική πράξη.

5. Ως *κειμενικότητα* (textuality) ορίζεται η αναγνώριση ότι κάθε κείμενο είναι γραμμένο μέσα και από την γλώσσα. Κάθε λογοτεχνικό κείμενο προέρχεται αποκλειστικά από κειμενικές πηγές και δεν μπορεί να κρύψει τις περίπλοκες σχέσεις του με τα άλλα κείμενα.

6. Αναπτύσσοντας αντίστοιχο προβληματισμό, ο Wlad Godzich (1994, σελ. 81) προτείνει η διαφοροποίηση ανάμεσα στο μαζικό, το υψηλό (elit) και το λαϊκό να μη βασίζεται στις εγγενείς μορφικές ιδιότητες των έργων τέχνης, αλλά στους τρόπους πρόσληψης και χρήσης τους. Έτσι, με βάση αυτή τη διαφοροποίηση, το ίδιο έργο μπορεί να υποβάλλεται σε τρεις τουλάχιστο διαφορετικές χρήσεις. Ως παράδειγμα ο Godzich χρησιμοποιεί την περίπτωση της ακροαστικής κουλτούρας (auditive culture) στην οποία το προφορικό συνυπάρχει με το γραπτό, εφόσον το τελευταίο προσλαμβάνεται σε ακουστική μορφή. Η ακροαστική κουλτούρα δίνει αξία στο καινούργιο σε αντίθεση με την προσκόλληση στο παραδοσιακό που ενέχεται στην προφορική κουλτούρα και επιδιώκει συναισθηματική επιρροή του ακροατή, σε αντίθεση με την αποστασιοποίηση της γραπτής κουλτούρας.

7. Σύμφωνα με το Δημήτρη Τζιόβα (1993, σελ. 247) «Τα πρώτα κείμενα του Μπερτάτη ή του Ξεφλούδα ή αυτά του Πετζίκη, του Σκαρίμπα και της Αξιώτη δεν προσέχτηκαν τόσο όσο άλλα πιο εγκόσμια ή ακόμη και όσα κείμενα των ίδιων έχουν πιο δημόσιο θέμα».

8. Το υπερρεαλιστικό κείμενο του Εμπειρικού έχει έντονο κειμενικό και διακειμενικό χαρακτήρα, συνδυάζοντας συγχρόνως αρχαϊκές προφορικές μνήμες, οι οποίες συχνά ανάγονται στο παγανιστικό παρελθόν της ανθρωπότητας (αναγραμματισμοί, άναρθρες κραυγές, παραπομπή σε μία προϊστορική γεωγραφία).

9. Ο ίδιος ο Εμπειρικός υποστηρίζει ότι η γραφή του βασίζεται στην παιδεία του. Αναλύοντας τη σχέση του με τη δημοτική, καταλήγει: «Η δημοτική ήταν η λαλιά του τόπου μου, και την άκουγα, αλλά η παιδεία μου έγινε εξ ολοκλήρου στην καθαρεύουσα» (1976, σελ. 14).

10. Γράφει: «Ο νέος λοιπόν Όμηρος της Μοσχόπολης, παρόλο που είναι εκκεντρικός και κάτοικος δέντρων, μπορεί να μας φωτίσει περί του πώς γράφτηκαν τα ποιήματα, αν υποθέσουμε ότι πραγματικά γράφτηκαν από τον Όμηρο και δεν απαγγέλονταν μόνο προφορικά, όπως ισχυρίζονται ακόμη και σήμερα κάτι οπαδοί της απλοϊκής μούσας. Γιατί η Μοσχόπολις, παρόλο που λέγεται και Βοσκόπολις, έχει σχολή και τυπογραφείο, που μαθαίνουν Γράμματα οι Έλληνες, κι ας είναι και βοσκοί αγράμματοι. Μήπως έτσι και ο Όμηρος;» (1988, σελ. 84).

11. Πρόκειται για τα ποιήματα: *Γραφή Α* (1962), *Γραφή Β* (1964), *Γραφή Γ* (1971) και *Γραφή Δ και Ε* (1983).

12. Αναφερόμενη στη γραφή του Εμπειρικού στο δοκίμιο της «Ομιλείν Θέλω» (1976) η Αραβαντινού υπογραμμίζει την αυτονομία της γλώσσας του Saussure που αποτελεί την πηγή της διακειμενικής «επιθυμίας για ομιλία μέσω της λογοτεχνίας. Η γραφή του Εμπειρικού, που υπερβαίνει τα όρια της εθνικής γλώσσας και λογοτεχνίας, αντιπροσωπεύει γι' αυτή μία «χαρισματική» συμβολή στην κειμενικότητα της ελληνικής λογοτεχνίας. Παρόλη την αναζήτηση του προφορικού λόγου που υπονοείται στον τίτλο της, η Αραβαντινού επιμένει στην κειμενικότητα –παρά στην προφορικότητα– ως βάση του επιχειρήματός της για τη μόρφωση των Ελλήνων ποιητών: «Πώς με την αμορφωσιά να εξηγήσω την ύπαρξη τόσων χαρισματικών ποιητών;» (σελ. 12).

13. Η προφορική παράδοση, που είναι βαθειά θαμμένη στη μνήμη της ομιλήτριας, και τηρείται ευλαβικά από το γέρο υμνογράφο, αναφέρεται στη ελληνική στρατιωτική και θρησκευτική ιστορία. Η Αραβαντινού γράφει: «οι εξιστορήσεις πεδινών μαχών ύστερα από θανατηφόρες μάχες όπου στη μνήμη μου δεν ξεχωρίζουν πόσοι οι νεκροί, πόσα τα νεκρά ζώα με τεντωμένα ποδάρια μουτζώνοντας τον ουρανό, πόσο το απωλεσθέν και μη καταγραφέν υλικό και ο σώζων εαυτόν σωθήτω και Βοήθα Παναγιά μου Βοήθα...» (1985, σελ. 18). Η μείξη του γραπτού και προφορικού λόγου που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ιστορική μνήμη απηχεί το αφηγηματικό ύφος των *Απομνημονευμάτων* του Μακρυγιάννη.

14. Σύμφωνα με τον Walter J. Ong (1982) οι παραδοσιακές κοινωνίες του μνημονικού και χειρογραφικού πολιτισμού (mnemonic and chirographic culture) σέβονται τα υπερήλικα μέλη τους, που ειδικεύονται στη συντήρηση της μνήμης (1982, σελ. 41). Στις παραδοσιακές κοινωνίες η

μνήμη, η ακρόαση και η εμπειρία εξαρτώνται ανάμεσα από τη μάθηση και την κειμενική γνώση. Η γραφή, από την άλλη, η τυπογραφία και η όραση, κυριαρχούν στους σύγχρονους πολιτισμούς, που εφευρίσκουν διαδικασίες εγκλεισμού στο εσωτερικό της συνείδησης και της κειμενικότητας. Η ρήξη από τις παραδοσιακές αξίες –ενός πραγματικά προφορικού ελληνικού πολιτισμού– και το πέρασμα σε μία μοντέρνα και μεταμοντέρνα εποχή αναπτύσσεται στις *Γραφές*.

15. Το διήγημα αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πάλι*, 5, 1965, σελ. 39-44.

16. Το μυθιστόρημα αυτό γράφτηκε μεταξύ του Καλοκαιριού 1963 και του Χειμώνα 1964.

17. Ο αλλημιστής Αντιξένης ζει σε μία κειμενική και φανταστική Ελλάδα που θυμίζει την «Πόλη του Φωτός» του Εγγονόπουλου. Ο ίδιος συστήνεται στο συγγραφέα: «... είμαι φιλόσοφος και μελετώ την τέχνη, τη μεγάλη τέχνη. Αν μείνεις εδώ θα σου μάθω ό,τι ξέρω. Τ' άλλα θα τα βρεις μόνος σου. Εγώ θα σε βάλω στο δρόμο. Μόνο θα μου υποσχεθείς ένα πράμα. Θα κρατήσεις μυστικές τις γνώσεις σου και θα μιλήσεις μόνο με παραβολές και υπαινιγμούς, με λόγια σκεπασμένα για ό,τι θα σου μάθω» (1982, σελ. 324).

18. Ο ίδιος ο Σχινάς δίνει τον εξής ορισμό για τον υπερλεξισμό: «Ο υπερλεξισμός, που θα μπορούσε ίσως ακόμα να ονομασθεί και μεταλεξισμός ή παν-λεξισμός, είναι η παραδοχή της υπάρξεως όλων των δυνατών λέξεων, και η απόφαση να ανακαλυφθεί (ή να ξαναανακαλυφθεί) το νόημά τους. Ο υπερλεξισμός εκφράζει όλους τους δυνατούς τρόπους υπάρξεως σε όλους τους δυνατούς κόσμους. Ο υπερλεξισμός είναι η ακρότατη δυνατή προέκταση της γλώσσας» (*Πάλι*, 2-3, σελ. 119, 1965).

19. Αυτή η άποψη είναι αντίστοιχη με την κριτική που άσκησε ο στρουκτουραλισμός στη γραπτή κουλτούρα, η οποία εξατομίκευσε τις χρήσεις της γλώσσας. Αυτή η εξατομίκευση αποκορυφώθηκε στη μοντερνιστική κειμενική αυτονομία. Οι εκπρόσωποι της δομικής γλωσσολογίας αντιτάχθηκαν στο μοντερνιστικό ιδεαλισμό (που γι' αυτούς εκπροσωπούσε την αστική ιδεολογία) αναλύοντας τις κοινωνικές πρακτικές ως γλώσσες, διαχωρίζοντας το σημαίνον από το σημαινόμενο, και ορίζοντας τη σημασία ως συστηματική ανασύνθεση σημασιών. Η ριζοσπαστική δυνατότητα που αποδόθηκε στο σημαίνον, συγχρόνως περιλαμβάνει μία ριζοσπαστική πολιτική στάση.

20. Σύμφωνα με το Σχινά: «ο υπερλεξισμός ξεκινάει από τις λέξεις, από όλες τις δυνατές λέξεις. Και βρίσκοντας τις έννοιες, τα αντικείμενα, τις καταστάσεις, που εκάστοτε τους αντιστοιχούν, σπάει την αλυσίδα αυτών των συμπτώσεων, αναδημιουργεί όλους τους δυνατούς κόσμους και ξαναφέρει την ύπαρξη στην αληθινή ολότητά της» (*όπ. παρ.*, σελ. 119).

21. Η υπερλεξιστική γλώσσα του Σχινά μπορεί να θεωρηθεί ως μορφή «δευτερεύουσας προφορικότητας» όπως αυτή ορίζεται από τον Ong (1982, σελ. 171) ως όχι προηγούμενη, αλλά ως επόμενη και εξαρ-

τώμενη από τη γραφή και την τυπογραφία. Τέτοια προφορική γλώσσα που, αντίθετα από το γραπτό κείμενο, έχει έντονο ακροαστικό χαρακτήρα (βλ. σημ. 6), αντιστέκεται στη στεγανότητα της διακειμενικότητας και στις «γραφολέκτους» της δημοτικής και της καθαρεύουσας.

22. Ο Ρένος Αποστολίδης (1972, σελ. 48-71) περιέγραψε τη συλλογική και παιγνιώδη νοοτροπία που κυριάρχησε στην ομάδα του Σχινά όταν αυτή συντέθηκε για πρώτη φορά. Η ομάδα των Αγησίλων, αποτελούνταν από δεκατρείς νέους που ασχολούνταν με γλωσσικά παιχνίδια, φάρσες, αλλά και «δίκες» στις οποίες ένα μέλος της ομάδας καλούνταν σε απολογία για να δοκιμαστεί ή να τιμωρηθεί για δραστηριότητες που θα πρόδιδαν μυστικά της ομάδας.

23. Δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε την αντιστοιχία του ρεύματος του υπερλεξισμού με το «Κολλέγιο Παταφυσικής» (College de Pataphysique). Ο όρος *Παταφυσική* ορίστηκε από τον Alfred Jarry ως η «επιστήμη των φανταστικών λύσεων». Το *Κολλέγιο*, στο οποίο εντάχθηκαν αρκετοί αντιπρόσωποι πρωτοποριακών κινήματων, είναι γνωστό για την αμφισβητούμενη (πατα)φυσική παρουσία του ιδρυτή της, του «Εκλαμπρότατου Δρ. Ι.Σ. Σαντομίρ» και τα εξίσου αμφίβολης γνησιότητας πρακτικά της ιδρυτικής του συνεδρίασης του 1948, που δημοσιοποιήθηκαν από τον Simon Watson Taylor το 1960. Το «αστείο» του υπερλεξισμού, όπως παρουσιάστηκε στο *Πάλι* και προκάλεσε αντιδράσεις σε σχέση με τον πραγματικό ιδρυτή του (Νικολαΐδης, 1987, σελ. 136-137), παρουσιάζει χαρακτηριστικά αντίστοιχα με αυτά του «Κολλεγίου Παταφυσικής».

24. Αξίζει βέβαια να επισημανθεί ότι το μανιφέστο του υπερλεξισμού αποτελεί μέρος του λογοτεχνικού πεζογραφήματος του Σχινά με τον τίτλο *Αναφορά περιπτώσεων* (1966) ορισμένα κεφάλαια του οποίου, με χαρακτηριστικότερο το «Ενώπιον πολυβολητού» συνιστούν εφαρμογή της αρχής των απείρων γλωσσικών δυνατοτήτων που ανέπτυξε ο υπερλεξισμός.

25. Αυτός ο όρος χρησιμοποιήθηκε από τον Μιχάλη Μήτρα (1975, σελ. 2) για να χαρακτηρίσει τους νέους καλλιτέχνες της αντιρεαλιστικής σχολής που εμφανίστηκαν στο περιοδικό *Πάλι* στη δεκαετία του 1960 (Πάνος Κουτρομπούσης, Δημήτρης Πουλικάκος, Λεωνίδας Χρηστάκης, Εύα Μυλωνά, Τάσος Δενέγρης, Δημήτρης Ρικάκης κ.ά.). Κοινά χαρακτηριστικά των μελών της ομάδας ήταν οι επιδράσεις που δέχτηκαν από το κίνημα των Αμερικανών Beat, η στενή επαφή τους με το εξωτερικό, το συχνά επαγγελματικό τους ενδιαφέρον για τη μουσική και την τέχνη, η αντιρρητική και κάποτε σατιρική τους στάση απέναντι στο καθεστώς, ο σεβασμός τους προς την ιστορική πρωτοπορία και το ενδιαφέρον τους να παρουσιάζουν το έργο τους δημόσια με την οργάνωση καλλιτεχνικών συμβάντων (happenings) και αυτοσχέδιων παραστάσεων.

26. Το είδος αυτό των «μικρομύθων» (minimyths) καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη –κυρίως στην Πολωνία και στην Τσεχοσλοβακία– όπου η πρωτοπορία συνδέθηκε με την εθνική λογοτεχνική παράδοση. Συγγραφείς όπως ο Slawomir Mrozek και ο Vladimir Paral έ-

γραφαν πρόζα με έντονα γκροτέσκα χαρακτηριστικά διακωμωδώντας τη γραφειοκρατία και δίνοντας έμφαση στο διαζύγιο του καλλιτέχνη με το κοινό του. Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, για να ανακτήσει τον κοινωνικό της ρόλο η λογοτεχνία πρέπει να πλησιάσει το ευρύτερο κοινό με έναν χιουμοριστικό τρόπο, εμπνεόμενη και από τις αφελείς (naïf) μορφές λαϊκής κουλτούρας.

Βιβλιογραφία

- Αποστολίδης Ρένος, *Η άλλη ιστορία*, εκδ. Τα νέα ελληνικά, Αθήνα, 1972.
- Αραβαντινού Μαντώ, «Ομιλείν θέλω», περιοδ. *Ηριδανός*, 6, 1976, σελ. 8-13.
- Αραβαντινού Μαντώ, «Από τα τετράδια της Γραφής Β», περιοδ. *Χνάρι(α)*, 2-3, 1985, σελ. 17-20.
- Αργυρίου Αλέξανδρος, *Διαδοχικές αναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1983.
- Βαλαωρίτης Νάνος, *Ο ομιλών πίθηκος ή παραμυθολογία*, εκδ. Αιγόκερος, Αθήνα, 1986.
- Βαλαωρίτης Νάνος, «Για το θερμαστή του ωραίου στους κοιτώνες των ένδοξων ονομάτων», περιοδ. *Χάρτης*, 25-26, Νοέμβριος 1988, σελ. 77-92.
- Βαλαωρίτης Νάνος, *Ο θηραυρός του Ξέρξη*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1984.
- Clifford James, «On collecting art and culutre», στο *The Cultural Studies Reader*, εκδ. Simon During, Routledge, London and New York, 1993, σελ. 49-73.
- Collins Jim, *Uncommon Cultures: Popular Culture and Post-moder- nism*, Routledge, New York, 1989.
- Δημητρίου Σωτήρης, *Λεξικό όρων 1: Σημειολογικής και δομικής α- νάλυσης της τέχνης*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1978.
- Easthope Antony, *Literary into Cultural Studies*, Routledge, London and New York, 1991.
- Εμπειρικός Ανδρέας, «Συνέντευξη στην Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου», περιοδ. *Ηριδανός*, 4, Φεβρουάριος - Μάρτιος 1976, σελ. 13-15.
- Godzich Wlad, *The Culture of Literacy*, Cambridge, Harvard Univer- sity Press, Massachusetts, London, England, 1994.
- Huyssen Andreas, *After the Great Divide: Modernism, Mass Cultu- re, Postmodernism*, Macmillan, Basingstroke, 1988.

- Κονδύλης Παναγιώτης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1991.
- Κουτρομπούσης Πάνος, *En Agkaliá de Kriogiaourti Y Otrós Taxudráματα Y Historias Periéerges*, εκδ. Απόπειρα, Αθήνα, 1978.
- Leavis Q.D., *Fiction and the Reading Public (1932)*, Chatto and Windus, London, 1965.
- MacKinsey Martin, «Language Questions: Diglossia, Translation and the Poetry of Nikos Engonopoulos», *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 8, 1990, σελ. 245-264.
- Marcuse Herbert, «The Affirmative Character of Culture (1937)», στο *Negations*, Allen Lane, London, 1968.
- Μήτρας Μιχάλης, «(Απλή) εισαγωγή στη Σκηνή ή το ελληνικό Underground», εκδ. *Σήμα*, 9, Σεπτέμβριος 1975, σελ. 2.
- Νικολαΐδης Αριστοτέλης, *Ο τρόπος της γλώσσας και άλλες εγγραφές*, εκδ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1987.
- Ong Walter J., *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, Methuen, London and New York, 1982.
- Ρικάκης Δημήτρης, *Επίτομον εγκυκλοπαιδικόν προσωπικόν λεξικόν*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1992.
- Σαββίδης Γ.Π. (εκδ.), *Καρωτάκης Κ. Γ., Ποιήματα και πεζά*, εκδ. Ερμής, Αθήνα, 1972.
- Σχινάς Αλέξανδρος, «Περί υπερλεξισμού, κειμενοκολλήσεως και αθανασίας», περιοδ. *Πάλι*, 2-3, 1965, σελ. 112-128.
- Σχινάς Αλέξανδρος, *Αναφορά Περιπτώσεων*, Αθήνα, 1966 (1), 1989 (2).
- Tziouvas Dimitris, «Residual Orality and Belated Textuality in Greek Literature and Culture», *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 7, 1989, σελ. 321-335.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης: Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1961.
- Ζενάκος Λεωνίδας (εκδ.), Σαββίδης Γ.Π. (επιμ.), *Για το Σεφέρη: Τιμητικό αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της Στροφής*, Αθήνα, 1961.

ΠΑΝΤΑΖΗΣ ΤΕΡΛΕΞΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΙΚΕΣ ΟΛΙΓΑΡΧΙΕΣ

Γραφειοκρατία, Κράτος,
Κοινωνική οργάνωση

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ

Οι «Διευθυντικές Ολιγαρχίες»

Αποτελούν εναλλακτική προσέγγιση ανάλυσης των κοινωνικών συνθηκών που φαίνεται να προετοιμάζουν την τελική απορύθμιση της ανθρώπινης κοινωνίας.

Συνδέουν ιστορικά τις διοικητικές δομές του παρελθόντος με τα αντίστοιχα διευθυντικά συστήματα του καιρού μας.

Συγκρίνουν τη διοικητική θεωρία και την ελεγκτική πρακτική του ώριμου καπιταλισμού, με την πολιτική ιδεολογία και τη γραφειοκρατική διεύθυνση του κρατικού σοσιαλισμού.

Επισημαίνουν τα κοινά χαρακτηριστικά των δομών κυριαρχίας, που εμφανίζονται με τη μορφή της κρατικής εξουσίας και του κοινωνικού ελέγχου στα δύο συστήματα.

Προειδοποιούν για τις ανεξέλεγκτες συνέπειες των δομών του πολιτικού ελέγχου και της κοινωνικής επιτήρησης από ανθρώπους πάνω σε ανθρώπους.

Διαζύγιο και μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα: Δημογραφική θεώρηση και μία πρόταση για την ανάπτυξη πολυεπίπεδης συμβουλευτικής παρέμβασης

Χρυσή Χατζηχρήστου*

Περίληψη

Στην ερευνητική αυτή μελέτη γίνεται καταγραφή και ανάλυση των δημογραφικών και στατιστικών στοιχείων για το διαζύγιο και τις μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα με βάση τις σχετικές αλλαγές της ελληνικής νομοθεσίας, καθώς και συνεκτίμηση με τα αντίστοιχα δεδομένα άλλων χωρών. Για το διαζύγιο διερευνήθηκαν οι μεταβλητές συχνότητα διαζυγίων και αριθμός παιδιών διαζευγμένων γονέων, λόγοι διαζυγίου, υπαιτιότητα συζύγων και διάρκεια λυθέντος γάμου. Με βάση τη διαφοροποίηση, τη διερεύνηση και την κατανόηση των ποικίλων παραμέτρων και πολυδιάστατων τομέων αλληλεπίδρασης που σχετίζονται με την προσαρμογή των μελών των μονογονικών οικογενειών, προτείνεται ένα μοντέλο έρευνας και συμβουλευτικής υποστήριξης.

1. Εισαγωγή

1.1. Μονογονικές οικογένειες

Η χρησιμοποίηση του όρου «οικογένεια με ένα γονέα» ή «μονογονική οικογένεια» (single-parent family ή lone-parent family) έ-

* Αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

χει πλέον καθιερωθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, παρά τις επικρίσεις ότι, αν και αντανάκλα την αλλαγή των αρνητικών στερεοτύπων γύρω από το διαζύγιο, ίσως δημιουργεί λαθεμένη εντύπωση σχετικά με το σημαντικό ρόλο που έχει και ο άλλος γονέας. Ο Roll (1992) για να ξεπεράσει τα προβλήματα ορισμού της μονογονικής οικογένειας σε σχέση με τα στατιστικά δεδομένα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης πρότεινε τον εξής ορισμό του «μόνου-γονέα» (single-parent): ο γονέας που δε ζει ως ζευγάρι με κάποιον άλλο (είτε γάμος είτε συμβίωση), που μπορεί ή όχι να μένει μαζί με άλλους (π.χ φίλους ή συγγενείς) και που μένει μαζί με ένα τουλάχιστον παιδί κάτω των 18 ετών.

Η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών σε μονογονικές οικογένειες ζει με τη μητέρα τους («οικογένειες με μόνες-μητέρες» single-mother families ή mother-headed families). Το βασικότερο μεθοδολογικό πρόβλημα στην εκτίμηση των δεδομένων βρίσκεται στο ότι στις μόνες-μητέρες συμπεριλαμβάνονται συνήθως οι μόνες-μητέρες μετά από διαζύγιο ή χωρισμό, μετά από το θάνατο του πατέρα, καθώς και οι μητέρες που δεν έχουν παντρευτεί. Το μεγαλύτερο βέβαια ποσοστό αποτελούν οι διαζευγμένες μητέρες. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι πολλές από τις μόνες-μητέρες ξαναπαντρεύονται, οπότε ο αριθμός των μονογονικών οικογενειών σε κάθε χώρα αφορά κάποιο χρονικό διάστημα που στις οικογένειες αυτές δε ζούσε μαζί ο πατέρας.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχει παρατηρηθεί μία αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και κατ' επέκταση των μονογονικών οικογενειών σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες παρά τις ειδικές ιστορικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και οικονομικές συνθήκες της κάθε χώρας. Τα ποσοστά σήμερα κυμαίνονται από 5% περίπου στην Ελλάδα μέχρι σχεδόν 25% του συνόλου των οικογενειών με παιδιά στις ΗΠΑ.

Στην Ελλάδα, παρά το μικρό ποσοστό διαζυγίων, έχει παρατηρηθεί μία σταθερή αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων. Τα επίσημα στατιστικά και δημογραφικά στοιχεία και οι σχετικές έρευνες είναι περιορισμένες, ιδιαίτερα όσον αφορά τις ποικίλες ψυχολογικές, οικογενειακές, κοινωνικές, οικονομικές και επαγγελματικές παραμέτρους, που συνδέονται με το διαζύγιο και τη λειτουργία των μονογονικών οικογενειών στη χώρα μας.

Η ερευνητική αυτή μελέτη έχει ως στόχο την καταγραφή και την ανάλυση των βασικών δημογραφικών και στατιστικών στοιχείων για το διαζύγιο στην Ελλάδα και σε συνεκτίμηση με τα αντίστοιχα δεδομένα άλλων χωρών, την αποτύπωση τάσεων, χαρα-

κτηριστικών και ιδιαιτεροτήτων για το διαζύγιο και τις μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα. Αναφέρονται επίσης οι σχετικές αλλαγές της ελληνικής νομοθεσίας που συσχετίζονται άμεσα με ποικίλα δημογραφικά στοιχεία. Η μελέτη αυτή κρίθηκε ως απαραίτητη βάση για τον προσανατολισμό μελλοντικών ερευνητικών προσπαθειών με στόχο την κατανόηση των πολυδιάστατων τομέων αλληλεπίδρασης που σχετίζονται με την προσαρμογή των μελών των μονογονικών οικογενειών. Η δομή και αξιολόγηση των αλληλεπιδράσεων αυτών έχει ως τελικό σκοπό τη διαμόρφωση αξόνων συμβουλευτικής παρέμβασης.

1.2. Διαζύγιο

Ο χωρισμός και το διαζύγιο δεν είναι απλά ένα γεγονός, αλλά μία πολυσύνθετη διαδικασία με διαφορετικά στάδια, αλλαγές και βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες επιπτώσεις σε πολλούς τομείς της ζωής όλων των μελών της οικογένειας (Χατζηχρήστου, 1989α, Hatzichristou, 1995β, Hatzichristou, in press, Hetherington, Cox and Cox, 1985, Levinger and Moles, 1979, Wallerstein and Kelly, 1980). Επίσης, αποτελέσματα ερευνών (Emery, 1982) έχουν δείξει ότι οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων, παρά η οικογενειακή τους κατάσταση αυτή καθ' αυτή (παντρεμένοι, διαζευγμένοι, χήροι), συσχετίζονται περισσότερο με τις δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών.

Έχει διαπιστωθεί ότι τα παράπονα και τα αισθήματα μη ικανοποίησης στο γάμο καθώς και το είδος των δυσκολιών στους αποτυχημένους γάμους διαφέρουν. Σημαντικοί παράγοντες της διαφοροποίησης αυτής είναι το φύλο, το μορφωτικό επίπεδο, η κοινωνική τάξη, η χρονική διάρκεια του γάμου και το εισόδημα (Levinger and Moles, 1979). Σύμφωνα με μελέτες, οι κύριοι παράγοντες που αναφέρονται από τους/τις συζύγους ότι συνετέλεσαν στον κλονισμό του γάμου είναι οι ακόλουθοι: συγκρούσεις, έλλειψη συμφωνίας για κοινά ενδιαφέροντα, αξίες και στόχους, αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων του κάθε φύλου, ανεκτιμήρωτες συναισθηματικές ανάγκες, έλλειψη σεβασμού και τρυφερότητας, έλλειψη ουσιαστικής επικοινωνίας σε διάφορους τομείς, ύπαρξη άλλης σχέσης, εχθρότητα, κακοποίηση και αλκοολισμός. Αποτελέσματα ερευνών σε άλλες χώρες δείχνουν επίσης ότι οι γυναίκες περιγράφουν συνήθως το γάμο τους πιο αρνητικά σε σύγκριση με τους άνδρες, εκφράζουν περισσότερα παράπονα σχετικά με αυτόν και θεωρούν ότι κάνουν μεγαλύτερη προσπά-

θεια για τη διατήρησή του (Kelly, 1982). Στατιστικά δεδομένα δείχνουν επίσης ότι συχνότερα οι γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες παίρνουν την πρωτοβουλία και ζητούν διαζύγιο στις αναπτυγμένες χώρες, που οφείλεται κυρίως στην κοινωνική και οικονομική εξέλιξη και ανεξαρτησία της γυναίκας (Kelly, 1982).

Οι αντιδράσεις και η προσαρμογή των γονέων και των παιδιών εξαρτώνται από πολλούς παράγοντες που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Σημαντικοί παράγοντες που διαφοροποιούν τις ποικίλες ψυχολογικές αντιδράσεις στο διαζύγιο καθώς και την προσαρμογή μετά τον χωρισμό, είναι ο ρόλος του/της συζύγου στη λήψη της απόφασης για διαζύγιο, η προσωπικότητα του καθενός από τους συζύγους, το φύλο και η ηλικία των συζύγων και η παρουσία άλλων εξωτερικών μεταβλητών, όπως οι σχέσεις με άτομα του άλλου φύλου, η ύπαρξη παιδιών, η ύπαρξη συγγενών ή φίλων για υποστήριξη και αλλαγές στην οικονομική κατάσταση (Χατζηχρήστου, 1989β, Hatzichristou, 1993, Hatzichristou, 1995a). Οι κυριότερες ψυχολογικές αντιδράσεις συνήθως είναι: θυμός, λύπη, κατάθλιψη, αλλαγές στην αυτοεκτίμηση, παλινδρόμηση, στρες, άγχος, συναισθηματική προσκόλληση του ενός συζύγου προς τον άλλο, αισθήματα ανακούφισης και, προοδευτικά, προσπάθειες για δημιουργία νέων ευκαιριών προσωπικής και οικογενειακής ζωής (Chiriboga, Roberts and Stein, 1978, Wallerstein and Kelly, 1980).

Η απόφαση για διαζύγιο στις οικογένειες με παιδιά έχει διαπιστωθεί ότι σπάνια είναι ομόφωνη σε αντίθεση με την απόφαση για γάμο (Wallerstein and Kelly, 1980). Συνήθως, ο ένας από τους συζύγους θέλει να χωρίσει πολύ περισσότερο απ' ό,τι θέλει ο άλλος ή και δε θέλει να χωρίσει καθόλου. Η κυριότερη διαφορά στις ψυχολογικές τους αντιδράσεις είναι για τον/τη σύζυγο που είχε την πρωτοβουλία για το διαζύγιο ένα αίσθημα ελέγχου και η απουσία προφανών αισθημάτων ταπείνωσης και απόρριψης, ενώ για τον/τη σύζυγο που δεν ήθελε το διαζύγιο αισθήματα ταπείνωσης, απόρριψης και έλλειψης δύναμης για να επηρεάσει την απόφαση του άλλου συζύγου (Wallerstein and Kelly, 1980). Πέρα, όμως, από τις διαφορές αυτές, η απώλεια ενός προσώπου είναι μία από τις πιο τραυματικές εμπειρίες που αντιμετωπίζει ο άνθρωπος και ο πόνος που προέρχεται από το χωρισμό μπορεί να είναι μεγάλος και για τους δύο συζύγους. Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν τη σπουδαιότητα της συμβουλευτικής υποστηρικτικής παρέμβασης για όλα τα μέλη της οικογένειας, αφού όλες οι διαδικασίες του χωρισμού έχουν επιπτώσεις και στα παιδιά.

Στη διαδικασία λοιπόν του χωρισμού περιλαμβάνεται η ανα-

γκαία προσαρμογή σε δύο διαφορετικούς τομείς, που αφορούν τη διάλυση του γάμου και τη διαμόρφωση νέων συνθηκών ζωής. Στον πρώτο τομέα, εκτός από τις ποικίλες ψυχολογικές αντιδράσεις και τα προβλήματα που αναλύθηκαν προηγουμένως, περιλαμβάνονται και οι νομικές και πρακτικές διαδικασίες. Στο δεύτερο τομέα περιλαμβάνονται οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές (πιθανή αλλαγή κατοικίας και εργασίας, αλλαγές στις σχέσεις με συγγενείς και φίλους, κ.ά). Για τις γυναίκες, που συνήθως έχουν την επιμέλεια των παιδιών, η προσαρμογή μετά το χωρισμό είναι περισσότερο δύσκολη, γιατί εκτός από τις πιθανές οικονομικές δυσκολίες και τις αλλαγές στην απασχόληση, χρειάζεται μόνες πλέον να αναλάβουν καθημερινά όλη τη φροντίδα του σπιτιού και των παιδιών.

2. Διαζύγιο και νομοθεσία στην Ελλάδα

Σύμφωνα με το Οικογενειακό Δίκαιο που ίσχυε μέχρι το 1983 (χρονιά που άρχισε να ισχύει το νέο Οικογενειακό Δίκαιο), οι διατάξεις του Εβδόμου Κεφαλαίου του Τετάρτου Βιβλίου του Αστικού Κώδικα που αναφέρονται στο διαζύγιο περιγράφονται στα άρθρα 1438-1462. Οι λόγοι για τους οποίους ο κάθε σύζυγος μπορούσε να ζητήσει διαζύγιο (άρθρα 1439-1446) ήταν οι ακόλουθοι: α) μοιχεία ή διγαμία, β) επιβουλή ζωής, γ) κακόβουλος εγκατάλειψη, δ) κλονισμός εγγάμου σχέσεως, ε) φρενοβλάβεια, ζ) λέπρα, η) αφάνεια, θ) ανικανότης. Κυρίαρχο ρόλο στην εκδίκαση των περιπτώσεων διαζυγίου έπαιζε η δυνατότητα του ενάγοντα συζύγου να αποδείξει ότι ο άλλος σύζυγος είναι υπαίτιος σύμφωνα με τις προαναφερθείσες διατάξεις. Το δικαίωμα, λοιπόν, για διαζύγιο υπήρχε στο βαθμό που ο αιτών σύζυγος αποδείκνυε την αποκλειστική υπαιτιότητα του άλλου συζύγου. Σε περιπτώσεις «κλονισμού της εγγάμου σχέσεως», ακόμη και με συνυπαιτιότητα των συζύγων, το δικαίωμα για διαζύγιο δε δινόταν όταν ο κλονισμός του γάμου οφειλόταν κυρίως στον αιτούντα σύζυγο.

Σημαντικός σταθμός για την εκδίκαση και τη νομική ρύθμιση πολλών εκκρεμουσών υποθέσεων διαζυγίου, αποτέλεσε ο νόμος 868 του 1979 για το «αυτόματο διαζύγιο». Σύμφωνα με το νόμο αυτό, το διαζύγιο μπορούσε να ζητηθεί σε περιπτώσεις διάστασης των συζύγων για χρονικό διάστημα συνεχές πάνω από έξι τουλάχιστον χρόνια.

Ορόσημο, όμως, όχι μόνο για τις σχετικές δικαστικές αποφά-

σεις και τη συχνότητα των διαζυγίων στην Ελλάδα, αλλά και για τη γενικότερη αναθεώρηση της στάσης πάνω στο διαζύγιο, αποτέλεσε το νέο Οικογενειακό Δίκαιο του 1983 (Ν. 1329/83). Οι διατάξεις του παλιού Αστικού Κώδικα σχετικά με το διαζύγιο αντικαταστάθηκαν στο σύνολό τους με τις νέες διατάξεις (άρθρα 1438-1446). Ως λόγοι αίτησης διαζυγίου (άρθρα 1439-1441) διαμορφώθηκαν οι ακόλουθοι: α) ισχυρός κλονισμός, β) αφάνεια, γ) συναινετικό διαζύγιο.

Ιδιαίτερα το άρθρο 1441 για τη δυνατότητα αίτησης των συζύγων για «συναινετικό διαζύγιο» αποτέλεσε το σημαντικότερο ίσως βήμα για την αλλαγή των συγκεκριμένων αρνητικών στερεοτύπων γύρω από το διαζύγιο, σύμφωνα με τα οποία ο ένας από τους δύο συζύγους πρέπει να είναι αποκλειστικά ο υπαίτιος και ο άλλος αναγκαστικά ο αποδέκτης μιας βάνουσης ή αδικαιολόγητης συμπεριφοράς.

Η δικαστική διαμάχη μεταξύ των συζύγων μπορεί να αφορά τη ρύθμιση τριών κυρίως ζητημάτων (Μαστοράκη, 1993): α) της συζυγικής στέγης, β) της γονικής μέριμνας και επιμέλειας των υπάρχοντων ανηλίκων παιδιών και της επικοινωνίας τους με αυτά, και γ) της διατροφής του ενός των συζύγων προς τον άλλον και των ανηλίκων παιδιών. Είναι σαφές ότι η νομοθετική αλλαγή δίνει ουσιαστικά για πρώτη φορά τη δυνατότητα συναινετικού διαζυγίου, γεγονός που αντανακλάται με τις εντυπωσιακές μεταβολές στα στατιστικά και δημογραφικά δεδομένα.

3. Δημογραφικά δεδομένα για την Ελλάδα

3.1. Διαζύγιο

Με βάση τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας και της Στατιστικής της Δικαιοσύνης, εξετάστηκαν οι ακόλουθες μεταβλητές κατά τα έτη 1958-1993: α) συχνότητα διαζυγίων και αριθμός παιδιών διαζευγμένων γονέων, β) λόγοι διαζυγίου, γ) υπαιτιότητα συζύγων και δ) διάρκεια λυθέντος γάμου.

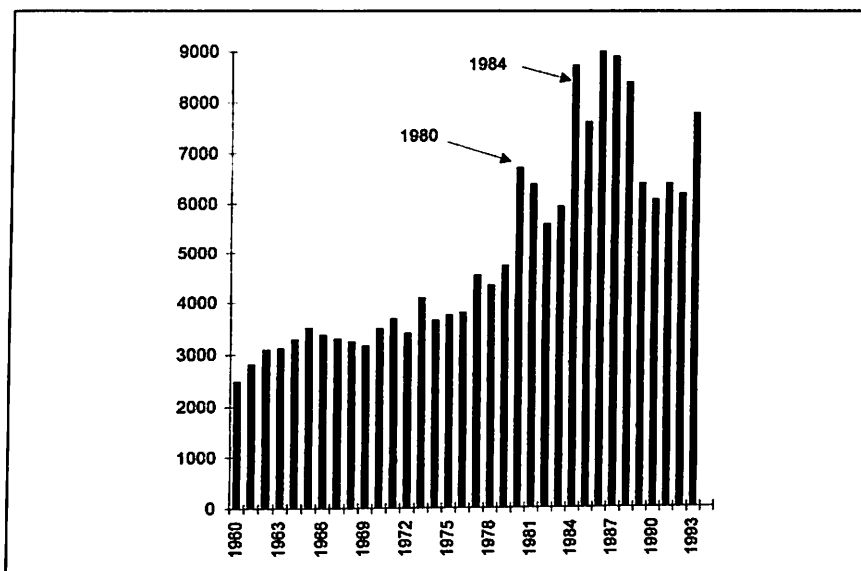
α) Συχνότητα

Η τάση αύξησης της συχνότητας των διαζυγίων στην Ελλάδα είναι σαφής αφού ο αριθμός τους υπερτριπλασιάστηκε κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (ιστόγραμμα 1). Ενώ το 1961 ο αριθμός των διαζυγίων ήταν 2804 (3,95% διαζύγια στους γάμους που τελέ-

στηκαν τον ίδιο χρόνο), το 1971 ανερχόταν σε 3675 (5,01%), το 1981 σε 6349 (8,92%), το 1987 αυξήθηκε σε 8830 (13,34%) και το 1992 ανερχόταν σε 6156 (12,72%). Σημαντικό είναι το γεγονός ότι στους επίσημους αυτούς αριθμούς δε συμπεριλαμβάνονται και τα χωρισμένα ζευγάρια. Έτσι ο πραγματικός αριθμός των διαζευγμένων και χωρισμένων πρέπει να θεωρείται πολύ μεγαλύτερος.

Από το ιστογράμμα 1 διαπιστώνεται ότι η κατανομή γίνεται ασύμμετρη το 1980 και το 1984 και τα αμέσως επόμενα χρόνια αντίστοιχα, ως αποτέλεσμα των σχετικών νομοθετικών αλλαγών που αναφέρθηκαν προηγουμένως. Το 1980 παρατηρήθηκε μία μεγάλη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων που οφείλεται στην εφαρμογή του Νόμου 868/1979 για το «αυτόματο διαζύγιο». Παρόμοια θεαματική αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων παρουσιάστηκε το 1984 και τα αμέσως επόμενα χρόνια μετά την ισχύ του νέου Οικογενειακού Δικαίου (1983) και τη δυνατότητα έκδοσης συναινετικού διαζυγίου. Είναι φανερό ότι με βάση τους δύο νόμους έγινε η τελική ρύθμιση πολλών εκκρεμουσών υποθέσεων που αφορούσαν ζευγάρια που ήταν χωρισμένα για χρόνια αλλά δεν ήταν δυνατή η έκδοση διαζυγίου, όπως επίσης πολλά ζευγάρια που ήθελαν να χωρίσουν διευκολύνθηκαν στη διαδικασία αίτησης και έκδοσης διαζυγίου.

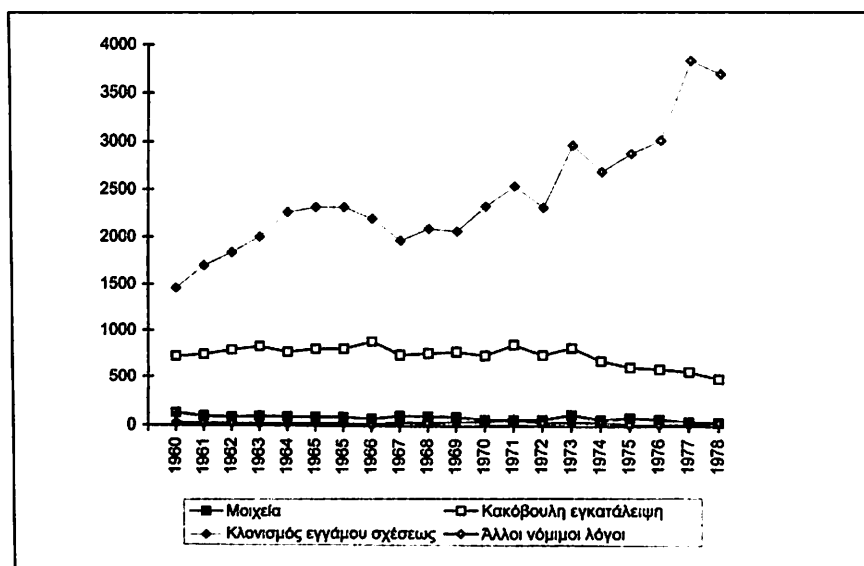
ΙΣΤΟΓΡΑΜΜΑ 1
Αριθμός διαζυγίων (1960-1993)

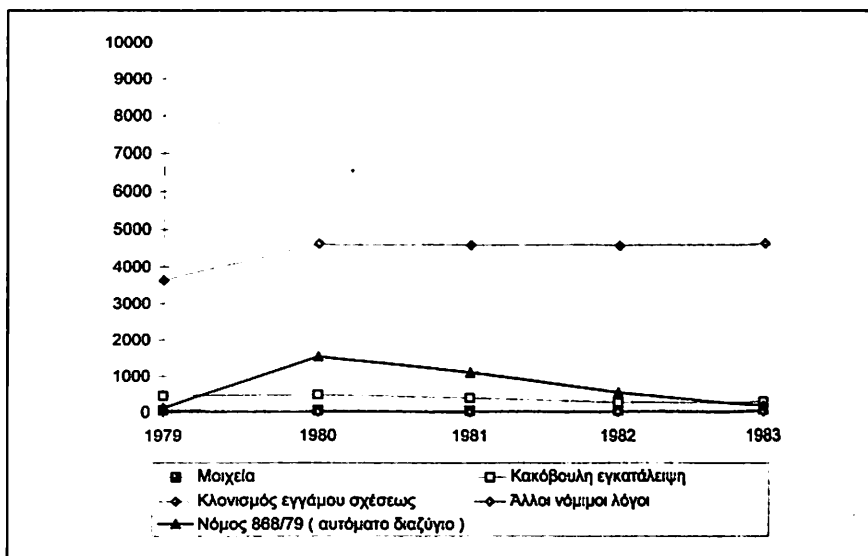
β) Λόγοι διαζυγίου

Οι λόγοι διαζυγίου, στις εκδοθείσες οριστικές αποφάσεις διαζυγίων (1960-1993) με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής της Δικαιοσύνης, παρουσιάζονται στα διαγράμματα 1Α, 1Β και 1Γ. Στο διάγραμμα 1Α(1960-1978), ο συχνότερος λόγος διαζυγίου εμφανίζεται «ο κλονισμός της εγγάμου σχέσεως» (ο οποίος και παρουσιάζει ανοδική τάση με την πάροδο των ετών), ακολουθεί η «κακόβουλος εγκατάλειψη», και κατόπιν σε πολύ μικρότερη συχνότητα η «μοιχεία» και «άλλοι λόγοι» της ισχύουσας νομοθεσίας. Αντίστοιχο είναι και οι λόγοι στο διάγραμμα 1Β (1979-1983) με την εξαίρεση του Νόμου 868/1979 για το «αυτόματο διαζύγιο», που αποτελεί το δεύτερο σε συχνότητα λόγο μετά την «κακόβουλη εγκατάλειψη». Στο διάγραμμα 1Γ (χρονική περίοδος μετά την ισχύ του νέου Οικογενειακού Δικαίου, 1984-1993), ο συχνότερος λόγος διαζυγίου παρουσιάζεται το «συναινετικό διαζύγιο» και ακολουθούν «άλλοι λόγοι» της ισχύουσας νομοθεσίας και η «υπερτετραετής διάσταση». Τα δεδομένα αυτά είναι ιδιαίτερα σημαντικά, γιατί δείχνουν καθαρά τη διαφοροποίηση των κοινωνικών στερεοτύπων γύρω από το διαζύγιο, αφού κατ' ουσία το συναινετικό διαζύγιο ισοδυναμεί με αναγνώριση συνυπατιότητας.

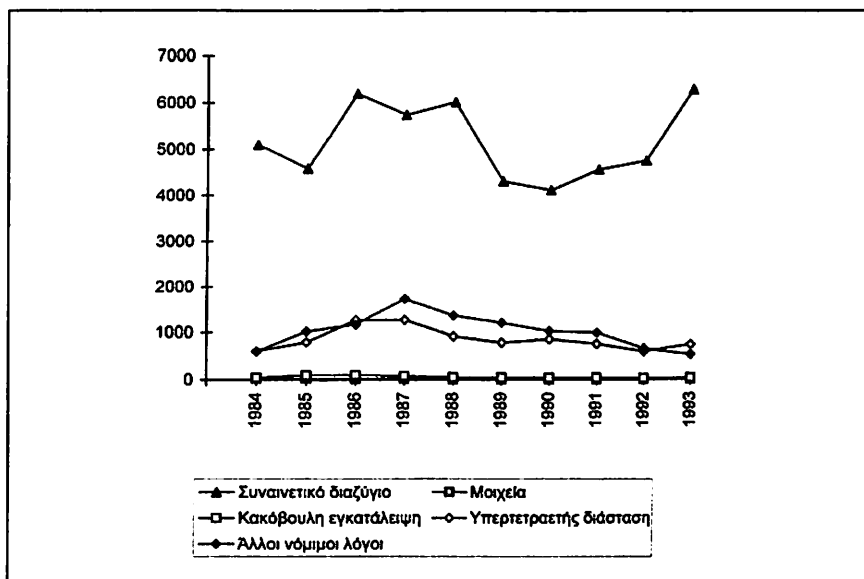
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1Α
Λόγοι διαζυγίου 1960-1978

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1Β
Λόγοι διαζυγίου 1979-1983

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1Γ
Λόγοι διαζυγίου 1984-1993

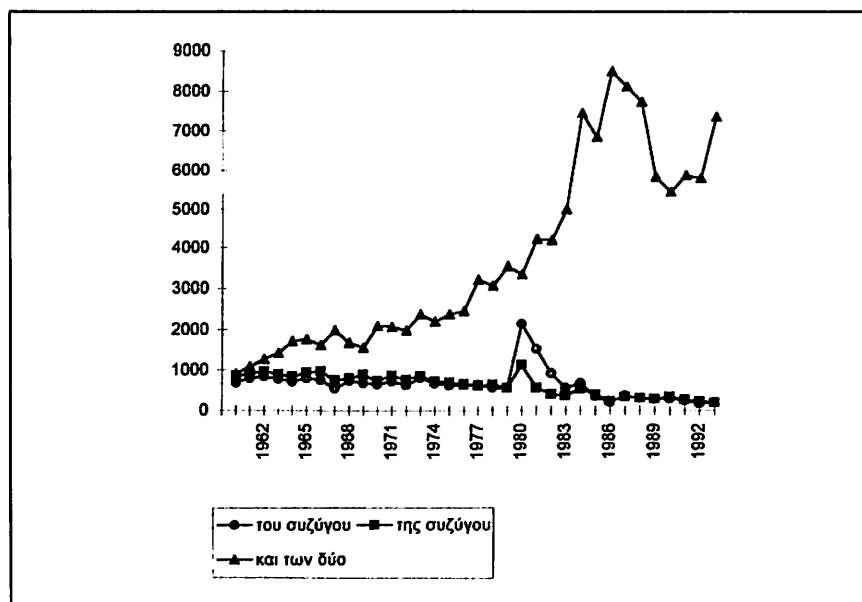

γ) Υπαιτιότητα συζύγων

Όσον αφορά την υπαιτιότητα των συζύγων παρουσιάζεται μία παρόμοια τάση. Η συνυπαιτιότητα είναι η συχνότερη και παρατηρείται μία τάση αύξησης του αριθμού των δικαστικών αποφάσεων διαζυγίων με βάση την «κοινή υπαιτιότητα» (διάγραμμα 2). Κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970, μεγαλύτερος αριθμός διαζυγίων -μετά τη συνυπαιτιότητα- εκδόθηκε με υπαιτιότητα της συζύγου. Προς τα τέλη, όμως, της δεκαετίας του 1970 εξαλείφθηκε η διαφορά αυτή και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 (νόμος 869 του 1979) αντιστράφηκε, οπότε μεγαλύτερος αριθμός διαζυγίων εκδόθηκε με υπαιτιότητα του συζύγου. Μετά την ισχύ του νέου Οικογενειακού Δικαίου, το «συναινετικό διαζύγιο», που αποτελεί το συχνότερο λόγο διαζυγίου, αντανακλά την αύξηση του αριθμού διαζυγίων με συνυπαιτιότητα των συζύγων.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

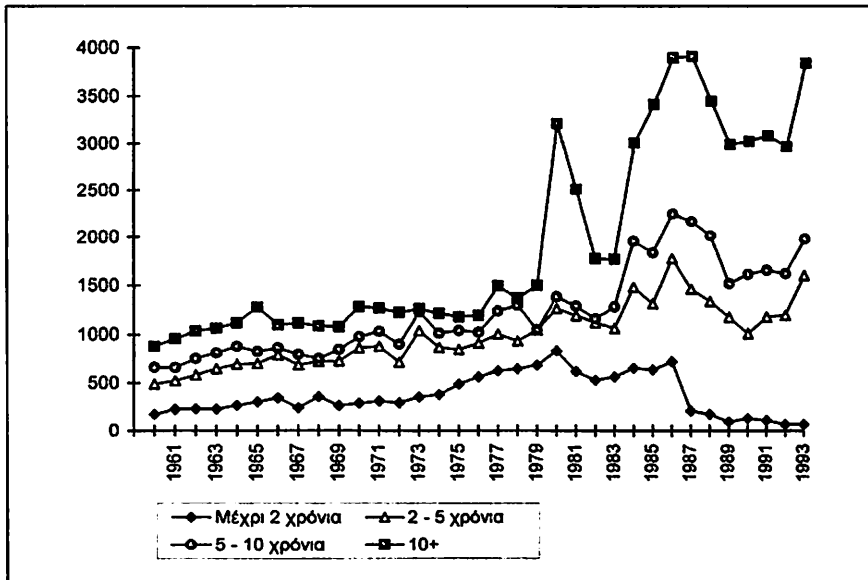
Υπαιτιότητα συζύγων σύμφωνα με τις δικαστικές αποφάσεις

δ) Διάρκεια λυθέντος γάμου

Σχετικά με τη διάρκεια του λυθέντος γάμου, το μεγαλύτερο ποσοστό των γάμων είχε διάρκεια μεγαλύτερη των 10 ετών (διάγραμμα 3) και ακολουθούν οι γάμοι διάρκειας 5-10 ετών, 2-5 ετών και 1-2 ετών αντίστοιχα. Η κατανομή γίνεται πλασματικά ασύμμετρη εξαιτίας των αντίστοιχων νομοθετικών αλλαγών. Η συχνότερη αυτή λύση του γάμου μετά από πολλά χρόνια έχει συνδεθεί με τα παιδιά, που πλέον βρίσκονται στην εφηβική και νεανική ηλικία. Έχει παρατηρηθεί επίσης μία αύξηση της συχνότητας διαζυγίων που αφορούν γάμους με μικρή χρονική διάρκεια (μικρότερη των δύο χρόνων), που δείχνει μία έγκαιρη διαπίστωση των συζύγων για τον κλονισμό της σχέσης τους.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3
Διάρκεια λυθέντος γάμου

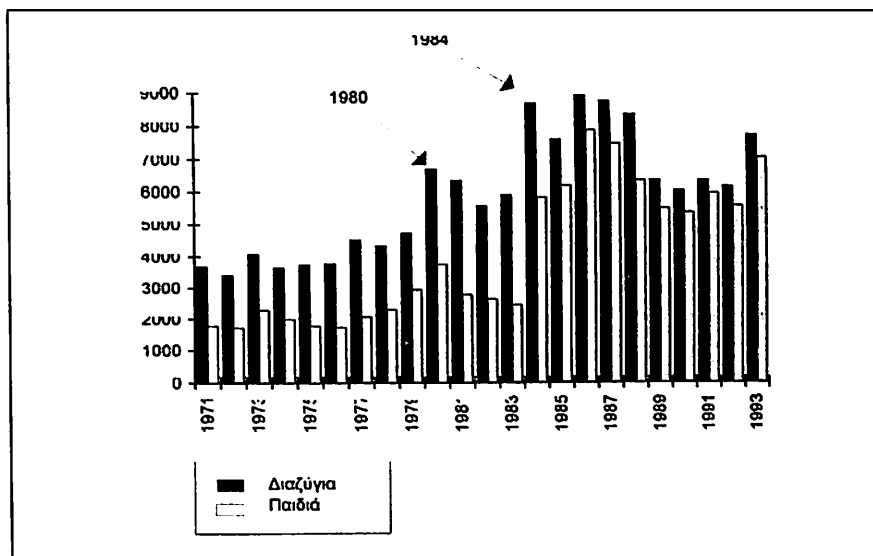
3.2. Στοιχεία για τις μονογονικές οικογένειες

Παρά την έλλειψη επίσημων στατιστικών στοιχείων για τις μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα, σύμφωνα με την Έρευνα για το Εργατικό Δυναμικό (Labor Force Survey, 1989) στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, οι μονογονικές οικογένειες αποτελούν το 5% των οικογενειών με παιδιά κάτω των 18 ετών στην Ελλάδα (Roll, 1992). Όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως, το ποσοστό αυτό είναι το χαμηλότερο ποσοστό συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η πλειοψηφία των παιδιών στις οικογένειες αυτές ζει με τη μητέρα τους (4% των μονογονικών οικογενειών).

Μεγαλύτερο ποσοστό των μόνων-μητέρων είναι εργαζόμενες (57%) και άνεργες (8%) συγκριτικά με όλες τις μητέρες με παιδιά κάτω των 18 ετών (αντίστοιχα ποσοστά 44% και 5%). Όσον αφορά την οικονομική κατάσταση των οικογενειών αυτών, τα στοιχεία των σχετικών ερευνών για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι πολύ διαφορετικά γιατί στηρίζονται σε διαφορετικούς ορισμούς της «φτώχειας», στους διαφορετικούς τρόπους υπολογισμού του εισοδήματος, κλπ. Για την Ελλάδα αναφέρονται (Roll, 1992) τα εξής ποσοστά μονογονικών οικογενειών, που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, ανάλογα με τους διαφορετικούς τρόπους υπολογισμού του ορίου της φτώχειας: 45% (CSP-measure), 44% (SPL measure) και 7% (EC-measure-μέτρηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας). Ο συνήθης ορισμός της φτώχειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρεται σε εισόδημα μικρότερο από 50% του μέσου αντίστοιχου εισοδήματος για ένα νοικοκυριό (αφού έχει γίνει η μετατροπή με βάση τον αριθμό των μελών της οικογένειας).

Όσον αφορά τον αριθμό των παιδιών των διαζευγμένων γονέων, παρατηρείται μία αντίστοιχη αύξηση σε σχέση με τη συχνότητα των διαζυγίων (Ιστόγραμμα 2). Ο αριθμός όμως των παιδιών αυτών είναι μεγαλύτερος για δύο κυρίως λόγους. Με βάση ερευνητικές μελέτες μας και την εμπειρία μας στα σχολεία (Hatzichristou, 1993, Hatzichristou, 1995β, Hatzichristou and Hopf, 1996), υπάρχει ένας αρκετά σημαντικός αριθμός παιδιών στα σχολεία, που οι γονείς τους έχουν χωρίσει και βρίσκονται «σε διάσταση», χωρίς να έχουν πάρει διαζύγιο. Όπως έχουμε επισημάνει προηγουμένως, στα επίσημα στατιστικά δεδομένα δε συμπεριλαμβάνονται τα χωρισμένα ζευγάρια. Επίσης, σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, σε πολλές περιπτώσεις οι διαζευγμένοι γονείς δεν έχουν δηλώσει τον αριθμό των παιδιών στην οικογένειά τους.

ΙΣΤΟΓΡΑΜΜΑ 2
Αριθμός διαζυγίων και αριθμός παιδιών διαζευγμένων γονέων
(1971-1993)

4. Δημογραφικά δεδομένα άλλων χωρών

Παρά τις ποικίλες δυσκολίες που προέρχονται από την έλλειψη σχετικών στατιστικών στοιχείων σε καθορισμένα χρονικά διαστήματα στις διάφορες χώρες, καθώς και στους διαφορετικούς ορισμούς και τους τρόπους υπολογισμού, τα ποσοστά των μονογονικών οικογενειών στις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο τέλος της δεκαετίας του 1980 έχουν υπολογιστεί ως εξής (Roll, 1992): 17% στη Μεγάλη Βρετανία, 15% στη Δανία, 11-13% στη Γαλλία και Γερμανία, 9-11% στο Βέλγιο, την Ιρλανδία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία και την Πορτογαλία και 5-6% στην Ελλάδα, την Ιταλία και την Ισπανία. Η Ελλάδα έχει το χαμηλότερο ποσοστό (περίπου 5%) από όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η Μεγάλη Βρετανία έχει το μεγαλύτερο. Η αύξηση του ποσοστού των μονογονικών οικογενειών στη Μεγάλη Βρετανία από 14% το 1985 σε 17% το 1989 οφείλεται κυρίως στη μεγάλη αύξηση του αριθμού των μητέρων χωρίς γάμο (από 23% σε 35% του συνόλου μονογονικών οικογενειών). Μεγάλο είναι επίσης το ποσοστό των μητέρων χωρίς γάμο στη Γαλλία και Γερμανία (26%

και 24% αντίστοιχα). Στο μεγαλύτερο ποσοστό οι μόνοι-γονείς είναι γυναίκες (περίπου 9 στους 10) και οι μονογονικές οικογένειες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας.

Από τις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες, η Σουηδία στις αρχές της δεκαετίας του 1970 είχε το μεγαλύτερο ποσοστό μονογονικών οικογενειών διεθνώς (15% του συνόλου των οικογενειών με παιδιά), αλλά στα μέσα της δεκαετίας του 1980 τα ποσοστά μονογονικών οικογενειών στις ΗΠΑ ξεπέρασαν τα ποσοστά στη Σουηδία. Το ποσοστό των μονογονικών οικογενειών στη Σουηδία κυμαίνεται περίπου στο 17% και εκτιμάται ότι θα παραμείνει στα ίδια επίπεδα και στο μέλλον. Το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών στις μονογονικές οικογένειες (85%) μένει με τη μητέρα τους, από τις οποίες οι μισές περίπου είναι διαζευγμένες και το 36% περίπου είναι μητέρες χωρίς γάμο σύμφωνα με τις επίσημες στατιστικές πηγές.

Η συχνότητα των διαζυγίων στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής είναι πολύ μεγαλύτερη από ότι σε οποιαδήποτε άλλη χώρα και ανάλογα το ποσοστό των παιδιών που ζουν με ένα γονέα είναι το υψηλότερο. Η συχνότητα των διαζυγίων είχε μεγάλη αύξηση από 9% το 1960 σε 24% το 1986 (Glick, 1988). Επίσημες απογραφές δείχνουν ότι ο αριθμός των διαζυγίων υπερδιπλασιάστηκε μέσα στη δεκαετία 1970-1981 και υπερτριπλασιάστηκε από το 1960 μέχρι και το 1981. Έχει υπολογιστεί ότι το 49% των γάμων του έτους 1980 ατόμων ηλικίας 25-34 ετών θα καταλήξουν σε διαζύγιο (Glick, 1984). Ο αριθμός των διαζυγίων στις ΗΠΑ διαφοροποιείται ανάλογα με την εθνική και φυλετική ομάδα, την ηλικία, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την περιοχή. Το μεγαλύτερο ποσοστό μονογονικών οικογενειών παρατηρείται στην ομάδα αφρικανο-αμερικανικής καταγωγής (νέγροι) και ακολουθούν οι ομάδες αμερικανο-ινδιάνικης, λατινο-αμερικάνικης (Hispanic), ευρωπαϊκής (λευκοί) και ασιατικής καταγωγής (Laosa, 1988). Η μικρή ηλικία κατά τον πρώτο γάμο, το χαμηλότερο μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο και η διαβίωση σε αστικές περιοχές συσχετίζονται επίσης με μεγαλύτερη πιθανότητα διαζυγίων.

Κάθε χρόνο στις ΗΠΑ, περισσότερα από ένα εκατομμύριο παιδιά κάτω των 18 χρόνων αντιμετωπίζουν το χωρισμό των γονέων τους και έχει υπολογιστεί ότι το 38% των λευκών παιδιών και το 75% των μαύρων παιδιών βιώνουν το διαζύγιο των γονέων τους πριν φθάσουν στην ηλικία των 16 χρόνων (Bumpass, 1984). Η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών αυτών ζει με τη μητέρα τους

(87% περίπου) και περίπου μία στις δύο μόνες-μητέρες ζουν κάτω από το όριο φτώχειας σε σύγκριση αντίστοιχα με ένα στα δέκα παντρεμένα ζευγάρια με παιδιά (Garfinkel and McLanahan, 1986).

Μετά την Αμερική και τη Σουηδία, μεγάλο ποσοστό μονογονικών οικογενειών υπάρχει και στις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, παρά τη δυσκολία εξεύρεσης σχετικών στατιστικών στοιχείων. Έχει υπολογιστεί ότι μία στις έξι οικογένειες είναι μονογονική με επικεφαλής τη μητέρα (διαζευγμένες μητέρες, χήρες και μητέρες χωρίς γάμο) (Moskoff, 1983). Στην Αυστραλία το ποσοστό των μονογονικών οικογενειών κυμαινόταν γύρω στο 16,3% το 1991 σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, ενώ αντίθεση με όλες τις υπόλοιπες βιομηχανικές χώρες παρουσιάζει η Ιαπωνία με ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά (περίπου 4,1%).

5. Συζήτηση-Πρόταση για την ανάπτυξη ενός μοντέλου έρευνας και συμβουλευτικής υποστήριξης μονογονικών οικογενειών

Η ερευνητική αυτή μελέτη κατέγραψε και ανέλυσε τα βασικά δημογραφικά και στατιστικά στοιχεία για το διαζύγιο και τις μονογονικές οικογένειες στην Ελλάδα συγκριτικά με άλλες χώρες, που αποτελούν τη βάση για τη διερεύνηση της αλληλεπίδρασης των ποικίλων κοινωνικοοικονομικών, ατομικών, οικογενειακών και ψυχολογικών παραμέτρων. Παρόμοια με άλλες χώρες, στην Ελλάδα παρατηρείται μία σταθερή αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων, ο αριθμός των οποίων υπερτριπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό της εξέλιξης της ελληνικής κοινωνίας μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν η ερήμωση της επαρχίας εξαιτίας των μειωμένων θέσεων εργασίας και του χαμηλού κατά κεφαλήν εισοδήματος και η αντίστοιχη αύξηση της αστυφιλίας, που συνδέονται με την ελκυστικότητα της ζωής στην πόλη και την προσφορά ευκαιριών για κοινωνική ανέλιξη και καλύτερη εκπαίδευση των παιδιών (Γκιζέλης, Καυταντζόγλου, Τεπέλογλου, Φίλιας, 1984). Η εσωτερική μετανάστευση στην Ελλάδα θεωρήθηκε ένας από τους κυριότερους παράγοντες που συνετέλεσαν στη σταδιακή μεταβολή της δομής της εκτεταμένης παραδοσιακής οι-

κογένειας σε πυρηνική οικογένεια. Η θέση των γυναικών επηρεάστηκε από την είσοδό τους στην επαγγελματική ζωή, που τις απομάκρυνε από τον παραδοσιακό ρόλο της νοικοκυράς και της μητέρας. Η αύξηση στο ποσοστό των διαζυγίων κατά τις τελευταίες δεκαετίες αποδόθηκε στις νέες οικονομικές δυνατότητες και στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των Ελληνίδων (Γκιζέλης και συνεργάτες, 1984).

Αποτελέσματα ερευνών στην Ελλάδα έχουν επίσης δείξει ότι α) η μετάβαση από την παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια στην πυρηνική οικογένεια οδήγησε αντίστοιχα στη μεταβολή των αξιών από συλλογικές σε ατομικιστικές, β) οι κάτοικοι των αστικών κέντρων έχουν λιγότερο παραδοσιακές αξίες από τους κατοίκους των μικρών κοινοτήτων και γ) οι αξίες οι σχετικές με την παραδοσιακή πατριαρχική-εκτεταμένη οικογένεια και την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων αποτελούν εστίες συγκρούσεων ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας (Γεώργας, 1986, Georgas, 1989, Georgas, 1991, Γεώργας, Χριστακοπούλου, Μυλωνάς και Schwartz, 1992). Ενδεικτικό είναι επίσης ότι οι άνδρες εγκρίνουν περισσότερο σε σύγκριση με τις γυναίκες τις αξίες της παράδοσης και της ισχύος, ενώ αντίθετα οι γυναίκες την αξία του αυτοπροσδιορισμού (Γεώργας και συν., 1992).

Με τη σταδιακή διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων στην αγορά της εργασίας και την άνοδο του επιπέδου εκπαίδευσης των γυναικών, καθώς και τις μεγάλες οικονομικές απαιτήσεις για τη διαβίωση των μελών της οικογένειας, η θεώρηση του γάμου ως διαδικασίας οικονομικής εξασφάλισης προοδευτικά εξασθενεί όπως επίσης και ο ρόλος του για τη νομιμοποίηση της κάλυψης κοινωνικών, ατομικών, συναισθηματικών και ερωτικών αναγκών. Η αύξηση του αριθμού των διαζυγίων διεθνώς σε όλες τις κοινωνικοοικονομικές τάξεις τις τελευταίες δεκαετίες σχετίζεται επίσης άμεσα με την προοδευτική αλλαγή της στάσης γύρω από το διαζύγιο και τις αντίστοιχες νομοθετικές αλλαγές για το διαζύγιο χωρίς υπαιτιότητα (no-fault divorce), που αποτέλεσε καθοριστικό γεγονός διεθνώς. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στις αναπτυγμένες χώρες συχνότερα οι γυναίκες παρά οι άνδρες παίρνουν την πρωτοβουλία και ζητούν διαζύγιο. Ορόσημο στη σχετική νομοθεσία στην Ελλάδα αποτέλεσε το νέο Οικογενειακό Δίκαιο του 1983, που εξασφαλίζει τη δυνατότητα έκδοσης «συναινετικού διαζυγίου», που συνδέεται με την κατάργηση της υποχρεωτικής απόδειξης της υπαιτιότητας του ενός από τους συζύγους. Η απόδειξη της υπαιτιότητας του ενός από τους συζύγους αποτελούσε σημαντικό ανασταλτικό πα-

ράγοντα στην επιθυμία για λύση του γάμου, δυσκόλευε περισσότερο την όλη διαδικασία έκδοσης διαζυγίου και, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις μοιχείας, η αναγκαιότητα των αποδεικτικών στοιχείων αποτελούσε σημαντική προσβολή της βασικής ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Με το συναινετικό διαζύγιο, η κοινή αίτηση των συζύγων για διαζύγιο βασίζεται στην κοινή τους παραδοχή για τον κλονισμό της σχέσης τους και στη συμφωνία τους για τη λύση της έγγαμης συμβίωσής τους, χωρίς να υπάρχει ανάγκη διερεύνησης και απόδειξης της υπαιτιότητας του καθενός ή και των δύο μαζί.

Το συναινετικό διαζύγιο βοηθάει, λοιπόν, στην καταπολέμηση του κοινωνικού στίγματος και στην προοδευτική αλλαγή των στάσεων και των κοινωνικών αξιών γύρω από το διαζύγιο. Όπως έχει επισημανθεί και σε άλλες χώρες, οι αντίστοιχοι νόμοι για το συναινετικό διαζύγιο συνήθως ακολουθούν και είναι απόρροια των κοινωνικών αλλαγών και πεποιθήσεων για τη διάλυση ενός γάμου. Ακολουθείται όμως στη συνέχεια μία κυκλική διαδικασία επίδρασης, καθώς οι νομικές αλλαγές για το διαζύγιο χωρίς υπαιτιότητα (no-fault divorce) μειώνουν αντίστοιχα το κοινωνικό στίγμα και τους κοινωνικούς περιορισμούς, που αποτελούν τη βάση για τη διατήρηση πολλών μη-επιτυχημένων γάμων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός, ότι μετά την ισχύ του Νέου Οικογενειακού Δικαίου, το συναινετικό διαζύγιο αποτελεί τον κυρίαρχο λόγο διαζυγίου στην Ελλάδα. Ακόμη και κατά τις προηγούμενες δεκαετίες που ήταν απαραίτητη η απόδειξη της υπαιτιότητας του ενός από τους συζύγους, ιδιαίτερα ενδεικτικό για τη στάση των συζύγων που επρόκειτο να χωρίσουν είναι το γεγονός ότι ο «κλονισμός της εγγάμου σχέσεως» αποτελούσε το συχνότερο λόγο διαζυγίου και ακολουθούσε η εγκατάλειψη και η διάσταση.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι παρόλες τις δυσκολίες της νομικής διαδικασίας για την έκδοση διαζυγίου, η ελληνική νομοθεσία ανέκαθεν επέτρεπε το διαζύγιο και η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία αναγνώριζε τη λύση του γάμου. Αντίθετα, σε πολλές Μεσογειακές Καθολικές χώρες - όπου υπήρχε και ισχυρή πίεση από την Εκκλησία - το διαζύγιο δεν επιτρεπόταν και η νομική λύση του γάμου έγινε δυνατή το 1970 στην Ιταλία, το 1974 στην Πορτογαλία και μόλις το 1981 στην Ισπανία.

Όσον αφορά την υπαιτιότητα των συζύγων στις εκδοθείσες δικαστικές αποφάσεις διαζυγίων, η συνυπαιτιότητα είναι η συχνότερη και παρουσιάζει μία αυξητική τάση σε όλες τις προηγούμενες δεκαετίες παρόλη την έμφαση στην απόδειξη της υπαιτιότητας του ενός από τους συζύγους κατά την αγωγή διαζυγίου. Ο μεγα-

λύτερος αριθμός διαζυγίων στις δεκαετίες 1960 και 1970 εκδόθηκε με υπαιτιότητα της συζύγου αντανακλώντας πιθανόν τα κοινωνικά στερεότυπα για το ρόλο του κάθε φύλου στην παραδοσιακή οικογένεια. Μετά την ισχύ του νόμου για το αυτόματο διαζύγιο (1979) (υπερεξαετής διάσταση) παρατηρείται η αντίστροφη διαφορά με περισσότερες εκδοθείσες αποφάσεις με υπαιτιότητα του συζύγου, που προφανώς αφορούν κυρίως περιπτώσεις όπου ο σύζυγος έφευγε και διέμενε σε άλλο σπίτι. Τέλος, το συναινετικό διαζύγιο βασίζεται στην κοινή αίτηση των συζύγων για διαζύγιο.

Όσον αφορά τη διάρκεια του λυθέντος γάμου, η συχνότερη λύση του γάμου μετά από πολλά χρόνια έχει συνδεθεί με τα παιδιά που πλέον βρίσκονται στην εφηβική και νεανική ηλικία. Πολλοί γονείς, νιώθοντας ότι έχουν «εκπληρώσει τον προορισμό τους» ως προς την ανατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών τους που απομακρύνονται πια από το σπίτι, δε βρίσκουν πλέον λόγο να είναι μαζί (Κατάκη, 1984). Έχει παρατηρηθεί επίσης μία αύξηση της συχνότητας διαζυγίων που αφορούν γάμους με μικρή χρονική διάρκεια (μικρότερη των δύο χρόνων), που δείχνει μία έγκαιρη διαπίστωση των συζύγων για τον κλονισμό της σχέσης τους.

Παρόλη όμως τη σταθερή αύξηση της συχνότητας των διαζυγίων, η Ελλάδα παραμένει να έχει το μικρότερο ποσοστό μονογονικών οικογενειών σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία. Έχει όμως ήδη επισημανθεί ότι ο αριθμός αυτός είναι μεγαλύτερος, γιατί δε συμπεριλαμβάνονται τα χωρισμένα ζευγάρια. Έχει διαπιστωθεί ότι οι αξίες για την αυστηρή ιεράρχηση των ρόλων μέσα στην παραδοσιακή εκτεταμένη οικογένεια και ο βαθμός θρησκευτικότητας αποτελούν σημαντικές παραμέτρους που συσχετίζονται με τις αξίες παράδοση, αίσθηση ασφάλειας, και συμμόρφωση στην ελληνική κοινωνία (Γεώργας και συν., 1992).

Σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, στο μεγαλύτερο ποσοστό οι μόνοι-γονείς είναι γυναίκες και οι μονογονικές οικογένειες διατρέχουν μεγαλύτερο κίνδυνο να ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας. Οι μόνες-μητέρες είναι επίσης περισσότερο πιθανό να είναι άνεργες, όχι μόνο συγκριτικά με όλες τις μητέρες γενικά, αλλά και με τους άνδρες (Roll, 1992). Στις Η.Π.Α. το πρόβλημα είναι ακόμη μεγαλύτερο και οι οικογένειες με μόνη-μητέρα είναι από τις φτωχότερες και τις πλέον μη-προνομιούχες κοινωνικές ομάδες.

Οι διαπιστώσεις αυτές έχουν αποτελέσει τις κύριες αιτίες για τις σχετικές διερευνήσεις και εκθέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση τα τελευταία χρόνια, με σκοπό τη λήψη και εφαρμογή κατάλληλων

οικονομικών και κοινωνικών μέτρων για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών. Πέρα όμως από τα προτεινόμενα μέτρα, υπάρχουν πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ των τωρινών συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας των διαφόρων κρατών ως προς τις κοινωνικές παροχές, τα επιδόματα και τις διευκολύνσεις προς τις μονογονικές οικογένειες.

Όσον αφορά τη λειτουργία των μονογονικών οικογενειών στην Ελλάδα και την προσαρμογή των μελών τους σε σχέση με διάφορους οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, υπάρχει μεγάλη έλλειψη επίσημων στατιστικών στοιχείων και σχετικών ερευνών. Αποτελέσματα ερευνών μας (Hatzichristou, 1993, Hatzichristou, 1995a) έχουν δείξει ότι τα παιδιά διαζευγμένων γονέων αντιμετωπίζουν ποικίλες μακροχρόνιες δυσκολίες σε διάφορους τομείς της σχολικής και ψυχοκοινωνικής τους προσαρμογής σε σύγκριση με τους συμμαθητές τους από μη-διαζευγμένους γονείς. Οι σημαντικές και μεγάλες διαφορές που βρέθηκαν στην προσαρμογή των παιδιών των δύο ομάδων, σε σχέση με αποτελέσματα αντίστοιχων ερευνών σε άλλες χώρες, δείχνουν ότι το χαμηλό ποσοστό διαζυγίων στην Ελλάδα κάνει την προσαρμογή των παιδιών ακόμη δυσκολότερη. Επίσης, το ότι τα παιδιά παρουσιάζουν αυτές τις δυσκολίες ακόμη και χρόνια μετά το χωρισμό των γονέων, αποτελεί ένδειξη ότι τα ποικίλα προβλήματα και οι αρνητικές επιδράσεις του διαζυγίου στην ελληνική κοινωνία έχουν την τάση να παραμένουν για χρόνια. Η διάλυση του γάμου και η μονογονική οικογένεια, που προκύπτει από αυτή τη διάλυση, έρχονται σε αντίθεση με τις αντιλήψεις, τις στάσεις και τα στερεότυπα που επικρατούν σχετικά με τη δομή της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας. Αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα και στάσεις για το διαζύγιο, ποικίλες δυσκολίες στους τρόπους οικονομικής διασφάλισης και κοινωνικών παροχών ασφάλειας στα μέλη των μονογονικών οικογενειών, καθώς και δυσκολίες στις νομικές ρυθμίσεις για τον καθορισμό της επικοινωνίας των παιδιών με τον γονέα που δεν έχει την επιμέλεια, δυσκολεύουν ιδιαίτερα από τη μία πλευρά την απόφαση πολλών ζευγαριών για διαζύγιο και από την άλλη πλευρά επιτείνουν τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις του διαζυγίου στην προσαρμογή των μελών των μονογονικών οικογενειών.

Οι επιπτώσεις αυτές γίνονται ακόμη μεγαλύτερες εξαιτίας της έλλειψης δυνατότητας για υποστήριξη από ειδικές συμβουλευτικές υπηρεσίες ή προγράμματα. Η παρούσα ερευνητική μελέτη αποτελεί την πρώτη φάση μιας προσπάθειας ανάπτυξης ενός μοντέλου έρευνας και συμβουλευτικής υποστήριξης των μονογονι-

κών οικογενειών στην Ελλάδα. Συνοπτικά, η ανάπτυξη του προτεινόμενου μοντέλου περιλαμβάνει τις ακόλουθες φάσεις:

Φάση I

A) Θεωρητική προσέγγιση - καθορισμός ομάδων μονογονικών οικογενειών: α) γονείς διαζευγμένοι, β) γονείς χωρισμένοι, γ) γονείς σε χηρεία, δ) μητέρες χωρίς γάμο (η μελέτη μπορεί να επεκταθεί και σε γονείς σε δεύτερο γάμο).

B) Επεξεργασία/ανάλυση των δημογραφικών δεδομένων και συσχέτιση με το νομοθετικό πλαίσιο.

Φάση II

A) Διερεύνηση των ποικίλων οικονομικών, επαγγελματικών, κοινωνικών, οικογενειακών, ατομικών και ψυχολογικών παραμέτρων για την προσαρμογή των μόνων-γονέων και των γονέων που δεν έχουν την επιμέλεια των παιδιών.

B) Συσχέτιση των παραμέτρων αυτών με την ανατροφή, τη διαπαιδαγώγηση, την ψυχοκοινωνική και τη σχολική προσαρμογή των παιδιών.

Φάση III

A) Διερεύνηση σημαντικών μεταβλητών που επηρεάζουν την προσαρμογή των μελών των μονογονικών οικογενειών: πχ. ηλικία, φύλο, κοινωνικοοικονομική κατάσταση, μέγεθος πόλης, χρόνος χωρισμού, κλπ.

B) Καταγραφή των ιδιαίτερων «προφίλ» προσαρμογής των διαφορετικών ομάδων μονογονικών οικογενειών.

Φάση IV

Με βάση τη διαφοροποίηση των ποικίλων παραμέτρων που συσχετίζονται με την προσαρμογή των διαφόρων ομάδων μονογονικών οικογενειών, ατομικές και ομαδικές συμβουλευτικές παρεμβάσεις, ειδικά συμβουλευτικά προγράμματα στα σχολεία, ευαισθητοποίηση/επιμόρφωση «σημαντικών ατόμων» στο περιβάλλον των οικογενειών (πχ. εκπαιδευτικοί, συγγενείς, κ.ά.).

Η παρούσα μελέτη παρέχει την ανάλυση των αποτελεσμάτων της πρώτης φάσης. Όσον αφορά τη συμβουλευτική διάσταση, η κοινή παραδοχή των συζύγων για τον κλονισμό της σχέσης τους

και η συμφωνία τους για τη λύση της έγγαμης συμβίωσης δίνει την ευκαιρία για διερεύνηση της διαδικασίας του διαζυγίου σαν μίας μεταβατικής φάσης ατομικής και οικογενειακής εξέλιξης. Ο σχεδιασμός ειδικών παρεμβατικών προγραμμάτων θα πρέπει να αποσκοπεί όχι μόνο στη βελτίωση της προσαρμογής όλων των μελών της οικογένειας πριν και μετά το χωρισμό αλλά, ακόμη περισσότερο στη γενικότερη ενημέρωση όλων των ενδιαφερομένων, τόσο για τα δημογραφικά δεδομένα στην Ελλάδα και για τα στάδια προσαρμογής των γονέων και των παιδιών, όσο και για τη σταδιακή αλλαγή των στάσεων γύρω από το διαζύγιο, που αντίστοιχα βοηθά στη διερεύνηση των δικών τους αντιλήψεων και στάσεων. Η εφαρμογή ειδικών συμβουλευτικών προγραμμάτων στα σχολεία κρίνεται ως ο καταλληλότερος τρόπος προσέγγισης των παιδιών των μονογονικών οικογενειών και κατ' επέκταση των γονέων τους. Θεωρούμε ότι η πλήρης ανάπτυξη του προτεινόμενου μοντέλου θα έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνο την έρευνα, τη συμβουλευτική υποστήριξη και την ενημέρωση, αλλά και τη σταδιακή «αποδοχή» της μονογονικής οικογένειας ως μίας άλλης μορφής οικογένειας σε μία μάλλον παραδοσιακή κοινωνία.

Βιβλιογραφία

- Bumpass L., «Children and marital disruption: A replication and update», *Demography*, 21, 1984, σελ. 71-82.
- Chiriboga D.A., Roberts J. and Stein J.A., «Psychological well-being during marital separation», *Journal of Divorce*, 2, 1978, σελ. 21-36.
- Emery R.E., «Interparental conflict and the children of discord and divorce», *Psychological Bulletin*, 92 (2), 1982, σελ. 310-330.
- Garfinkel I. and McLanahan S., *Single mothers and their children: A new American dilemma*, Washington, DC, Urban Institute Press, 1986.
- Γεώργας Δ., «Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, 1986, σελ. 3-29.
- Georgas J., «Changing family values in Greece: From collectivist to individualist», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 1989, σελ. 80-91.
- Georgas J., «Intrafamily acculturation of values in Greece», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22 (4), 1991, σελ. 445-457.

- Γεώργας Δ., Χριστακοπούλου Σ., Μυλωνάς Κ., και Schwartz S., «Καθολικές αξίες: ελληνική πραγματικότητα», *Ψυχολογικά Θέματα*, 5 (1), 1992, σελ. 7-25.
- Γκιζέλης Γ., Καυταντζόγλου Ρ., Τεπέρογλου Α., και Φίλιας Β., *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1984.
- Glick P.C., «How American families are changing», *American Demographics*, 6, 1984, σελ. 20-27.
- Glick P.C., «Fifty years of family demography», *Journal of Marriage and the Family*, 50 (4), 1988, σελ. 861-874.
- Χατζηχρήστου Χ., «Διαζύγιο και ανάπτυξη του παιδιού», *Παιδαγωγική και Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια*, 3, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989 α, σελ. 1377-1379.
- Χατζηχρήστου Χ., «Διαζυγίου συμβουλευτική», *Παιδαγωγική και Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια*, 3, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1989 β, σελ. 1379-1380.
- Hatzichristou C., «Children's adjustment after parental separation: Teacher, peer and self-report in a Greek sample», *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 34 (8), 1993, σελ. 1469-1478.
- Hatzichristou C., «Marital dissolution and its effects on children's adjustment in the Greek culture. Invited presentation at the Symposium entitled Divorce in European Countries-Consequences for parents and children», *IV European Congress of Psychology*, Athens, Greece, July 1995 a.
- Hatzichristou C., «An evolving change process in the Greek schools: Development of a data-based model». Invited presentation of the Symposium entitled Promoting school change: An integrated model for changing the culture, practices, behaviors and values of a school system, *IV European Congress of Psychology*, Athens, Greece, July 1995 b.
- Hatzichristou C., «Divorced families», *Encyclopedia of Parenting*, New York, Greenwood/Plenum, in press.
- Hatzichristou C. and Hopf D., «A multiperspective comparison of peer sociometric status groups in childhood and adolescence», *Child Development*, 67, 1996, σελ. 1085-1102.
- Hetherington E.M., Cox M. and Cox R., «Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children», *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 24, 1985, σελ. 518-530.

- Κατάκη Χ., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984.
- Kelly J.B., «Divorce: The adult perspective», in B.B. Wolman (ed.), *Handbook of Developmental Psychology*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1982, σελ. 734-750.
- Laosa L.M., «Ethnicity and single parenting in the United States», in E.M. Hetherington and J.D. Arasteh (eds), *Impact of divorce, single parenting and stepparenting*, Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum, 1988, σελ. 23-49.
- Levinger G. and Moles O.C. (eds.), *Divorce and separation: Context, causes and consequences*, New York, Basic Books, 1979.
- Μαστοράκη Μ., «Δικαστικοί αγώνες από το διαζύγιο», στο Ι. Κούρος (επιμ.), *Ψυχολογικά Θέματα Παιδιών και Εφήβων*, Εταιρεία Ψυχολογικής Ψυχιατρικής Ενήλικου και Παιδιού, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1993, σελ. 45-52.
- Moskoff W., «Divorce in the U.S.S.R.», *Journal of Marriage and the Family*, 45 (2), 1983, σελ. 419-425.
- Roll J., *Lone parent families in the European Community. A report to the European Commission*, European Family and Social Policy Unit, London, England, 1992.
- Wallerstein J.S. and Kelly J.B., *Surviving the break-up: How children and parents cope with divorce*, New York, Basic Books, 1980.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Όψεις ταξικής πολιτικής

Editorial: Η λέσχη της απάτης. Η παλινόρθωση στο τέλος του αιώνα

Ηλίας Ιωακείμογλου: Οι μισθοί, οι τιμές, τα κέρδη και η υποτίμηση

Θεόδωρος Μαριόλης: Σχετικά με την Έκθεση: *Αποκλιμάκωση του πληθωρισμού και εισοδηματική πολιτική 1998-99*

Rolf Hecker: Διεθνής έρευνα και εκδόσεις του έργου των Μαξ/Ενγκελς

Γιώργος Σταμάτης: Για μερικές Μαρξικές εκφράσεις που προέρχονται από τον *Faust* του Goethe

Emel Akal Aslan: Διαβάζοντας το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* με τους εργάτες

Δημήτρης Δημούλης: Ο Γκράμσι του Αλτουσέρ: Προσεγγίσεις και αποστάσεις

Κωνσταντίνος Μαυρέας: Κοινωνική πολιτική και ιδεολογία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Επιδράσεις και εξελίξεις με αφορμή το ζήτημα των Κοινωνικών Ασφαλίσεων

Παναγιώτης Σωτήρης: Σπύρου Σακελλαρόπουλου, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος. 1949-1967, Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία* (Βιβλιοκριτική)

ΙΟΥΛΙΟΣ – ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1998

64

Οικογενειακές σχέσεις των Ελλήνων φοιτητών στο παρόν και στο μέλλον

Δ. Γεώργας*, Α. Γκαρή**, Σ. Χριστακοπούλου***,
Κ. Μυλωνάς***, Β. Παπαλόη***

Περίληψη

Σκοπός της έρευνας είναι να διερευνήσει το βαθμό στον οποίο επιβιώνουν παραδοσιακές σχέσεις στην λειτουργία της ελληνικής οικογένειας και πώς επηρεάζουν συγκεκριμένες ψυχολογικές διεργασίες. Δόθηκε ερωτηματολόγιο σε δείγμα 235 φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, μόνιμους κατοίκους της επαρχίας ή της περιοχής πρωτευούσης. Διαπιστώνεται ότι οι οικογενειακές σχέσεις των φοιτητών, όπως τις περιγράφουν στο παρόν και τις φαντάζονται στο μέλλον, περιέχουν παραδοσιακές μορφές αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης. Εντάσσονται σε ένα δίκτυο συγγενικών σχέσεων, που κάθε άλλο παρά στηρίζουν την Παρσονική μορφή της απομονωμένης από τους συγγενείς πυρηνικής οικογένειας, που δείχνει να μοιάζει πλέον με μύθο, τουλάχιστον για τη μορφή της ελληνικής οικογένειας.

Εισαγωγή

Μελετητές στο χώρο της κοινωνιολογίας της οικογένειας επιδίωξαν συστηματικά να περιγράψουν τους τύπους ή τα σχήματα

* Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

*** Επιστημονικοί συνεργάτες.

της οικογένειας σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος. Η θεωρία που διαδραμάτισε τον πιο σημαντικό ρόλο, κατά το 19ο αιώνα και μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, ήταν αυτή του Durkheim (1888, 1892). Ο εξελικτικού χαρακτήρα προσανατολισμός της οδήγησε στην παρουσίαση της διαδοχής των σχημάτων που η οικογένεια υπέστη στην εξέλιξη της ανθρωπότητας, ακολουθώντας τους ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς μετάβασης από μορφές αρχαϊκής οργάνωσης στην οργάνωση του χωριού, από το χωριό στην πόλη και από την πόλη στο κράτος (Segalen, 1996). Μία θεωρία ουσιαστικά αιτιοκρατική, τοποθέτησε τους κοινωνικούς θεσμούς και τα κοινωνικά δρώμενα ως τα κύρια αίτια των μετασχηματισμών της οικογένειας, στην εξέλιξη της διάρθρωσής της.

Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ο Levi-Strauss (1947) και άλλοι Γάλλοι κοινωνιολόγοι της οικογένειας έστρεψαν την προσοχή τους προς την αμερικανική κοινωνιολογία και κοινωνική ανθρωπολογία (Segalen, 1996, σελ. 22), όταν στο χώρο της κοινωνιολογικής έρευνας σημαντική θεωρία ήταν αυτή του Αμερικανού κοινωνιολόγου Talcott Parsons (1943, 1949, 1955). Με τη δομολειτουργική προσέγγισή του στο θεσμό της οικογένειας, ερμήνευσε τη λειτουργία του στα πλαίσια της διάρθρωσης του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος και κατ' αναλογία προς τους υπόλοιπους κοινωνικούς θεσμούς, που θεώρησε ως υποσυστήματα του κοινωνικού συστήματος. Κατά την ιστορική εξέλιξη του κοινωνικού συστήματος, οι θεσμοί τείνουν να εξειδικεύονται σταδιακά και να μεταφέρουν κάποιες από τις λειτουργίες τους σε νέες κοινωνικές δομές (Michel, 1981, Τσαούσης, 1983, Smith, 1995). Έτσι, κατά τον Parsons (1943, 1949, 1955) η λειτουργία του θεσμού της οικογένειας, από το 19ο αιώνα και μετά, περιορίζεται στην εξασφάλιση της επιβίωσης και ψυχολογικής ισορροπίας των μελών της, καθώς και στην αναπαραγωγή και κοινωνικοποίηση των απογόνων της. Οι οικονομικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες της, που έκαναν την οικογένεια φορέα οικονομικής παραγωγής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας προς τους απογόνους της, κατά τη διαδικασία της διαρθρωτικής διαφοροποίησης ολόκληρου του κοινωνικού συστήματος, βαθμιαία εγκαταλείφθηκαν. Νεότεροι και περισσότερο εξειδικευμένοι κοινωνικοί φορείς ανέλαβαν αυτές τις οικονομικές και εκπαιδευτικές λειτουργίες που ήταν αντίστοιχα η οργανωμένη βιομηχανική παραγωγή και το επίσημο εκπαιδευτικό σύστημα κάθε κράτους (Michel, 1981, σελ. 83). Οι μεταβολές αυτές στη λειτουργία της παραδοσιακής οικογένειας συνέβαλαν στο σταδια-

κό μετασχηματισμό της δομής της από εκτεταμένη σε πυρηνική. Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν η νεοτοπική εγκατάσταση του νέου ζευγαριού, η γεωγραφική απομόνωση της νέας οικογένειας-πυρήνα από το δίκτυο των συγγενών, που συνεπάγεται και τη χαλάρωση των δεσμών ανάμεσα στη νέα οικογένεια και τους συγγενείς, η βαρύτητα των συναισθηματικών σχέσεων των συζύγων μεταξύ τους και οι ορθολογικές αξίες που διέπουν τις αποφάσεις των δύο συζύγων και την ανατροφή των παιδιών. Ουσιαστικά τα χαρακτηριστικά αυτά της δομής της σύγχρονης Παρσονικής οικογένειας φαίνεται ότι αποτελούσαν χαρακτηριστικά της αστικής Αμερικανικής οικογένειας και όχι, όπως φιλοδοξούσε ο Parsons και οι συνεργάτες του, της σύγχρονης οικογένειας κάθε βιομηχανικής χώρας (Michel, 1981, σελ. 92).

Σύγχρονοι κοινωνιολόγοι, ιστορικοί της κοινωνιολογίας και της ανθρωπολογίας αμφισβητούν τα χαρακτηριστικά αυτά της δομής της πυρηνικής οικογένειας, αποδίδοντας στη θεωρία του Parsons το χαρακτηρισμό του μύθου (Uzoka, 1979, σελ. 1096) και το χαρακτηρισμό της ιδεολογίας παρά της έγκυρης θεωρίας (Segalen, 1986, 1996).

Στις δεκαετίες '70 και '80, μελέτες στο χώρο της ιστορικής κοινωνιολογικής έρευνας και της ιστορικής ανθρωπολογίας διερεύνησαν τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής και της αστικής οικογένειας του παρελθόντος, από το 15ο αιώνα και μετά, δίνοντας έμφαση στις συναισθηματικές σχέσεις των μελών της οικογένειας και στις τακτικές ανατροφής των παιδιών (Laslett, 1971, 1977, Shorter, 1975, Stone, 1977, Rossi, Kagan and Haveren, 1978, Wall, Robin and Laslett, 1983). Στην εικόνα που μας δίνουν για την ιστορία της εξέλιξης του σχήματος της οικογένειας στην Ευρώπη, από την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης, δεν κυριαρχεί το πυρηνικό σχήμα, απομονωμένο από δίκτυα συγγενικών σχέσεων και σχέσεων με άλλα μη συγγενικά πρόσωπα, στα πλαίσια των συνεπειών που έφερε η εκβιομηχάνιση της οικονομίας και η τεχνολογική εξέλιξη, ούτε παρουσιάζεται με την ίδια συχνότητα σε Βόρειο-Δυτική και Ανατολική, Κεντρική και Μεσογειακή Ευρώπη, (Wall, Robin and Laslett, 1983).

Ανθρωπολογικές μελέτες διερεύνησαν τις παραλλαγές σχημάτων της οικογένειας τόσο παραδοσιακών, όσο και αστικών, επιδιώκοντας ένα σαφέστερο προσδιορισμό τους (Friedl, 1963, Campbell, 1964, Levinson and Malone, 1980). Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η σύνθεση των συγγενικών σχέσεων (Nimkoff, 1965), ο τόπος εγκατάστασης του νέου ζευγαριού, μετά το γάμο

του, σε μια από τις δύο εστίες των πατρικών οικογενειών ή αλλού (Murdock, 1949), καθώς και οι μορφές κοινωνικής, οικονομικής και συναισθηματικής αλληλεξάρτησης (Litwak, 1960, Sussman and Burchinal, 1962, Ramey and Sussman, 1978). Σημαντική ήταν η συμβολή του Murdock (1949), με τη μελέτη 250 μικρών κοινοτήτων, σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη και το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ότι το πυρηνικό σχήμα οικογένειας αποτελεί ένα οικουμενικό σχήμα κοινωνικής ομαδοποίησης. Με το συμπέρασμά του αυτό εννοούσε πως η πυρηνική οικογένεια λειτουργεί ως βασικός πυρήνας για οποιοδήποτε σχήμα οικογένειας, ανεξάρτητα από το αν αυτή υπάρχει ως αυτόνομη οικογενειακή μονάδα ή ως μέρος ενός συνθετότερου οικογενειακού τύπου.

Έχει γίνει πλέον σαφές ότι η οικογένεια δεν αποτελεί αντικείμενο μιας μηχανιστικής δυϊστικής προσέγγισης. Δεν αρκούν μοντέλα όπως αυτά των Durkheim και Toennies, όπου από τη μια οι θεσμοί, οι κανόνες, οι νόρμες και τα σχήματα συμπεριφοράς και από την άλλη οι λειτουργικές αλληλεξαρτήσεις των μελών του πυρήνα της οικογένειας θα ήταν επαρκή κριτήρια για να περιγραφούν οι οικογενειακοί δεσμοί, η λειτουργία της οικογένειας, καθώς και το κυρίαρχο σχήμα οικογένειας σε μια χώρα. Σημασία έχει ο βαθμός συναίνεσης ή το συμβόλαιο που έχουν μεταξύ τους αποδεχθεί τα μέλη της, ο βαθμός της μεταξύ τους σύνδεσης, οι συναναστροφές-επαφές τους, οι συναισθηματικές σχέσεις και τα σχήματα αλληλεπίδρασης (Roberts, Richards and Bengtson, 1991).

Ένα ευέλικτο ταξινομικό μοντέλο μελέτης των δεσμών στην ομάδα (Bengtson and Schrader 1982, McChesney and Bengtson, 1988, Roberts, Richards and Bengtson, 1991) μελετά τις μορφές αλληλεγγύης στις σχέσεις των μελών, στους εξής τομείς: α) τις συναναστροφές-επαφές μεταξύ των μελών (associational solidarity), β) τις συναισθηματικές τους σχέσεις (affectual solidarity), γ) τη συναίνεση σε αξίες, στάσεις καιπίστεις (consensual solidarity), δ) την αμοιβαία παροχή βοήθειας και υπηρεσιών (functional solidarity), στ) την υιοθέτηση κανόνων και κανονιστικών σχημάτων που αφορούν την κοινή ζωή (normative solidarity) και ζ) τη δια-γενεακή οικογενειακή δομή (intergenerational family structure), που σχετίζεται με τον τύπο-μορφή της οικογένειας, τον αριθμό των μελών της και τις γενιές στις οποίες ανήκουν.

Οι τύποι της οικογένειας διακρίνονται σε παραδοσιακή-εκτεταμένη και πυρηνική-αστική, καθώς θεωρείται ότι ο θεσμός της οικογένειας ακολούθησε τη μετάβαση της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης από την αγροτική στη βιομηχανική (Blumberg and

Winch, 1972, Nimkoff and Middleton, 1960). Η πυρηνική οικογένεια θεωρείται μια σύνθεση κεντρομόλων και φυγόκεντρων δυνάμεων, όπου συμπεριφορές και οικονομικοί παράγοντες αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και καθορίζουν το μέγεθος και την τελική μορφή της. Είναι μια σύνθεση από τρία είδη δυαδικών σχέσεων: της συζυγικής σχέσης, της πατρικής σχέσης και της μητρικής σχέσης, όπου η πατρική σχέση βασίζεται στις άλλες δύο και ο ανδρικός ρόλος, ανεξάρτητα από το πώς ενδέχεται να διαφοροποιείται σε κάθε κοινωνία, νοείται ως ο ρόλος του συζύγου της μητέρας (Levinson and Malone, 1980). Αντίθετα προς την άποψη του Parsons (Parsons and Bales, 1955), σχετικά με τον περιορισμό της πυρηνικής οικογένειας στη βιολογική σχέση γονέων-παιδιών, με κύριο στόχο την αναπαραγωγή και τη φροντίδα των απογόνων, έχει διαπιστωθεί (Litwak, 1960) ότι η θεωρούμενη ως πυρηνική οικογένεια διατηρεί σχέσεις με τους συγγενείς, οι οποίοι βοηθούν και υποστηρίζουν την οικογένεια ουσιαστικά, ακόμα και όταν δεν κατοικούν στην ίδια πόλη. Έτσι, έχει προταθεί η αντικατάσταση της έννοιας της μεμονωμένης πυρηνικής από την έννοια της τροποποιημένης εκτεταμένης οικογένειας.

Η εκτεταμένη οικογένεια είχε μελετηθεί αρχικά με το συγχρονικό, στατικό κριτήριο του αριθμού των μελών της, αριθμός που είναι πάντοτε μεγαλύτερος από αυτόν της πυρηνικής, καθώς και με το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ότι τα μέλη της ανήκουν σε περισσότερες της μίας γενιάς (Nimkoff, 1965). Ιδιαίτερα χρήσιμα ωστόσο έχουν φανεί επιπλέον κριτήρια όπως είναι ο τόπος εγκατάστασης της νέας οικογένειας στο πατρικό σπίτι του ενός από τους δύο συζύγους, καθώς και η διαδικασία της σχάσης συνθετότερων μορφών οικογένειας σε λιγότερο σύνθετες, σε κάποια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής της οικογένειας, όπως για παράδειγμα με το γάμο του τελευταίου γιου, ή μετά το θάνατο του πατέρα ή και των δύο γονέων (Ψυχογιός, 1987, Καυταντζόγλου, 1988, Stanton, 1995). Έτσι, έχουν καταγραφεί παραλλαγές της εκτεταμένης οικογένειας, όπως η διευρυμένη μονοπυρηνική (συγκατοίκηση ενός παντρεμένου αδελφού με τα αδέρφια του), η ανιούσα πολυπυρηνική (συγκατοίκηση γονέων με τα παντρεμένα παιδιά τους) και η οριζόντια πολυπυρηνική (συγκατοίκηση περισσότερων του ενός παντρεμένων αδελφών, χωρίς τους γονείς). Δύο ακόμα παραλλαγές εκτεταμένης οικογένειας που καταγράφονται είναι η ριζική οικογένεια (stem family), όπου συγκατοικεί ένας παντρεμένος γιος με τους γονείς του, και θεωρείται η απλούστερη μορφή διευρυμένης οικο-

γένειας και η πολυπυρηνική οικογένεια (joint family), όπου συνυπάρχουν δύο ή περισσότερες πυρηνικές οικογένειες ως μία οικονομική μονάδα, π.χ. η χήρα μητέρα με τα ανύπαντρα παιδιά της αποτελεί ένα οικογενειακό πυρήνα δίπλα σε εκείνον του παντρεμένου γιου της (Nimkoff, 1965, Ψυχογιός, 1987).

Στη χώρα μας, οι κοινωνικοπολιτιστικές και οικονομικές αλλαγές που εμφανίστηκαν μεταπολεμικά, ακολουθώντας τη σταδιακή εκβιομηχάνιση της χώρας, οδήγησαν την οικογένεια σε μια σειρά σοβαρών αλλαγών. Έτσι, θεωρείται ότι την εκτεταμένη οικογένεια διαδέχθηκε η πυρηνική, που ανέλαβε το ρόλο της κοινωνικοποίησης του ατόμου μόνη της, χωρίς τη συμμετοχή και υποστήριξη της κοινότητας, όπως συνέβαινε στην εκτεταμένη οικογένεια. Ο πατέρας, στο ρόλο του κουβαλητή, εξασφάλιζε τους οικονομικούς πόρους για την οικογένεια και η μητέρα μεγάλωνε τα παιδιά μόνη, χωρίς τη βοήθεια συγγενικών προσώπων. Τα παιδιά, άρχισαν να θεωρούνται στήριγμα, θεμέλιος λίθος και προορισμός της οικογένειας (Vassiliou and Vassiliou, 1982, Κατάκη, 1984, Γεώργας, 1986). Έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη δεκαετία του '60 (Βασιλείου, 1966), στην περιοχή πρωτεύουσας, έδειξε ότι η πλέον συχνή μορφή της οικογένειας ήταν η πυρηνική, σε ποσοστό 66%. Σε ποσοστό 18% των οικογενειών η μορφή ήταν εκτεταμένη, όπου συζούσαν γονείς ή άλλοι συγγενείς, με το σύζυγο συνήθως να διαδραματίζει το ρόλο του ηγέτη. Τέλος, παρατηρήθηκαν περιπτώσεις, όπου συζούσαν ανύπαντρα αδέρφια και άλλοι συγγενείς σε ένα νοικοκυριό, σε ποσοστό 3%, καθώς και ανύπαντρα αδέρφια και άλλοι συγγενείς με κάποιο παντρεμένο αδελφό ή αδελφή, σε ποσοστό 1%. Από άλλη έρευνα (Μουσούρου, 1984) διαπιστώθηκε ότι το 86.5% των οικογενειών της περιοχής πρωτεύουσας ήταν συζυγικές-πυρηνικές και το 13.5% εκτεταμένες.

Οι μελέτες ωστόσο αυτές είναι συγχρονικές και έχουν μελετήσει, σε συγκεκριμένη χρονική στιγμή τη μορφή της οικογένειας, σε σχέση με τον αριθμό των μελών που κατοικούν στην ίδια ακριβώς στέγη, εστία. Στο μεταξύ, όλο και αυξάνουν οι ενδείξεις για την παρουσία διευρυμένων και πολυπυρηνικών μορφών οικογένειας. Έχει διαπιστωθεί (Μουσούρου, 1989) ότι σε ποσοστό 38% για τον πληθυσμό της Αθήνας, οι ηλικιωμένοι κατοικούν με τα παιδιά τους, και από εκείνους που δεν κατοικούν με τα παιδιά τους, το 22% ζει στην ίδια γειτονιά, 11% στην ίδια κοινότητα και το 41% στην ίδια πόλη. Το 46% των παιδιών επισκέπτονται καθημερινά τους γονείς τους και το 20% τουλάχιστον μια φορά την εβδομάδα. Κατά δεύτερο λόγο, διαπιστώνεται ότι οι ηλικιωμένες

γυναίκες αντιμετωπίζουν αποτελεσματικά τις ανάγκες για τη φροντίδα των μικρών παιδιών, κυρίως όταν η μητέρα εργάζεται, δίνοντας αυξημένες δυνατότητες επαγγελματικής απασχόλησης στις μητέρες. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα ανεργίας στην οικογένεια, υπογραμμίζεται ότι το σταθερό εισόδημα από συνταξιοδότηση ή άλλα εισοδήματα του υπερηλίκου, προσφέρει μια οικονομική ανακούφιση σε ολόκληρη την οικογένεια. Σχολιάζεται τέλος, η σημαντική και για τα δύο μέρη συναισθηματική σχέση μεταξύ εγγονών και παππούδων, όπου οι δεύτεροι συχνά συμμερίζονται τα κατορθώματα των εφήβων χωρίς κριτική.

Η θεωρητική προσέγγιση της παρούσας έρευνας βασίζεται στην κοινωνιολογία της οικογένειας, καθώς επίσης και στη μεθοδολογία της κοινωνικής ψυχολογίας. Σκοπός της είναι να διερευνήσει το ερώτημα, σε ποιο βαθμό επιβιώνει σήμερα ένα δίκτυο παραδοσιακών σχέσεων στη λειτουργία της ελληνικής οικογένειας και πώς η λειτουργία αυτή επηρεάζει συγκεκριμένες ψυχολογικές διεργασίες. Βασίζεται σε κριτήρια που έχουν χρησιμοποιηθεί σε μελέτες των δικτύων υποστήριξης και ειδικότερα των διαγενεακών δεσμών και των σχέσεων αλληλεγγύης (Bengtson and Schrader, 1982, McChesney and Bengtson, 1988, Roberts, Richards and Bengtson, 1991), και είναι τα εξής: α) οι συναισθηματικές σχέσεις των μελών της οικογένειας και άλλων συγγενών, β) οι συναναστροφές-επαφές, γ) η αμοιβαία προσφορά βοήθειας και οικονομικής υποστήριξης και δ) η διαγενεακή οικογενειακή δομή. Εξετάζεται εάν τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά στη σύνθεση και στις σχέσεις μεταξύ των μελών της οικογένειας λειτουργούν όπως τα αντίστοιχα της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας ή της πυρηνικής οικογένειας.

Μέθοδος

1. Ερωτηματολόγιο

Με τη βοήθεια ερωτηματολογίου, που κατασκευάστηκε για τη συγκεκριμένη έρευνα, ερευνώνται οι συναισθηματικές σχέσεις των μελών της οικογένειας, η δομή της οικογένειας με κριτήριο τη συγκατοίκηση και/ή τη γεωγραφική εγγύτητα της κατοικίας τους, η συχνότητα των επαφών και συναναστροφών τους-από κοντά και μέσω τηλεφώνου, καθώς και η αμοιβαία προσφορά βοήθειας και οικονομικής υποστήριξης.

Συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 3 γενικές

ερωτήσεις, πληροφοριακού χαρακτήρα, για τον τόπο μόνιμης κατοικίας των φοιτητών του δείγματος, το φύλο τους και το επίπεδο εκπαίδευσης του πατέρα τους, και από 9 κλειστές ερωτήσεις για τις οικογενειακές σχέσεις των φοιτητών, στον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους. Από τις 9 ερωτήσεις, οι 5 αφορούν το πώς διαπλέκονται οι οικογενειακές σχέσεις στο παρόν, ως προς τις συναισθηματικές συναλλαγές, τη γεωγραφική εγγύτητα της κατοικίας, το βαθμό και το είδος των επαφών τους, καθώς και το βαθμό της αμοιβαίας υποστήριξης. Οι υπόλοιπες 4 ρωτούν πώς θα έβλεπαν οι φοιτητές τη δομή της οικογένειας και την αλληλοϋποστήριξη με τα μέλη της πατρικής τους οικογένειας στο μέλλον, όταν θα έχουν δημιουργήσει τη δική τους νέα οικογένεια.

Η ερώτηση που διερευνά την εγγύτητα των σχέσεων με τα πρόσωπα που θεωρούν οι φοιτητές μέλη της οικογένειάς τους και έχουν μαζί τους στενούς οικογενειακούς δεσμούς, βασίζονται σε παραλλαγή της κλίμακας του Bogardus (1925) για τη μέτρηση της κοινωνικής απόστασης (Social Distance Scale), από το (1) έως το (7), όπου το (1) δηλώνει μεγάλη απόσταση και το (7) μεγάλη εγγύτητα. Στις υπόλοιπες ερωτήσεις, άλλοτε οι εναλλακτικές απαντήσεις είναι τέσσερις ή πέντε κατηγορικές μεταβλητές και άλλοτε οι απαντήσεις βασίζονται σε κλίμακα πέντε βαθμίδων, όπου (5) σημαίνει πάρα πολύ και (1) καθόλου.

2. Δείγμα και διεξαγωγή της έρευνας

Το ερωτηματολόγιο δόθηκε σε δείγμα 235 φοιτητών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι 163 φοιτητές ήταν μόνιμοι κάτοικοι της περιοχής πρωτεύουσας και οι 72 φοιτητές ήταν μόνιμοι κάτοικοι επαρχιακών περιοχών της Ελλάδας, που διέμεναν στην Αθήνα εξ' αιτίας των σπουδών τους. Φοιτητές από την Κύπρο και χώρες του εξωτερικού δεν περιλαμβάνονται στο δείγμα.

Κάθε φοιτητής ή φοιτήτρια συμπλήρωσε ένα ερωτηματολόγιο σε αίθουσα διδασκαλίας, κατά τη διάρκεια μίας διδακτικής ώρας. Κανένας από τους παρόντες φοιτητές δεν αρνήθηκε να το συμπληρώσει. Οι απαντήσεις ήταν ανώνυμες.

Οι στατιστικές μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των δεδομένων είναι το στατιστικό κριτήριο χ^2 και η ανάλυση συνδιασποράς (ANCOVA).

Ευρήματα

Οικογενειακοί δεσμοί με τα πρόσωπα της οικογένειας στο παρόν

Η συναισθηματική σχέση των φοιτητών με τα πρόσωπα της οικογένειάς τους φαίνεται από τους μέσους όρους στην κλίμακα μέτρησης της κοινωνικής απόστασης από τα πρόσωπα της οικογένειας. Παρατηρούμε ότι οι φοιτητές τοποθετούν πιο κοντά στον εαυτό τους, και προς το άκρο (7) της κλίμακας, που δηλώνει συναισθηματική εγγύτητα, τα πρόσωπα της πυρηνικής οικογένειας, δηλαδή τη μητέρα ($M = 6,38$), τον πατέρα ($M = 5,91$) και τα αδέρφια ($M = 6,20$). Πιο μακριά από τον εαυτό τους και προς το μέσο της κλίμακας τοποθετούν τα πρόσωπα της εκτεταμένης οικογένειας, δηλαδή τους παππούδες/γιαγιάδες ($M = 5,02$), τους θείους/θείες ($M = 4,41$) και τα ξαδέρφια ($M = 4,47$).

Γεωγραφική εγγύτητα

Ο πίνακας 1 παρουσιάζει τις απόλυτες και τις σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών για τις έξι κατηγορίες της γεωγραφικής εγγύτητας με διάφορους συγγενείς: γονείς, παππού/γιαγιά, αδέρφια, ξαδέρφια, θείους/θείες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Απόλυτες και σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών ($N = 235$) για τις έξι κατηγορίες γεωγραφικής εγγύτητας με τα πρόσωπα της οικογένειας

	Μητέρα/ Πατέρας		Παππούδ./ Γιαγιάδες		Αδέρφια		Θείοι/ Θείες		Ξαδέρφια	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Στο ίδιο σπίτι	222	95,7	31	20	183	88,8	2	1	3	1,5
Στο απέναντι, πάνω/ κάτω, διπλανό διαμέρισμα	3	1,3	23	14,8	3	1,5	32	15,3	31	15,6
Στο απέναντι σπίτι/ πολυκατοικία	0		5	3,3	0		6	2,9	7	3,5
Στην ίδια γειτονιά	0		16	10,3	2	1	33	15,8	29	14,6
Στην ίδια συνοικία	1	0,4	24	15,5	3	1,5	60	28,7	53	26,6
Κατοικούν μακριά	6	2,6	56	36,1	15	7,2	76	36,3	76	38,2

Χαρακτηριστικό και αναμενόμενο είναι ότι το 95,7% των φοιτητών ζει στο ίδιο σπίτι με τους γονείς και το 88,8% έχει αδέρφια που ζουν στο ίδιο σπίτι. Αξιοσημείωτη είναι η γεωγραφική εγγύτητα των φοιτητών με τους άλλους συγγενείς και κυρίως με τους παππούδες/γιαγιάδες. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι το 48,4% των φοιτητών έχει παππούδες/γιαγιάδες οι οποίοι κατοικούν στο ίδιο σπίτι (20%) ή μέσα στα όρια της γειτονιάς τους (28,4%) και το 34% των φοιτητών έχει θείους/θείες μέσα στα όρια της ίδιας γειτονιάς.

Συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας

Την ίδια μα πιο ξεκάθαρη εικόνα δείχνει η συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας με τα διάφορα πρόσωπα της οικογένειας, όπως παρουσιάζονται στους πίνακες 2 και 3. Ας σημειωθεί ότι η συχνότητα τηλεφωνικής επικοινωνίας με γονείς και αδέρφια δεν παρουσιάζεται στον πίνακα 3, αφού η πλειοψηφία των φοιτητών κατοικεί στο ίδιο σπίτι μαζί τους και συναντά τα συγκεκριμένα πρόσωπα καθημερινά. Παρατηρείται, όπως είναι αναμενόμενο, μια σταδιακή μείωση της επικοινωνίας με τα συγγενικά πρόσωπα, όσο ο βαθμός συγγένειας μακραίνει. Ωστόσο, η συχνότητα επικοινωνίας με όλους τους συγγενείς παραμένει αξιοσημείωτη για ένα σημαντικό μέρος των φοιτητών. Ενδεικτικά αναφέρουμε

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Απόλυτες και σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών (N = 235) για τις πέντε κατηγορίες συχνότητας συναντήσεων με τα πρόσωπα της οικογένειας

	Μητέρα/ Πατέρας		Παπούδ./ Γιαγιάδες		Αδέρφια		Θείο/ Θείες		Ξαδέρφια	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Καθημερινά	220	95,7	58	37,9	179	89	27	13,2	29	15,2
Μία φορά την εβδομάδα	7	3	41	26,8	8	4	67	32,8	66	34,6
Μία φορά το μήνα	3	1,3	24	15,7	8	4	61	29,9	51	26,7
Σπάνια			28	18,3	6	3	48	23,5	42	22
Δε συναντίεστε καθόλου			2	1,3			1	0,6	3	1,5

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Απόλυτες και σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών (N = 235), για τις έξι κατηγορίες συχνότητας της τηλεφωνικής επικοινωνίας με τα πρόσωπα της οικογένειας

	Παππούδες/ Γιαγιάδες		Θείοι/ Θείες		Ξαδέλφια	
	f	%	f	%	f	%
Καθημερινά	31	23	13	6,2	9	4,6
Μία, δύο φορές την εβδομάδα	41	30,4	54	25,8	45	22,8
Κάθε 15 ημέρες	25	18,5	36	17,2	46	23,4
Μία φορά το μήνα	13	9,6	37	17,7	34	17,3
Σε μεγάλες εορτές/ ονομαστικές εορτές	7	5,2	49	23,4	35	17,7
Επικοινωνείτε σπάνια	18	13,3	20	9,7	28	14,2

ότι η συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας των φοιτητών με τους παππούδες/γιαγιάδες είναι μεγαλύτερη από μία φορά την εβδομάδα για το 54,7% και το 53,4% των φοιτητών, αντίστοιχα. Επίσης, ένα σημαντικό ποσοστό των φοιτητών (49,8%) διατηρεί συχνότητα συναντήσεων με τα ξαδέλφια αλλά και με τους θείους (46%) μία φορά την εβδομάδα και περισσότερο.

Οικονομική ενίσχυση

Οι απαντήσεις των φοιτητών στην ερώτηση *Πόσο σε ενισχύουν οικονομικά τα συγγενικά πρόσωπα της οικογένειάς σου* σκιαγραφούν την εικόνα της οικονομικής εξάρτησης των φοιτητών από τα συγγενικά τους πρόσωπα. Μόνο για το 16% των φοιτητών η οικονομική ενίσχυση που δέχονται από τα συγγενικά τους πρόσωπα είναι περιστασιακή έως ανύπαρκτη. Αντίθετα, για το 84% των φοιτητών η οικονομική ενίσχυση είναι σταθερή και περιλαμβάνει για ένα μεγάλο ποσοστό (55,3%) ολοκληρωτική κάλυψη των εξόδων, για ένα μικρότερο ποσοστό (18,9%) κάλυψη των περισσότερων εξόδων και για ένα μικρό ποσοστό (9,8%) κάλυψη μόνο συγκεκριμένων κατηγοριών από έξοδα.

Οικογενειακοί δεσμοί με τα πρόσωπα της οικογένειας στο μέλλον

Γεωγραφική εγγύτητα

Ο πίνακας 4 παρουσιάζει τις απόλυτες και σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών για τις έξι κατηγορίες γεωγραφικής εγγύτητας με διάφορους συγγενείς (γονείς, παππούδες/γιαγιάδες, αδέρφια, ξαδέρφια, θείους/θείες), στο μέλλον. Παρατηρείται ότι ένα μεγάλο ποσοστό των φοιτητών φαντάζεται ότι στο μέλλον θα κατοικεί στο ίδιο σπίτι ή στα όρια της ίδιας γειτονιάς με τα αδέρφια (45,6%) και τους γονείς (41,3%). Για τους πιο μακρινούς συγγενείς (παππούδες/γιαγιάδες, ξαδέρφια, θείους/θείες) τα ποσοστά αυτά είναι πολύ μικρότερα (17,4%, 12,5% και 9,6% αντίστοιχα). Επίσης, μεγάλο είναι το ποσοστό των φοιτητών οι οποίοι φαντάζονται ότι στο μέλλον θα κατοικούν μακριά από τους θείους/θείες (50,2%), τα ξαδέρφια (48,7%) και τους παππούδες/γιαγιάδες (51%). Ωστόσο, τα αποτελέσματα αυτά δε θα πρέπει να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι οι φοιτητές δεν ενδιαφέρονται για επικοινωνία με τους πιο μακρινούς συγγενείς. Μια πιο προσεκτική ματιά στα ποσοστά αποκαλύπτει ότι ένα σημαντικό ποσοστό των φοιτητών, που κυμαίνεται από 31,6% (παππούδες/γιαγιάδες) μέχρι 42,8% (γονείς) φαντάζεται ότι στο μέλλον θα κατοικεί στην ίδια συνοικία με όλους αυτούς τους συγγενείς.

Οικονομική ενίσχυση

Οι απαντήσεις των φοιτητών που αναφέρονται στην οικονομική ενίσχυση και βοήθεια των φοιτητών από τους γονείς τους στο μέλλον για αγορά σπιτιού, αντιμετώπιση δύσκολης κατάστασης και για τη φύλαξη των παιδιών τους, όταν αυτοί θα απουσιάζουν στη δουλειά, φανερώνουν τη λειτουργική αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι ένα μεγάλο ποσοστό των φοιτητών (56,9%) αναφέρει τη μερική έως την ολική προσφορά χρημάτων από τους γονείς σε περίπτωση αγοράς σπιτιού, και μόνο ένα ποσοστό 16,7% κάνει λόγο για δανεισμό ενός μέρους του ποσού της αγοράς σπιτιού από τους γονείς. Ποσοστό 69,7% των φοιτητών αναφέρει την ανάθεση της φύλαξης των παιδιών στους γονείς τους ή σε άλλο συγγενικό πρόσωπο. Επίσης, η πλειοψηφία των φοιτητών (89,7%) αναφέρει ότι σε πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Απόλυτες και σχετικές συχνότητες του συνολικού δείγματος των φοιτητών (N = 235), για τις έξι κατηγορίες γεωγραφικής εγγύτητας με τα πρόσωπα της οικογένειας, στο μέλλον

	Μητέρα/ Πατέρας		Παπούδ./ Γιαγιάδες		Αδέρφια		Θείοι/ Θείες		Ξαδέρφια	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Στο ίδιο σπίτι	9	3,9			4	1,9				
Στο απέναντι, πάνω/ κάτω, διπλανό διαμέρισμα	39	16,8	6	31,9	38	18,4	3	1,4	3	1,5
Στο απέναντι σπίτι/ πολυκατοικία	11	4,7	3	1,9	9	4,4	2	1	3	1,5
Στην ίδια γειτονιά	37	15,9	18	11,6	43	20,9	15	7,2	19	9,5
Στην ίδια συνοικία	99	42,8	49	31,6	67	32,6	84	40,2	77	38,8
Κατοικούν μακριά	37	15,9	79	5,1	45	21,8	105	50,2	97	48,7

ρίπτωση αντιμετώπισης κάποιας δύσκολης κατάστασης θα απευθυνθεί στους γονείς, αδέρφια ή σε άλλο συγγενικό πρόσωπο. Τα ποσοστά των φοιτητών που θα αναλάμβαναν να καλύψουν χωρίς οικογενειακή βοήθεια τις δαπάνες σε περίπτωση αγοράς σπιτιού (26,4%) ή θα ανάθεταν τη φύλαξη των παιδιών σε παιδικό σταθμό ή σε άλλα πρόσωπα, έξω από το οικογενειακό περιβάλλον (30,3%) είναι σχετικά χαμηλά. Χαμηλό είναι επίσης το ποσοστό των φοιτητών οι οποίοι, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης, θα έκαναν μόνοι τους τις απαραίτητες ενέργειες ή θα απευθύνονταν σε άλλα πρόσωπα για βοήθεια (10,3%).

Επίδραση της μεταβλητής τόπος κατοικίας στις οικογενειακές σχέσεις

Ένα από τα θέματα που απασχόλησαν τη συγκεκριμένη έρευνα ήταν η επίδραση της μεταβλητής τόπος κατοικίας στις οικογενειακές σχέσεις των φοιτητών. Η μεταβλητή τόπος κατοικίας αναφέρεται στη μόνιμη κατοικία των ερωτημένων σε αστικό περιβάλλον, δηλαδή στην Αθήνα ή σε μικρές κοινότητες της επαρχίας. Έχει διαπιστωθεί ότι η επίδραση του αστικού-αγροτικού περιβάλ-

λοντος στη διαμόρφωση ψυχολογικών διαστάσεων και συγκεκριμένα στις οικογενειακές αξίες και δεσμούς είναι ισχυρή στην Ελλάδα (Γεώργας 1986, 1990 και Georgas, 1991, 1992, July). Η ανάλυση της συνδιασποράς (ANCOVA) χρησιμοποιήθηκε για να μελετηθεί η επίδραση του αγροτικού-αστικού περιβάλλοντος στις μεταβλητές που αφορούσαν: α) τη συναισθηματική εγγύτητα, β) τη γεωγραφική εγγύτητα, γ) τη συχνότητα συναντήσεων και τηλεφωνικής επικοινωνίας με τα πρόσωπα της οικογένειας, καθώς και δ) την οικονομική ενίσχυση των φοιτητών από τα συγγενικά τους πρόσωπα στο παρόν και στο μέλλον. Το χ_2 κριτήριο χρησιμοποιήθηκε για τη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και στα πρόσωπα στα οποία θα απευθύνονταν οι φοιτητές στο μέλλον: α) για τη φύλαξη των παιδιών τους και β) σε μια δύσκολη κατάσταση.

Στις αναλύσεις συνδιασποράς έγινε απαλοιφή της επίδρασης των μεταβλητών επίπεδο εκπαίδευσης πατέρα και φύλο, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως συμμεταβλητές, ενώ ο τόπος κατοικίας χρησιμοποιήθηκε ως ανεξάρτητη μεταβλητή. Τα αποτελέσματα δεν έδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους φοιτητές από αστικές και επαρχιακές περιοχές, όσον αφορά όλες σχεδόν τις εξαρτημένες μεταβλητές. Μόνο στην ερώτηση που αφορούσε την οικονομική ενίσχυση των φοιτητών βρέθηκε ότι οι φοιτητές από την επαρχία έχουν μεγαλύτερη οικονομική ενίσχυση από τα συγγενικά τους πρόσωπα από ό,τι οι φοιτητές από αστικές περιοχές (ΜΟ αστικ. = 3,94, ΜΟ επαρχ. = 4,44, $F(1,221) = 7,74$, $p < 0,01$, $\eta_2 = 0,03$). Το κριτήριο χ_2 δεν έδειξε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και στα πρόσωπα που θα απευθύνονταν οι φοιτητές στο μέλλον για τη φύλαξη των παιδιών τους και την αντιμετώπιση μιας δύσκολης κατάστασης.

Συζήτηση

Ιδιαίτερα στενές συναισθηματικές σχέσεις φαίνεται να συνδέουν τους φοιτητές με τους γονείς τους και τα αδέρφια τους, λιγότερο στενές αλλά αξιοσημείωτες σχέσεις φαίνεται να τους συνδέουν με άλλους συγγενείς όπως οι παππούδες/γιαγιάδες, τα ξαδέλφια και οι θείοι/θείες. Αυτές οι στενές σχέσεις επιβεβαιώνονται και από άλλα στοιχεία, όπως η συγκατοίκηση με τους γονείς και τα αδέρφια τους και η γεωγραφική εγγύτητα της μόνιμης κατοικίας.

κίας τους με τους υπόλοιπους συγγενείς, που φαίνεται να μικραίνει όσο μακρινότερος γίνεται ο βαθμός συγγένειας.

Επιβεβαιώνονται επίσης από τις συχνές συναντήσεις, καθώς και τις συχνές τηλεφωνικές επαφές μαζί τους, ενώ η συχνότητα αυτών των συναναστροφών και πάλι μειώνεται-όχι ιδιαίτερα, όσο ο βαθμός συγγένειας μακραίνει. Αξιοπαρατήρητο είναι το γεγονός της ολοκληρωτικής ή της ιδιαίτερα σοβαρής οικονομικής υποστήριξης των εξόδων της ζωής των φοιτητών από τα πρόσωπα της οικογένειας, που ισοδυναμεί με την οικονομική εξάρτηση των φοιτητών από την οικογένειά τους. Τα αποτελέσματα αυτά βρίσκονται σε συμφωνία με νεότερες έρευνες (Κατάκη, 1983, Μουσουρού, 1984, 1989, Γεώργας 1986, 1990, 1995), που δείχνουν ότι παραδοσιακά σχήματα αλληλεπίδρασης, δεσμοί και αξίες διατηρούνται ακόμα στην ελληνική οικογένεια.

Η εικόνα αυτή της αλληλεπίδρασης των φοιτητών με την οικογένειά τους παρουσιάζεται σχεδόν अपαράλλαχτη στους φοιτητές που κατοικούν μόνιμα σε αστικές, καθώς και σε επαρχιακές περιοχές της Ελλάδας. Φαίνεται λοιπόν ότι η συναισθηματική και λειτουργική αλληλεπίδραση, καθώς και οι συναναστροφές-επαφές ανάμεσα στα πρόσωπα της οικογένειας αποτελούν θεμελιώδες χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής οικογένειας και ότι δεν μεταβάλλεται σύμφωνα με το περιβάλλον, αστικό-αγροτικό, στο οποίο ζει κανείς. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με ευρήματα άλλων ερευνών, που πραγματοποιήθηκαν με δείγμα νεαρών ζευγαριών (Κιουντουζι, 1985) και με δείγμα μαθητών λυκείου (Γκαρή, 1992). Στα σχήματα αλληλεπίδρασης που μελετήθηκαν στη συζυγική σχέση, σε ζευγάρια της περιοχής Αθηνών, Ιωαννίνων και χωριών της ευρύτερης περιοχής του νομού Ιωαννίνων, διαπιστώθηκε ότι παραδοσιακά και σύγχρονα σχήματα σχέσεων των συζύγων συναντώνται και στα τρία διαφορετικά περιβάλλοντα, χωρίς διαφορές. Στις εκπαιδευτικές αξίες και στάσεις μαθητών από οικογένειες της Αθήνας και άλλων περιοχών της επαρχιακής Ελλάδας, διαπιστώθηκε η διατήρηση παραδοσιακών αξιών για την τεράστια σημασία της μόρφωσης και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, καθώς και για το προβάδισμα του αγοριού στην εκπαίδευση και στην επαγγελματική σταδιοδρομία, σε όλα τα σχήματα οικογένειας, λιγότερο ή περισσότερο παραδοσιακά. Με ανάλογο τρόπο απορρίφθηκαν όσες παραδοσιακές αξίες θεωρούν ότι το κορίτσι δεν χρειάζεται τα εκπαιδευτικά και τα μορφωτικά αγαθά, αφού προορισμός του είναι τα καθήκοντα του γάμου και η ανατροφή των παιδιών.

Τα ευρήματα της έρευνας αυτής συμφωνούν με ευρήματα

πρόσφατων διαπολιτιστικών ερευνών (Kagitcibasi, 1990, Georgas, 1992, July, Christakopoulou, 1995, July) που δείχνουν ότι οι συναισθηματικές αλληλεξαρτήσεις των μελών της οικογένειας διαπλέκονται έντονα, ανεξάρτητα από το αστικό-ατομικιστικό και το αγροτικό-συλλογικό πολιτιστικό πλαίσιο ζωής. Φαίνεται να λειτουργούν επίσης ανεξάρτητα από τον τύπο της οικογένειας, πυρηνική ή εκτεταμένη, και μάλιστα το σημείο όπου φαίνεται να παρουσιάζονται οι διαφορές είναι η δομή του δικτύου των συγγενικών σχέσεων, που στην περίπτωση της πυρηνικής οικογένειας περιλαμβάνει λιγότερα συγγενικά πρόσωπα και με εγγύτερους βαθμούς συγγένειας, σε σύγκριση με της εκτεταμένης οικογένειας. Φαίνεται λοιπόν πως η θεώρηση για τη λειτουργία της πυρηνικής οικογένειας του Parsons (Parsons and Bales, 1955), που χαρακτηριζόταν από την έλλειψη αλληλεπιδράσεων με συγγενικά πρόσωπα και την απομόνωση των μελών από τα πρόσωπα της εκτεταμένης οικογένειας, μοιάζει όλο και περισσότερο με ένα μύθο, όπως χαρακτηρίζεται από τον Uzoka (1979), τουλάχιστον για την ελληνική οικογένεια.

Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα που παρατηρείται ανάμεσα στα πρόσωπα που αποτελούν το οικογενειακό δίκτυο των φοιτητών στο παρόν, με τα αντίστοιχα πρόσωπα στο μέλλον. Συγκεκριμένα, για τους φοιτητές που ζουν στο παρόν με τους γονείς τους στο ίδιο σπίτι, το δίκτυο οικογενειακών σχέσεων περιλαμβάνει, εκτός από τους γονείς και τα αδέρφια τους, τους γονείς και τα αδέρφια των γονέων τους, δηλαδή θείους/θείες, και παππούδες/γιαγιάδες. Αντίστοιχα στο μέλλον, που οι φοιτητές θα έχουν δημιουργήσει τη δική τους οικογένεια, το οικογενειακό τους δίκτυο θα αποτελείται κυρίως από τους ίδιους και τα παιδιά τους, αλλά και από τους γονείς και τα αδέρφια τους. Οι πιο μακρινοί συγγενείς, όπως οι παππούδες/γιαγιάδες, οι θείοι/θείες και τα ξαδέρφια δεν αποκλείονται από το οικογενειακό δίκτυο, αφού τοποθετούνται από αρκετούς φοιτητές αρκετά κοντά, τουλάχιστον στην περιοχή της ίδιας συνοικίας. Οι φοιτητές δείχνουν πως όχι μόνο έχουν συνδέσει τη ζωή τους με ένα ευρύτερο δίκτυο συγγενικών σχέσεων στο παρόν, αλλά θεωρούν αυτονόητο, αρκετοί από αυτούς, ότι κάτι τέτοιο θα συνεχιστεί περίπου ίδιο και στο μέλλον, ιδιαίτερα όσον αφορά τη δομή της οικογένειας και τις σχέσεις οικονομικής στήριξης και γενικότερης υποστήριξης εκ μέρους των συγγενών τους. Τα ευρήματα αυτά δηλώνουν τις παραδοσιακού τύπου σχέσεις στην ελληνική οικογένεια, που δείχνει να αντιστοιχεί περισσότερο στην οικογένεια εκτεταμένης μορφής. Μάλιστα οι συγγενικές αυτές σχέσεις δεν αφορούν μόνο την κάθετη διαγενε-

ακή δομή, παππούδες-γονείς-παιδιά, που συναντάται και στη Βορειοδυτική-Ευρωπαϊκή οικογένεια, τη χαρακτηριζόμενη ως πυρηνική, αλλά αφορούν και την οριζόντια σχέση, όπου συμπεριλαμβάνονται και συγγενείς των γονέων, χαρακτηριστικό της Μεσογειακής εκτεταμένης οικογένειας.

Συμπερασματικά, οι οικογενειακές σχέσεις των φοιτητών, όπως οι ίδιοι τις περιγράφουν στο παρόν και τις φαντάζονται στο μέλλον, αντανakλούν παραδοσιακές μορφές αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης των μελών της οικογένειας. Χαρακτηρίζονται από ένα δίκτυο συγγενικών σχέσεων της παραδοσιακής εκτεταμένης οικογένειας και των παραλλαγών της, ως προς τη συναισθηματική εγγύτητα των συναισθηματικών σχέσεων, τη δια μέσου διαφορετικών γενεών-περισσότερων των δύο-οργάνωση της δομής της, το βαθμό των συγγενικών συναντήσεων και επαφών και την υποστηρικτική λειτουργία των μεγαλύτερων σε ηλικία μελών προς τα νεότερα.

Φαίνεται ότι για το μέλλον, όταν οι ίδιοι οι σημερινοί φοιτητές θα είναι εκείνοι που θα καθορίζουν τις οικογενειακές σχέσεις στη θέση των γονέων τους, ως η επόμενη γενιά που θα κρατάει τη σκυτάλη, οι πιο μακρινοί συγγενείς, χωρίς να αποκλειστούν από την οικογενειακή ζωή, θα τοποθετηθούν σε μεγαλύτερη απόσταση, γεωγραφική και συναισθηματική. Έτσι φαίνεται η βαρύνουσα σημασία των συγγενικών σχέσεων για τη ζωή της ελληνικής οικογένειας. Από μια άλλη σκοπιά όμως, ίσως να υποδηλώνεται (Georgas, 1991) μια βραδεία, σταδιακή προσέγγιση της ελληνικής οικογένειας προς το πρότυπο της οικογένειας της Δυτικής και Βόρειας Ευρώπης, κάτω από την επίδραση των κοινωνικών μεταβολών που συντελούνται στη χώρα μας, άποψη που απαιτεί βέβαια περαιτέρω διερεύνηση. Κανένα ωστόσο από τα μέχρι τώρα ευρήματα δεν συνηγορεί υπέρ της κινδυνολογίας ότι η μορφή της ελληνικής οικογένειας είναι πυρηνική, με την έννοια που της απέδιδε ο Parsons (1943, 1949, 1955) και ότι καταρρέει, απομονωμένη από ένα δίκτυο στενών και ευρύτερων συγγενικών σχέσεων.

Βιβλιογραφία

- Bengson V.L. and Schrader S., «Parent-Child relations», in D. Mangen and W. A. Peterson (eds.), *Research instruments in social gerontology*, vol. 2, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1982, σελ. 115-186.

- Berardo F.M., «Decade Preview: Some Trends and Directions for Family Research and Theory in the 1980s», *Journal of Marriage and the Family*, 42, 1980, σελ. 723-728.
- Blumberg R.L. and Winch R.F., «Societal Complexity and Familial Complexity: Evidence for the Curvilinear Hypothesis», *American Journal of Sociology*, 77, 1972, σελ. 898-920.
- Bogardus E.S., «Measuring social distance», *Journal of Applied So-ciology*, 9, 1925, σελ. 229-308.
- Γεώργας Δ., «Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1986, σελ. 613-29.
- Γεώργας Δ., «Οικογενειακές αξίες στη σύγχρονη εποχή», στο Α. Καλαντζή-Αζίζι και Ν. Παρίτσης (εκδ.), *Οικογένεια. Ψυχοκοινωνικές-Ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1990, σελ. 19-41.
- Γεώργας Δ., «Αξίες και διαφυλικές σχέσεις», στο Ι.Ν. Παρασκευόπουλου, Η. Μπεζεβέγκη, Ν. Γιαννίτσα, Α. Καραθανάση (επ.), *Διαφυλικές σχέσεις*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σελ. 273-293.
- Γκαρή Αικ., *Αξίες και στάσεις των μαθητών στην Ελλάδα σχετικά με εκπαιδευτικούς θεσμούς και τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις*, Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1992.
- Campbell J.K. *Honour, family and patronage: A study of institutions and moral values in a Greek mountain community*, Oxford, Clarendon, 1964.
- Christakopoulou S., «The relationship of family bonds to family structure and functioning across cultures», in S. Christakopoulou (chair), *Conceptualisation and operationalisation of family structure and functioning across cultures*, Symposium conducted at the IV European Congress of Psychology, Athens, Greece, July 1995.
- Durkheim E., «Introduction a la sociologie de la famille», *Annales de la Faculte des Lettres de Bordeaux*, 1988, σελ. 10.
- Durkheim E., «La famille conjugale», *Revue Philosophique de la France et de l' Etranger*, 90, 1892, σελ. 1-14.
- Friedl E., *Vassilika: A village in modern Greece*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1963.
- Georgas J., «Changing family values in Greece. From collectivism to individualism», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 20, 1989, σελ. 357-371.
- Georgas J. «Intrafamily acculturation of values in Greece», *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 22, 1991, σελ. 4, 445-457.

- Georgas J., «The relationship of family structure to allocentric and idiocentric orientation», in U. Kim (chair), *Culture and Self: Social and applied issues*, Symposium conducted at the XIth Congress of the International Association for Cross-Cultural Psychology, Liege, Belgium, July 1992.
- Κατάκη Χ., *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1984.
- Kagitcibasi C., «Family and socialization in cross-cultural perspective: A model of change», in J.I. Bernan (ed.), *Cross-cultural perspectives: Nebraska symposium on motivation, 1989*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1990, σελ. 136-200.
- Kiountouzi Ch., *Patterns of relating and boundary structuring in Greek couples*, Unpublished doctoral dissertation, University of Ulster, 1985.
- Καυταντζόγλου Ρ., «Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 69, 1988, σελ. 225-242.
- Laslett P., *The World we have lost*, London, Methuen and Company Limited, 1971.
- Laslett P., *Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Levi-Strauss C., *Les structures elementaires de la parente*, Paris, Mouton, 1947.
- Levinson D. and Malone M.J., *Toward explaining human culture: A critical review of the findings of worldwide cross-cultural research*, HRAF Press, 1980.
- Litwak E., «Geographic mobility and extended family cohesion», *American Sociological Review*, 25 (1), 1960, σελ. 9-21.
- McChesney K.Y. and Bengtson V.L., «Solidarity, integration, and cohesion in families: Concepts and theories», in D. Mangen, V.L. Bengtson and P.Jr. Landry (eds.), *Measurement of intergenerational relations*, Newbury Park, CA, Sage, 1988.
- Michel A., *Sociologie de la famille et du mariage* (μετάφραση Λ. Μ. Μουσούρου), εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1981.
- Μουσούρου Λ., *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα μιας εμπειρικής έρευνας*, εκδ. Εστία Ι.Δ. Κολλάρου και Σία, Αθήνα, 1984.
- Μουσούρου Λ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1989.
- Murdock G.P., *Social Structure*, New York, Macmillan, 1949.

- Nimkoff M.F. and Middleton R., «Types of family and types of economy», *American Journal of Sociology*, 66, 1960, σελ. 215-225.
- Nimkoff M.F., «Types of family: The Social System and the family», in M.F. Nimkoff, *Comparative Family Systems*, Boston, Houghton-Mifflin, 1965, σελ. 12-60.
- Parsons T., «The kinship system of the contemporary United States», *American Anthropologist*, 45, 1943, σελ. 22-38.
- Parsons T., «The social structure of the family», στο R.N. Anshen (επ.), *The family: Its functions and destiny*, New York, Harper, 1949.
- Parsons T. and Bales R. *Family, Socialisation and Interaction Process*, Glencoe, Free Press, 1955.
- Ramey J.W. and Sussman M.B., *Incentives to promote home care of the aged*, 9th World Congress on Sociology, Uppsala, Sweden, 1978.
- Roberts R.E.L., Richards L.N. and Bengtson V.L., «Intergenerational Solidarity in Families: Untangling the Ties that Bind», *Marriage and Family Review*, 1991, σελ. 16.
- Rossi A.S., Kagan J. and Haveren T.K., *The family*, New York, W.W. Norton and Company Inc., 1978.
- Segalen M. *Historical Anthropology of the family*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Segalen M., *Sociologie de la famille* (4η έκδοση), Paris, Armand Colin, 1996.
- Shorter Ed., *The Making of the Modern Family*, New York, Basic Books, Inc., Publishers, 1975.
- Smith S., «Family theory and multicultural family studies», στο B. Ingoldsby, S. Smith (επ.), *Families in Multicultural Perspective*, New York, The Guilford Press, 1995, σελ. 5-35.
- Stanton M.E., «Patterns of kinship and residence», στο B. Ingoldsby, S. Smith (επ.), *Families in multicultural perspective*, New York, The Guilford Press, 1995, σελ. 97-116.
- Stone L., *The family, sex and marriage in England 1500-1800*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1977.
- Sussman M.B. and Burchinal Lee, «Kin-family network», *Marriage and Family Living*, 24 (2), σελ. 1962, 231-240.
- Τσαούσης Δ.Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1983.
- Uzoka A.F., «The myth of the nuclear family», *American Anthropologist*, 34, 1979, σελ. 1095-1106.

Vassiliou G. and Vassiliou V., «Promoting psychological functioning and preventing malfunctioning», *Paediatrician*, 11, 1982, σελ. 90-98.

Wall R., Robin J., Laslett P., *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, 1983.

Ψυχογιός Δ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1987.

Κ.Μ.Ε.Θ.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
Ο.Ι.Ε.Λ.Ε.

Αθήνα 1998

7

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

**Απόψεις
Προγράμματα
Εφαρμογές**

Απ. Ανδρέου
Κ. Βολιώτης
Κ. Νικολάου
Γ. Ορφανουδάκης
Στ. Παρασκευόπουλος
Ελ. Τριανταφύλλου

Φίλιππος Νικολόπουλος

Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική δυναμική
εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 335.

Το βιβλίο του κ. Νικολόπουλου, εκτός από την εισαγωγή και τον επίλογο, περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια.

Στο πρώτο καταγράφει την εννοιολογική προσέγγιση των διαδικασιών της πολιτικής ανάπτυξης και της πολιτικής προόδου. Το δεύτερο αναφέρεται στα βασικά χαρακτηριστικά «Κριτήρια - Δείκτες» της πολιτικής ανάπτυξης και της πολιτικής προόδου. Στο τρίτο διατυπώνεται η γενική υπόθεση της πολιτικής ανάπτυξης.

Τέλος, στο τέταρτο και ίσως πιο σημαντικό κεφάλαιο, επιχειρείται μια αυστηρή επιστημονική συγκριτική διερεύνηση της συστηματικής και δομολειτουργικής μεθόδου, της μαρξιστικής άποψης και της πολυδιάστατης κοινωνιολογικής θεώρησης της πολιτικής ανάπτυξης.

Στο έργο αυτό, ο συγγραφέας, κυρίαρχος του γνωστικού πεδίου όπου ανήκει το πολιτικό φαινόμενο, επιχειρεί μία, θεμελιωμένη εμπειρικά, υψηλή θεωρητική κοινωνιολογική διερεύνηση της διαδικασίας της πολιτικής ανάπτυξης.

Την ανάγκη αυτή την επιχειρεί ο συγγραφέας, θεωρώντας αφενός ότι η πολιτική κοινωνιολογία αποτελεί ταυτόχρονα και ειδική

κοινωνιολογία και ένα ειδικό κλάδο της πολιτικής επιστήμης και αφετέρου ότι το αντικείμενο της πολιτικής κοινωνιολογίας είναι ένα ευρύ σύνολο της πολιτικής πραγματικότητας στις κοινωνιολογικές διαστάσεις και όχι μόνο ο κρατικός σχηματισμός.

Με ιδιαίτερη ευστοχία και επιτυχία κατορθώνει ο συγγραφέας να προσεγγίσει το κοινωνικοπολιτικό φαινόμενο, τη θεωρία της πολιτικής ανάπτυξης και το περιεχόμενο της κοινωνικής δυναμικής, καθόσον σε κανένα σημείο του πονήματος δεν εμφιλοχωρούν υποκειμενικές προκαταλήψεις και άγωνα επιστημονικά «στερεότυπα». Με επαγωγική ιστορικο-διαλεκτική αντίληψη και ελεγχόμενο ορθολογισμό ο συγγραφέας συσχετίζει, στοχάζεται και καταλήγει σε προστάγματα αδιαμφισβήτητα για την αλληλεπίδραση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων.

Έτσι κατορθώνει ο κ. Νικολόπουλος να ορίσει το πεδίο εκείνο της πολιτικής και της κοινωνιολογίας όπου συγκλίνουν στοιχεία αγγλοσαξονικών θεωριών και μαρξιστικών κοινωνιολογικών οπτικών. Με ενάργεια και πληρότητα στο έργο αυτό οριοθετούνται οι έν-

νοίες της πολιτικής ανάπτυξης, της πολιτικής προόδου και του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Την έννοια της «πολιτικής ανάπτυξης» τη θεωρεί ότι συσχετίζεται με το όλο κοινωνικό περιβάλλον κατά τρόπο πολυδιάστατο και τη συλλαμβάνει με δύο τρόπους: το δυναμικό και το στατικό.

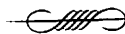
Πρωτοτυπεί ο συγγραφέας στη μεθοδολογική ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών της πολιτικής ανάπτυξης, όταν θεωρεί αυτά ως κριτήρια ή δείκτες προσδιορισμού του βαθμού της πολιτικής ανάπτυξης. Στην επιστημονική σκέψη του κ. Νικολόπουλου κυριαρχεί μια βασική μαθηματική υπόθεση για την ανάλυσή του. Θεωρεί την πολιτική ανάπτυξη ως εξαρτημένη μεταβλητή από μια σειρά προσδιοριστικών μεταβλητών (κοινωνικο-οικονομικές, ιστορικές, καθαρά πολιτικές, ψυχοκοινωνιολογικές, ψυχοπολιτικές και ψυχοπολιτιστικές). Με βάση τα παραπάνω κριτήρια, προτείνει τον προσδιορισμό του επιπέδου της πολιτικής ανάπτυξης χρησιμοποιώντας το συστηματικό και δομολειτουργικό πρότυπο ανάλυσης των πολιτικών σχέσεων και αυτό κατορθώνει να το θεμελιώσει με απόλυτη σαφήνεια και επιστημονική πειστικότητα. Στην προσπάθεια αυτή, ο κ. Νικολόπουλος έχει ως σύστημα αναφοράς το πολιτικό σύστημα, αναζητώντας τη δυναμική της μεταβολής κυρίως στο διακοινωνικό και εξωκοινωνικό περιβάλλον, όπου εμφανίζονται ο ανταγωνισμός

και οι συγκρούσεις των κοινωνικών ομάδων και τάξεων.

Ο συγγραφέας διατυπώνει μια σοβαρή θέση αναλύοντας τον τρόπο σύζευξης των αμερικανικών μεθόδων με στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας. Αποδέχεται μια σχετική αυτοτέλεια του πολιτικού συστήματος απέναντι στις κοινωνικοοικονομικές δομές. Το παιχνίδι των βασικών και τελικών επιλογών, κατά το συγγραφέα, δεν παίζεται μόνο στο χώρο των κοινωνικο-οικονομικών - ταξικών διεργασιών, αλλά εξίσου και μέσα στο χώρο των πολιτικών διεργασιών. Όχι μόνο ο μαρξισμός αλλά και οι αμερικανικές μέθοδοι δέχονται τη διαδικασία της αλλαγής στα πολιτικά και κοινωνικά συστήματα. Ο συγγραφέας χρησιμοποιώντας πλούσια ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, αλλά και πλήθος αδιαμφισβήτητων επιστημονικών παραδοχών και στοιχείων, καταδεικνύει, ότι το πολιτικό στοιχείο αφενός βρίσκεται σε συνεχή αλληλεξάρτηση με το κοινωνικό γίνεσθαι και αφετέρου προσφέρει βοήθεια στην ικανοποίηση των λειτουργικών αναγκών του τελευταίου.

Συμπερασματικά, το βιβλίο του κ. Νικολόπουλου συμβάλλει, κατά τρόπο ουσιαστικό και πρωτότυπο, στην περαιτέρω πρόοδο της έρευνας του πολιτικού φαινομένου και ειδικότερα της πολιτικής ανάπτυξης.

Γεώργιος Δ. Μάρδας

Γιάννης Μηλιός

Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό

εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1997.

Η αντίληψη ότι η διεθνής οικονομία δε συνιστά το αποτέλεσμα της διαπλοκής των εθνικών οικονομιών, αλλά μια ενιαία κοινωνικο-οικονομική δομή, της οποίας απλά τμήματα αποτελούν οι εθνικές οικονομίες και τα κράτη, έχει ως προέλευση ορισμένες από τις μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό. Η άποψη αυτή, ότι ο καπιταλισμός υπάρχει μόνο ως παγκόσμιο σύστημα, μορφοποιήθηκε με τον πιο συστηματικό τρόπο μεταπολεμικά, από το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η πεποίθηση για τον «παγκόσμιο χαρακτήρα» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής μοιάζει να επεκτείνεται και σε «ορθόδοξους» χώρους οικονομολόγων και δημοσιογράφων: Πρόκειται για την απόφανση περί «παγκοσμιοποίησης» της οικονομίας, η οποία όμως δεν αποτελεί μια νέα θεωρητική προσέγγιση για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό», αλλά στερεότυπη αναφορά στην προφάνεια της διεθνοποίησης των οικονομικών διαδικασιών και κυρίως της λειτουργίας των μεγάλων χρηματιστηρίων.

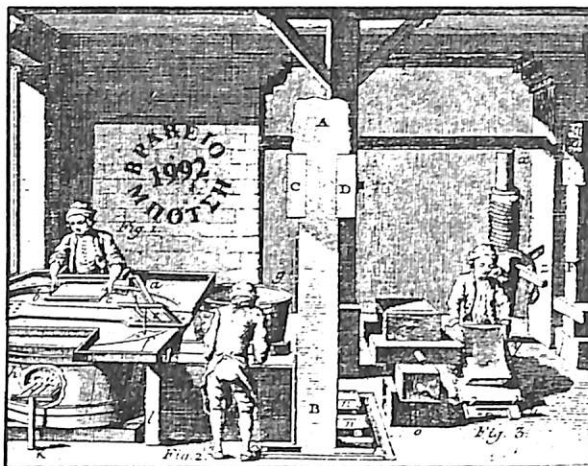
Στη μελέτη αυτή αναλύεται

κατ' αρχήν κριτικά η έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού» που εισήγαγαν ορισμένες από τις κλασικές μαρξιστικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού. Ο συγγραφέας επιμένει στη διαμάχη γύρω από την έννοια αυτή, η οποία διεξήχθη, αναφορικά με το ζήτημα της αυτοδιάθεσης των εθνών, ανάμεσα στη Luxembourg (και εν μέρει στον Bukharin) από τη μια μεριά και στο Λένιν από την άλλη. Στη συνέχεια αναφέρεται στις μεταπολεμικές θεωρίες του «παγκόσμιου καπιταλισμού», δίνοντας έμφαση στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, το οποίο ακριβώς ορίζεται αποκλειστικά με βάση την έννοια του «παγκόσμιου καπιταλισμού».

Το έργο αυτό του Γ. Μηλιού είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον δεδομένου ότι οι θεωρητικές αναλύσεις και οι διαμάχες για τον «παγκόσμιο καπιταλισμό» (όπως και οι διαμάχες για την «κυριαρχία των μονοπωλίων») που έλαβαν χώρα κατά τη δεκαετία 1910-1925 διατηρούν μέχρι σήμερα την επικαιρότητά τους. Η μελέτη τους μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη θεωρητική κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Ο ΤΥΠΟΣ

■ ΧΡΥΣΟΥΝ ΒΡΑΒΕΙΟΝ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΩΝ

* Ο ΤΙΤΛΟΣ (ΕΝΑ ΑΡΘΡΟ - ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ) * Ο ΤΥΠΟΣ: ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΥ * ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ * ΜΜΕ ΚΑΙ ΕΣΗΕΑ - ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΜΒΥΣΗ * ΑΡΧΕΣ ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ * ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟ ΤΗΣ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ (Π.Ο.Ε.Σ.Υ.) * ΕΝΑΣ ΜΗΝΑΣ ΚΑΘΕ ΜΕΡΑ * ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

ΕΤΟΣ 90 - ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' - ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 94 - ΜΑΡΤΙΟΣ 1998

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης

*Ιστορία Οικονομικής Σκέψης
Προκλασική Περίοδος. Μελέτες
εκδ. Interbooks, 1998, σελ. 488.*

Η διερευνητική συνθετική αυτή εργασία του Επικ. Καθηγητή του Τμήματος Οικονομικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Πειραιώς εμφανίζεται σε μία εποχή κατά την οποία το ερευνητικό ενδιαφέρον για τον επιστημονικό κλάδο της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης έχει τα τελευταία δέκα χρόνια αναζωπυρωθεί σημαντικά. Ο συγγραφέας εύστοχα τοποθετεί στον «Πρόλογό» του (σελ. 13) την ανάπτυξη του επιστημονικού αυτού κλάδου της Οικονομικής Επιστήμης. Στην χώρα μας παρατηρείται μία αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για την Ιστορία της Οικονομικής Σκέψης με την ίδρυση της «Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας» (1984) από τον Ομότιμο Καθηγητή Πανεπιστημίου Πειραιώς Λάζαρο Χουμανίδη και την έκδοση του περιοδικού «Archives of Economic History» (1989-). Το έργο αυτό εμφανίζεται ως συνέχεια μιας λαμπράς παραδόσεως συγγραμάτων στην Ιστορία της Οικονομικής Επιστήμης που εκκινεί στον τόπο μας από τον Δ. Καλιτσουνάκι (1929) και Γ. Χαριτάκη (1943), συνεχίζεται με τους Δ. Στεφανίδη (1948-1950) και Α. Σίδερι (1953)

και φθάνει μέχρι τις ημέρες μας με τους δύο μαθητές του Σίδερι, ομοτίμους σήμερα Καθηγητές, Λ. Χουμανίδη (1979, 1995) και Ρ. Δ. Θεοχάρη (1979-1980).

Το έργο δεν έχει τη θεματική ευρύτητα των προαναφερομένων συγγραμάτων, αφού καλύπτει μία περίοδο από την Αρχαιότητα μέχρι την δημοσίευση του «Πλούτου των Εθνών» (1776) του Α. Smith, παρουσιάζει όμως το χαρακτηριστικό γνώρισμα ότι διερευνά συγκεκριμένα θέματα της οικονομικής που απασχόλησαν τους συγγραφείς στην εξέλιξη της Επιστήμης.

Το έργο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη. Στο Πρώτο Μέρος «Ιστοριογραφία της Οικονομικής Επιστήμης» (σελ. 17-61), ο συγγραφέας κατά τρόπο σαφή και διεξοδικό αναλύει τη χρησιμότητα της Ιστορίας της Οικονομικής Σκέψης, διερευνά τα αίτια της κάμψης μελέτης του επιστημονικού κλάδου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς και τους λόγους που οδήγησαν τελευταία σε αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος σπουδής και τέλος περιγράφει με σύντομο και σαφή τρόπο τα κριτήρια που ακολουθούν οι συγ-

γραφείς στη συγγραφή των «Ιστοριών». Αξίζει, νομίζουμε, να αναφέρουμε, ότι το πρώτο έργο Ιστορίας της Οικονομικής Επιστήμης χρονολογείται από το έτος 1688, πριν δηλαδή την εμφάνιση της Φυσιοκρατικής Σχολής και φέρει τον τίτλο «Polyhistor, sive de notitia auctorum et rerum commentarii» (Lubecae: Sumptibus Petri Boeckmanni) (πρβ. Howey, 1982, 3). Ο συγγραφέας του είναι ο Καθηγητής Καμεραλικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Rostock και αργότερα του Κιέλου, Daniel Georg Marhoff, τον οποίο ο J. Kautz περιγράφει ως τον «πρώτο ιστορικό της Επιστήμης μας» (Kautz, 1860, 36, σημ. 1). Το έργο είχε πέντε συνολικά εκδόσεις, ένα αντίτυπο της τελευταίας του 1747 είχε και ο A. Smith στην Βιβλιοθήκη του (Bonar, 1932, 120). Τέλος, το έργο του Morhoff αξιολογήθηκε και από μεταγενέστερους ιστορικούς της Επιστήμης, όπως τον W. Roscher (1874, 328-29), Ed. Cannan (1896, 820) και Th. Suranyi-Unger (1922, 38).

Το Δεύτερο Μέρος με τίτλο «Ελληνική Οικονομική Σκέψη (4ος π.Χ.-4ος μ.Χ.)», (σελ. 63-218), περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια και καλύπτει την Κλασική Αρχαιότητα και την πατερική οικονομική σκέψη (350-400 μ.Χ.). Ενδιαφέρον προξενεί η ενασχόληση του συγγραφέα με τον Δημόκριτο και η ένταξη του Αβδηρίτη φιλοσόφου στην οικονομική φιλολογία, μαζί με τους άλλους τρεις κορυφαίους Έλληνες στοχαστές, τους Πλάτωνα, Ξενοφώντα και Αριστοτέλη. Μέσα από τα ηθικά απο-

σπάσματα, αντλεί ο συγγραφέας τις ιδέες του Δημοκρίτου για την αξία των αγαθών, την αξιολόγηση του πλούτου, τη δικαιοσύνη των ανταλλαγών, την έλλογη χρήση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, την πρόκριση της ατομικής ιδιοκτησίας. Εκείνο, όμως, που ιδιαίτερα χαρακτηρίζει την οικονομική σκέψη του Δημοκρίτου, είναι όσα ο «πένταθλος» του πνεύματος έχει περιγράψει για την γένεση του πολιτισμού και την εμφάνιση της εργασίας ως κυρίου στοιχείου της οικονομίας ύστερα από την προεργασιακή περίοδο του ανθρωπίνου βίου (πρβ. Δεσποτόπουλος, 1991, 364, Μπαλόγλου, 1995, 83-85). Ο Δημόκριτος, με την περιγραφή των φάσεων του ανθρωπίνου βίου, χαρακτηρίζεται ως ο ιδρυτής της Γεωγραφίας του Πολιτισμού (Σταμάτης, 1966, 110), ενώ οι απόψεις του θα συμβάλλουν αποφασιστικά στη διατύπωση αναλόγων θεωριών από τους άλλους δύο κορυφαίους Αβδηρίτες, Πρωταγόρα και Εκκείνο.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας ασχολείται εκτενώς με τον Πλάτωνα. Στην «Πολιτεία», το πιο σύνθετο και πλέον πολυδιάστατο έργο του, εικονίζεται ο έσχατος αγώνας του Πλάτωνος να ξεπεράσει τον αντεστραμμένο βίο της αδικίας και της πλεονεξίας, της φθοράς γενικά των αξιών, όπως τη ζούσε στην εποχή του, προβάλλοντας το όραμα μιας ιδανικής πολιτείας. Αυτό το όραμα όμως, όσο κι αν είναι ιδεατό, χτίζεται με δεδομένα πραγματικά, γιατί θεμελιώνεται στη μελέτη

της φύσης της ανθρώπινης ψυχής από τη μια και στη θεωρία της γένεσης και δομής της πολιτείας από την άλλη. Μελετώντας το δεύτερο αυτό ζήτημα προσεγγίζει ο συγγραφέας την οικονομική σκέψη του θείου φιλοσόφου: η οργάνωση και δομή της πολιτείας, η ηθική της εργασίας, ο καταμερισμός των έργων ως ικανοποίηση της δικαιοσύνης, ο δίκαια αποκτώμενος πλούτος και η ίση διανομή του, που ουσιαστικά αναλύεται στους «Νόμους», όπου προβάλλονται ασυστηματοποίητα, όμως, οι φορολογικές ιδέες (πρβ. Μπαλόγλου, 1988-), οι παραγωγικές και κτητικές τέχνες. Ενδιαφέρον αποτελεί το γεγονός, πως ο συγγραφέας αναλύει την πλατωνική οικονομική σκέψη ανιχνεύοντας και άλλα έργα του θείου φιλοσόφου, εκτός από τα τρία θεμελιώδη της πολιτικής του φιλοσοφίας, δηλαδή την «Πολιτεία», τους «Νόμους» και τον «Πολιτικό».

Με γνώμονα τον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος και το πρώτο βιβλίο των «Οικονομικών» προσεγγίζει ο συγγραφέας τις ιδέες και απόψεις που απαντώνται σε διάφορα χωρία της κλασικής γραμματείας και αναφέρονται στον επιχειρηματία. Άξια μνείας είναι και οι απόψεις των σοφιστών και ρητόρων για την εργασία και την πίστη (σελ. 172-178).

Η οικονομική σκέψη των χριστιανών πατέρων αποτελεί οργανική συνέχεια της ευρύτερης βιβλικής παραδόσεως την οποία διευρύνει και ανανεώνει με την οικουμενικότητα της νέας προοπτι-

κής, η οποία εγκαινιάζεται στα ευαγγέλια και τις επιστολές των Αποστόλων. Ο Χριστιανισμός ως νέος, δημιουργικός και γόνιμος κοινωνικός προβληματισμός αναπτύσσεται στα όρια ενός ριζικά μεταβαλλομένου κόσμου που καθορίζει την μορφολογία της Ύστερης Αρχαιότητας και διακρίνεται από θεμελιώδεις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές και θεσμικούς μετασχηματισμούς (πρβ. Γκότσης, 1996, 15-16). Η πατερική σκέψη, όπως και η στωική φιλοσοφία, απομακρύνει από το επίκεντρο του ενδιαφέροντός της την προβληματική της οικονομικής ευημερίας, σε όρους εξατομικεύσιμων οικονομικών μονάδων. Χωρίς ασφαλώς να μετατραπεί σε μία ολιστική θεώρηση της συλλογικής ευημερίας, η πατερική οικονομική διδασκαλία προτάσσει τις καταλυτικές επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού που επιφέρει η αδυναμία μετοχής των ασθενεστέρων στα αγαθά της οικονομικής ζωής. Κάτω από το πρίσμα αυτό αναλύει με περισσή επιμέλεια ο συγγραφέας όσα έχουν εκθέσει οι Καππαδόκες πατέρες για τη δίκαιη διανομή του πλούτου, αλλά και όσα μπορούν να συμβούν από την άδικη διανομή του. Δε λησμονείται, φυσικά και ο Αλεξανδρινός Κλήμης (150-215) με την πρωτότυπη σύλληψή του για την θεμελιώδη διάκριση μεταξύ κατοχής και χρήσης του κεφαλαίου. Τέλος, θίγονται και τα προβλήματα του τόκου και της δουλείας (σελ. 194-197), όπου οι Καππαδόκες στηρίζονται ουσιαστικά στα διδάγματα των συγγραφέων της

Κλασικής Εποχής (πρβ. και Κοπιουίς, 1993, [για τη δουλεία], Κόμπος, 1995 [για το πρόβλημα του τόκου και τη διασύνδεσή του με την Κλασική Αρχαιότητα]).

Το Τρίτο Μέρος φέρει τον τίτλο «Οικονομική Σκέψη 17ου-18ου αιώνα» (σελ. 219-323) και πραγματεύεται κατά κύριο λόγο τις θεωρίες για το χρήμα και τη φορολογία στον αγγλόφωνο και γαλλόφωνο χώρο. Ιδιαίτερη προσοχή αποδίδει ο συγγραφέας στην κριτική διερεύνηση της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος του Σκώτου φιλοσόφου, οικονομολόγου και παιδαγωγού David Hume, του οποίου τους προγόνους διερευνά κριτικά και εξονυχιστικά.

Το Τέταρτο και τελευταίο Μέρος με τίτλο «Τα Οικονομικά του Sir James Steuart» (σελ. 325-394) παρουσιάζει το ενδιαφέρον ότι ο

συγγραφέας αφιερώνει τρία κεφάλαια για να αναλύσει τη συμβολή του σημαντικού αυτού Σκώτου οικονομολόγου για την αξία και τις τιμές των αγαθών, την διανομή τους και την οικονομική πολιτική. Ειδικά, στο τελευταίο αξίζει να εξάrouμε την σύγκριση Steuart και Keynes που πραγματοποιεί ο συγγραφέας (σελ. 393) για την ανάγκη της κρατικής παρέμβασης, κάτι που τελευταία έχει γίνει αποδεκτό από την έρευνα (Schefold, 1993, 5-16).

Ο συγγραφέας συγκέντρωσε σε έναν ενδιαφέροντα, ομολογουμένως, τόμο τις δημοσιεύσεις του, και ανεπιφύλακτα αποτελεί ένα καλοδεχούμενο έργο που πλουτίζει την ελληνική οικονομική φιλολογία.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

Διεθνές Συνέδριο Γαλλοφωνίας (CIEF)

Το Διεθνές Συμβούλιο Γαλλόφωνων Σπουδών (CIEF) πραγματοποίησε στη Γουαδελούπη το όγδοο διεθνές του Συνέδριο. Περισσότεροι από 300 σύνεδροι, επιστήμονες, ερευνητές και προσωπικότητες της Τέχνης, συναντήθηκαν στο γαλλόφωνο νησί της Καραϊβικής για να συζητήσουν θέματα λογοτεχνίας και κριτικής καθώς και θέματα που άπτονται και άλλων γνωστικών πεδίων, όπως της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, των γυναικείων σπουδών, της ανθρωπολογίας.

Εξετάζοντας σφαιρικά τις θεματικές του Συνεδρίου παρατηρεί κανείς την πλήρη απουσία γαλλοκεντρισμού, καθώς πολυάριθμοι Σύνεδροι από τις ΗΠΑ, τον γαλλόφωνο Καναδά και τις γαλλικές Αντίλλες είχαν ως κεντρικό άξονα τη λογοτεχνική κίνηση των χωρών τους και τα πολιτισμικά πουλήματα των τοπικών κοινωνιών. Έτσι, συζητήθηκαν και ζητήματα περιθωριακών ομάδων που κατέθεσαν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στα πλαίσια μιας αμερικανικής δημοκρατίας με γλωσσική και οικονομική αγγλοσαξονική κυριαρχία: μειονότητες Ινδιάνων, θρησκευτικές μειονότητες, πολιτικοί εξόριστοι, μέλη της ασιατικής και κρεολικής διασποράς κ.λπ.

Τα κυριότερα θέματα που προσεγγίστηκαν, πάντοτε γύρω από τον άξονα της γαλλοφωνίας, ήταν η Νεγροσύνη, η «κρεολικότητα», οι τοπικές κουλτούρες, ο νεο-αποικιοκρατισμός, ο γυναικείος λόγος.

Ευρεία ήταν η παρουσία της γαλλόφωνης Αφρικής και του Μαγκρέμπ με προσεγγίσεις στο έργο των Calixth Beyala (*Tu t' appelle ras Tanga*), Andrée Chédid (*L' Autre*) και Abdelhak Serhane (*Le Soleil des Obscures*): Η γαλλόφωνη λογοτεχνία της Καραϊβικής και του Καναδά προσεγγίστηκε μέσα από το έργο των Joseph Zobel (*La Rue Cases-Nègres*), Jacques Zobel (*La Rue Cases-Nègres*), Jacques Poulin (*Volkswagen Blues*), Anne Hébert (*Les Fous de Bassan*). Τα Media ως εργαλείο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και ο γαλλόφωνος κινηματογράφος, αποτέλεσαν μέρος της πολύπλευρης θεματικής του Συνεδρίου.

Παρ' όλη την αρνητική εικόνα της παλαιάς και κραταιάς αποικιοκρατικής δύναμης, δεν είναι λίγοι οι Γάλλοι συγγραφείς που συνεχίζουν να αποτελούν αντικείμενο λογοτεχνικής ανάλυσης και κριτικής στις γαλλόφωνες χώρες. Πρόκειται, ειδικότερα, για αντιαποικιοκράτες συγγραφείς όπως η Marguerite Duras, ο Michel Tournier και ο Le Cléz

zio με το αφρικανόφιλο Onitsha. Παρά την επικράτηση αυτού του πνεύματος, οι Sartre και Camus μελετήθηκαν ελάχιστα, ενώ το φεμινιστικό έργο της Simone de Beauvoir απασχόλησε αμυδρά τις ριζοσπάστριες Αμερικανίδες φεμινίστριες των Ενώσεων «Women in French» και «Women and Literature» (WIF, WL). Αντίθετα οι γυναίκες συγγραφείς του Διαφωτισμού Mme de Staël, Olympe de Couges καθώς και η Claire de Duras, συγκέντρωσαν το έντονο ενδιαφέρον των Συνέδρων. Ενδιαφέρουσες ήταν επίσης οι ανακοινώσεις για τον οριενταλισμό και τις εκφάνσεις του στη λογοτεχνία, την πολιτική και τη ζωγραφική από τον Flaubert ως τον Pierre Loti, περνώντας από τον Gauguin και τον Delacroix.

Πολυάριθμες Συνεδρίες ασχολήθηκαν με τη γαλλόφωνη λογοτεχνία του Βελγίου και ειδικότερα με γυναίκες συγγραφείς (Amélie Nothomb, Evelyne Wilwerth, Lucie Spède). Δύο Συνεδρίες ασχολήθηκαν με χώρες όπου η άστική τάξη και η νομενκλατούρα της διανοήσης ήταν, από παράδοση, γαλλόφωνες όπως η Ρουμανία (Brancusi, Enesco) και η Ελλάδα (Anna de Noailles, Μητσάκης, Αλεξάκης).

Ακόμη και αν ο δυναμισμός, η ικανότητα δημιουργίας και ανανέωσης της θεματικής και των λογοτεχνικών μορφών, βρίσκονται χωρίς αμφιβολία έξω από τα σύνορα της γηραιάς ηπείρου, οι συλλογιστικές ικανότητες και ο κριτικός λόγος παραμένουν βαθιά ριζωμένα, αποκλειστικό προνόμιο των ευρωπαϊών στοχαστών, όπως διαφάνηκε και από τις αναφορές στη μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε από Αμερικανούς ερευνητές. Έτσι, συναντά κανείς στις ανακοινώσεις τους αναφορές στην ψυχαναλυτική κριτική (Jung, Bachelard), στην κοινωνιολογική κριτική (Lucien Goldmann, Althusser), στη γλωσσολογία (Kristeva, Derrida, Bakhtine, Genette, Greimas), στις θεωρίες των στρουκτουραλιστών και των φορμαλιστών (Todorov, Starobinski), στη σημειολογία (Barthes, Eco), στην ανθρωπολογία (Claude Lévi-Strauss), αλλά και στις συγκριτικές σπουδές (Pierre Brunel). Με δύο εξέχουσες εξαιρέσεις: τους θεωρητικούς της Νεγροσύνης (négritude) και της «κρεολικότητας» (créolité): F.L. Senghor, Césaire και Frantz Fanon.

Σε περισσότερες από εκατό παράλληλες Συνεδρίες και πολυάριθμες κεντρικές ομιλίες, οι Σύεδροι παρουσίασαν τα αποτελέσματα των επιστημονικών τους εργασιών και άκουσαν τους επίσημους καλεσμένους, συγγραφείς και προσωπικότητες της Τέχνης της γαλλοφωνίας. Το VIII Συνέδριο του CIEF με βεβαιότητα συνέβαλε, με την προβληματική που ανέπτυξε, στην προσέγγιση ζητημάτων που αφορούν ευαίσθητους τομείς της γαλλοφωνίας όπως το χώρο της πολιτικής, των διαπολιτισμικών σχέσεων, της λογοτεχνικής δημιουργίας και του φαντασιακού.

Κική Λαλαγιάννη

Η Δικτατορία 30 χρόνια μετά

Τον Δεκέμβριο του 1997 η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης σε συνεργασία με το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα οργάνωσαν Διεθνές Συνέδριο για τα 30 χρόνια από την κήρυξη του Δικτατορικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου, στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πρόκειται για την πρώτη προσπάθεια επιστημονικής αποτίμησης του δικτατορικού καθεστώτος, των καταβολών και των επιπτώσεών του στη Γ' Ελληνική Δημοκρατία, τα πρακτικά της οποίας αναμένονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την επιστημονική κοινότητα και όχι μόνον.

Για πρώτη φορά απ' ό,τι γνωρίζουμε σε επιστημονικό συνέδριο - με πρωτοβουλία της οργανωτικής επιτροπής (πρόεδρος ο ακαδημαϊκός Αριστόβουλος Μάνεσης), έγινε προσπάθεια να δεθεί ο επιστημονικός λόγος και με πολιτιστικές εκδηλώσεις, που με γενικό τίτλο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ άρχισαν από την παραμονή έναρξης και συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκειά του, στο φουαγιέ του νέου αμφιθεάτρου του Παντείου, που φέρει το όνομα του αγωνιστή κατά της Δικτατορίας και καθηγητή του Πανεπιστημίου Σάκη Καράγιωργα.

Οι εκδηλώσεις περιελάμβαναν:

- έκθεση ζωγραφικής με πίνακες του Δημοσθένη Κοκκινίδη (Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών) από την πρώτη περίοδο της δικτατορίας «...των δε κακών μνήμη... 1967-1997», που προλόγισε η Ματούλα Σκαλτσά (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης).

- έκθεση πολιτικού βιβλίου και αντικαθεστωτικών περιοδικών που κυκλοφόρησαν την περίοδο

- προβολή του ντοκιμαντέρ «Το πολιτιστικό έγκλημα της χούντας» (ΕΤ 1, έρευνα-παρουσίαση από την δημοσιογράφο Ρένα Θεολογίδου).

Από τις εκδηλώσεις αυτές παραθέτουμε την εισαγωγική ομιλία του μέλους της Ο.Ε. του συνεδρίου Άλκη Ρήγου (Πάντειο Πανεπιστήμιο), διατηρώντας τον προφορικό χαρακτήρα του κειμένου.

Τούτη η εκδήλωση για τον Πολιτισμό και τη Μνήμη, με τα έργα-κραυγές του Κοκκινίδη να φωτίζουν το χώρο, με το όνομα του Δάσκαλου, καρφωμένο στην αίθουσα του Συνεδρίου, τη μορφή του να μας απενίζει, το βλέμμα του, να μας πυρπολεί με σας όλες και όλους έτσι μαζεμένους εδώ, αποκτά ένα άλλο νόημα θαρρώ.

Έχει ένα άλλο μήνυμα να δώσει, απ' αυτό που ως οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου για τη «Δικτατορία 30 χρόνια μετά», είχαμε αρχικά προβλέψει.

Απέναντι στο συνεχή θόρυβο, τη σύγχυση ιδεών, την περιρρέουσα κενόλογη χυδαιότητα του πολιτικού, που μας κυκλώνουν από ολούθε, είναι πράγματι δύσκολο, συχνά και επικίνδυνο, η προσπάθεια άρθρωσης ενός νηφάλιου λόγου, για το χτες τούτου του τόπου για το σήμερα και το αύριο όλων μας.

Σ' αυτή την εποχή συλλογικής αμνησίας, «χρόνια της αμνημοσύνης» τα ονομάτισε ο Max Friss.

Βεβαιότητων που καταρρέουν κι αβεβαιοτήτων που εδραιώνονται.

Ιδεολογικών ρευμάτων, που παρά τις πραγματικότητες που τα διαψεύδουν καθημερινά, αυτά επιμένουν να προπαγανδίζουν σχεδόν μονοπωλιακά το τέλος... της ιστορίας, των ιδεολογιών, της εργασίας, της κοινωνικής αλληλεγγύης, των συλλογικοτήτων.

Απέναντι σε όλα τούτα, κόντρα σε όλα τούτα και τόσα ακόμη ηχηρά παρόμοια.

Η δυναμική αυτής της υπό διαμόρφωση συλλογικότητας, ακόμη μιας μέσα στις τόσες που ξεφυτρώνουν γύρω μας - συλλογικότητας Πανεπιστημιακών Δασκάλων, Φοιτητών και Ενεργών Πολιτών, Διανοουμένων όλων των ηλικιών - που όσο κι αν δε διακρίνουν καθαρά πια τον εαυτό τους στον καθρέφτη του αύριο επιμένουν να σκέπτονται, να κρίνουν, να ονειρεύονται, να συγκινούνται, αποδεικνύει τελικά ότι η αντίσταση στη λησμονιά, είναι το μόνο όπλο της καθεμιάς και του καθένα μας, απέναντι στο χρόνο και την όποια κατεστημένη εξουσία.

Γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό σε μια κοινωνία όπως η δική μας, στην οποία όπως κατέγραφε επιγραμματικά και σε μια πρόσφατη επιφυλλίδα του ο Γ. Δερτιλής: «Κλείνει ιδρύματα ιστορικής έρευνας, πολτοποιεί αρχεία, καίει φακέλους, πάσχει δηλαδή από ηθελημένη αμνησία».

Η ηθελημένη όμως αμνησία οδηγεί τελικά σε κοινωνική και πολιτική ακρισία, που σακατεύει την αυτογνωσία μιας κοινωνίας, την πολιτική της πράξη, τα συλλογικά της οράματα. Καταλήγει σ' αυτό που οι ψυχολόγοι ονοματίζουν ως απώθηση.

Η αναγκαία αντίσταση σε όλα τούτα, αποδεικνύει επίσης ότι σε μια εποχή «εικονολογίας», όπως η ευαισθησία ενός Κούντερα χαρακτηρίζει τη σημερινή, που ο Λόγος μετατρέπεται σε Εικόνα και μάλιστα τηλεοπτικής συνεχούς ροής, δηλαδή απλουστευτική κι επίπεδη, η οποία αποσκοπεί περισσότερο να εγγραφεί στο ασυνείδητο τμήμα του εγκεφάλου μας παρά στο συνειδητό, υπάρχει και μια άλλη Εικόνα που έχει μια αντίστροφη πορεία... Εικόνα που γίνεται Λόγος και μάλιστα πολυσήμαντος.

Μπροστά σε τούτους τους πίνακες του Κοκκινίδη, η φράση αυτή έχω την αίσθηση ότι αποκτά άμεσο περιεχόμενο, χωρίς περιττές επεξηγήσεις.

Στόχος λοιπόν της εκδήλωσης τούτης που ανοίγει ουσιαστικά το Συνέδριό μας είναι ο εμπλουτισμός ολονών με τέτοιου είδους πολυσήμαντες εικόνες γνώσης για ένα χθες, που για κάποιους από μας είναι κομμάτι της βιωμένης προσωπικής ιστορίας, ενώ για άλλους -αρκετούς απ' ότι βλέπω και αυτό είναι ιδιαίτερα ευχάριστο- απλά κομμάτι της ιστορίας της πατρίδας τους.

Ανάμεσα σ' αυτά τα δυο, τη βιωμένη μνήμη των συμβάντων και την

ιστορική καταγραφή κι ανάλυση, θα επιχειρήσουμε τούτο τ' απόγευμα, τη συγκρότηση μιας πρώτης κοινής δηλαδή συλλογικής μνήμης, που θα μας επιτρέψει ν' αποκτήσουμε προσλαμβάνουσες για όσα θ' ακουθούν απ' αύριο. Και μάλιστα μέσα από τον προνομιακό χώρο της τέχνης, του ντοκιμαντέρ, του πολιτισμού γενικότερα.

Τούτη βέβαια η προσπάθεια ανασυγκρότησης του συγκεκριμένου χθες μιας επταετίας, πες καλύτερα μιας εννιαετίας, μια που το βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου 1965, ανεξάρτητα προθέσεων των πρωταγωνιστών του, αποθρασύνοντας τα εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας, οδήγησε το ισχυρότερο απ' αυτά, το μετεμφυλιακό σώμα των αξιωματικών μιας πατριδοκάπηλης εθνικοφροσύνης, στο πραξικόπημα της εικοσιμιά τ' Απρίλη 1967, συμβατικό όριο-περιορισμό, όπως και κάθε όριο άλλωστε, του Συνεδρίου μας.

Μιας λοιπόν επταετούς νύκτας βαρβαρότητας και καταστολής, ενός πνεύματος στρατώνα, που τόσο χαρακτηριστικά αναδεικνύει εκείνο το «αποφασίζομεν και διατάσσομεν» των στρατοκρατικών εγκυκλίων και η οποία ταυτόχρονα υπήρξε και μια φωτεινή περίοδος δημιουργίας:

- πολιτιστικών διεργασιών, χωρίς προηγούμενο στην ιστορία αυτού του τόπου,

- ιδεολογικών αναζητήσεων,
- πλουραλιστικής προσπάθειας αυτογνωσίας, ελεύθερων πολιορκημένων (η μικρή έκθεση που οργανώσαμε ανάμεσα από τις χιλιάδες τίτλους πολιτικού βιβλίου και πολιτικών περιοδικών, που μετά μια πρώτη περίοδο αναγκαστικής σιωπής εκδόθηκαν τότε, το αποδεικνύει αυτό ανάγλυφα),

- δημιουργικής διασταύρωσης μηνυμάτων από το λαϊκό και επαναστατικό χθες της χώρας, αλλά και των ριζοσπαστικών και πολιτικών διεργασιών του τέλους εκείνης της ελπιδοφόρας δεκαετίας του '60, που υπερβαίνουν τα συντηρητικά κι εθνοκεντρικά μας στερεότυπα, αποδεικνύοντας για μια ακόμα φορά ότι πολιτιστικά στεγανά, τόξα και διαχωριστικές γραμμές, την ώρα της δημιουργικής πράξης του ανθρώπου δεν υφίστανται, ότι ο πολιτισμός με την ευρύτατη του έννοια είναι παντού και πάντα, διεθνικός και οικουμενικός.

Μια φωτεινή περίοδος που τη βία και το σκοτάδι του καθεστώτος έσχιζαν αντιστασιακές πράξεις τιμής του Ανθρώπου, με το Α κεφαλαίο. Πράξεις ανένδοτα έξω από το πλαίσιο που πάσχιζαν να νομιμοποιήσουν για να νομιμοποιηθούν επιτέλους, εκείνοι οι θλιβεροί, επίορκοι αξιωματικοί και οι συνεργάτες τους.

Μιας εμπειρίας τελικά, γύρω από τη φύση, τις ανθρώπινες σχέσεις, τον έρωτα, τις αντοχές και προσμονές του σώματος, που είναι αδύνατο να γνωρίσεις σε ομαλές συνθήκες.

Αποδεικνύοντας επίσης για μια ακόμη φορά ότι το ζωντανό πολιτιστικό γίγνεσθαι δεν είναι αποτέλεσμα εγκεφαλικών ονειρώξεων των δη-

μιουργών του, μα απάντηση στα ερεθίσματα που οι αντιφάσεις των κοινωνικών διεργασιών δημιουργούν γύρω τους και προφανώς του τρόπου πρόσληψης και βίωσης τους.

Η προσπάθεια ανασυγκρότησης όλων αυτών γίνεται πάντα βέβαια κάτω από το πρίσμα του παρόντος, του εκάστοτε παρόντος.

Έτσι συμβαίνει βλέπετε στην Ιστορία.

Γι' αυτό και κάθε εποχή ξαναγράφει την ιστορία.

Η μνήμη στο κάτω-κάτω όπως και η ιστορία δεν είναι ουδέτερη δεξαμενή πληροφοριών, ευαισθησιών και απόψεων, αλλά μια ζωντανή και συνεχώς μεταβαλλόμενη οντότητα.

Δεν έχει καμιά σχέση με τη μνήμη του προσωπικού μας υπολογιστή.

Μοιάζει –μας το δίνει αυτό ωραιότατα η Ρίκυ Βαν Μπουσχότεν στο πρόσφατο βιβλίο της– «πολύ περισσότερο μ' ένα αεικίνητο ποτάμι, το οποίο έχει σαν σταθερά σημεία, την κοίτη (το νοητικό υπόστρωμα), την πηγή (την αρχική εμπειρία) και την εκβολή (την αφήγηση) αλλά στο οποίο το νερό ανανεώνεται συνεχώς από εισροές ποικίλης προέλευσης και διοχετεύεται σε πλήθος διακλαδώσεων και παραποτάμων».

Και όλα αυτά ταυτόχρονα μέσα στο χώρο και τον χρόνο.

Όσο καλύτερα βέβαια ταιριάζουν τα μηνύματα στα νοητικά μας σχήματα, όσο πιο συγκροτημένη είναι η εμπειρία μας, τόσο και πιο οργανωμένη παρουσιάζεται η μνήμη.

Τόσο η επικοινωνία καθίσταται πραγματική, η μνήμη ενεργή, τρόπος ύπαρξης και όχι απλά γνώσης του χτες.

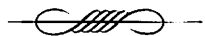
Και μόνο έτσι δε βρικολακιάζουν τα χτεσινά, δε μυθοποιούνται, αλλά αντίθετα μας επιτρέπεται να τα μελετήσουμε ήρεμα κι απλά.

Ξέρω τούτο απαιτεί αγώνα προσωπικό μα και συλλογικό.

Κι' απ' τη λέξη αγώνας δεν ξεχνώ βγαίνει και η λέξη αγωνία.

Απ' αγωνία λοιπόν, για μια άλλου είδους βαρβαρότητα κι ανελευθερία που τείνει να μας μετατρέψει όλες κι όλους σε μαζάνθρωπους προσωπικής μοναξιάς, απραξίας κι αποδοχής άκριτα μιας αντιδημοκρατικής πορείας ολοκλήρωσης του σήμερα και τούτη η γραφή για τη μνήμη, την παμπάλαια αρχαιοελληνική θεότητα που γέννησε τις Μούσες.

Άλκης Ρήγος

Περιλήψεις άρθρων και βιβλιοκρισίες προηγούμενων τευχών (20 έως και 23)

Τεύχος 20, Οκτώβριος 1996

Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: «Η οικονομική μας πολιτική πνέει τα λοίσθια», σελ. 7-16.

Το παρόν άρθρο αναφέρεται στα αίτια της αποτυχίας του σταθεροποιητικού προγράμματος που ακολουθείται στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια, διαπιστώνονται οι αποτυχίες της πολιτικής λιτότητας που ακολουθείται από την κυβέρνηση και επισημαίνονται οι ενδεδειγμένες κατευθυντήριες γραμμές που πρέπει να ακολουθήσει στο μέλλον η χώρα.

Μιχάλης Χλέτσος: «Αγορά εργασίας και ανεργία: Κριτική θεώρηση της νεοκλασικής θεωρίας», σελ. 17-38.

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να παρουσιάσει, να αναλύσει και να ασκήσει κριτική στις θέσεις που υποστηρίζει η νεοκλασική θεωρία για την αγορά εργασίας, την ανεργία και τις πολιτικές απασχόλησης. Κατά συνέπεια, στα πλαίσια αυτού του άρθρου αναλύονται τα αξιώματα τα οποία η νεοκλασική θεωρία χρησιμοποιεί για να αναπτύξει τις απόψεις της σχετικά με τα προαναφερόμενα θέματα. Η γνώση της νεοκλασικής θεώρησης για την ανεργία μας βοηθάει να κατανοήσουμε τη φύση των μέτρων που προτείνονται από τους διεθνείς οργανισμούς και την Ευρωπαϊκή Ένωση, τους στόχους των προαναφερόμενων μέτρων και την αποτελεσματικότητά τους ως προς τη μείωση του ποσοστού της ανεργίας.

Σ. Ιωαννίδης: «Οι Mises και Hayek ως κριτικοί της Μικτής Οικονομίας: Προβλήματα της αυστριακής κριτικής του σοσιαλισμού», σελ. 39-76.

Η εργασία διερευνά κατά πόσον τα επιχειρήματα που διατύπωσαν οι «Αυστριακοί» οικονομολόγοι στην περίφημη συζήτηση του μεσοπολέμου ενάντια στην βιωσιμότητα ενός συστήματος απόλυτου σχεδιασμού, είναι δυνατό να αποτελέσουν τη βάση μιας κριτικής προς το σύστημα της μικτής οικονομίας. Αναλύονται καταρχήν τα επιχειρήματα αυτά σε σχέση με το σοσιαλιστικό σύστημα και αποδεικνύεται ότι οι απόψεις των Mises και Hayek –των σημαντικότερων δηλαδή Αυστριακών οικονομολόγων– είχαν σημαντικότερες μεθοδολογικές διαφορές.

Νίκη Καλτσόγια-Τουρναβίτη: «Πολιτικές και οικονομικές ηγεσίες στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», σελ. 77-108.

Από την πλούσια βιβλιογραφία για τις ελίτ έχει καταδειχθεί ότι οι ελίτ αποτελούν πάγιο κοινωνικό φαινόμενο, που πρέπει να ερευνηθεί μέσα στο ίδιο του κοινωνικό περιβάλλον. Προκειμένου να μελετηθούν οι ελληνικές ελίτ –κοινωνικές και πολιτικές– η συγγραφέας επεξεργάζεται σε Η/Υ τις βιογραφίες όλων των ελληνικών προσωπικοτήτων που είναι καταχωρημένες σε τρεις μεγάλες εγκυκλοπαίδειες, από το 1800 μέχρι τις μέρες μας (12.800 περίπου). Οι ελίτ ιεραρχούνται σε 4 βαθμίδες ανάλογα με τη σπουδαιότητα του ρόλου τους. Τα πορίσματα της μελέτης δείχνουν εντυπωσιακές αποκλίσεις από την πορεία των ελίτ σε άλλες δυτικές χώρες κατά την ίδια περίοδο. Το κυριότερο συμπέρασμα που βγαίνει από τη διερεύνηση είναι ότι οι παράγοντες των εθνικών και πολιτικών κρίσεων, καθώς και οι ξένες επεμβάσεις ήταν αποφασιστικής σημασίας για την επιλογή, τη συνοχή και τη διατήρηση της δύναμής της.

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη: «Ονοματοδοσία και πολιτική ιστορία: Ονοματοδοτικές επιλογές στην Ελλάδα, 1940-1950», σελ. 109-126.

Η ονοματοδοσία μπορεί να θεωρηθεί ενδείκτης των ιδεολογικών και συγκινησιακών φορτίσεων σε μια ιστορική συγκυρία. Μελετήσαμε τη νοσηρή αυτή διάσταση στην ιστορικά κρίσιμη για την Ελλάδα χρονική περίοδο 1940-50 και τις διαφοροποιήσεις στην έκφραση της ονοματοδοτικής ευαισθησίας αυτής της περιόδου. Εντοπίζεται άνηση εκδήλωση της ονοματοδοτικής ευαισθησίας στη συγκυρία, τόσο σε συνάρτηση με την ιστορική στιγμή, όσο και, κυρίως, με την κοινωνική θέση των ονοματοδοτούντων. Αυτό αναδεικνύει το διαφορετικό τρόπο πρόσληψης της ιστορικής συγκυρίας από τις διάφορες κοινωνικές συσσωματώσεις.

Καίσαρ Μαυράτσας: «Η κοινωνία των πολιτών και οι εχθροί της: Αναφορά στο ύστερο έργο του Έρνεστ Γκέλνερ», σελ. 127-148.

Η έννοια της κοινωνίας των πολιτών που κυριαρχεί στο ύστερο έργο του Έρνεστ Γκέλνερ, παρουσιάζεται σήμερα ως καίριο πολιτικό σύνθημα αλλά και ως κύριο θεωρητικό ζήτημα ανά την υφήλιο. Για τον Γκέλνερ, η κοινωνία των πολιτών αναδύθηκε στη βορειοδυτική Ευρώπη και τη βόρεια Αμερική μέσα από ένα ευρύ φάσμα οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών εξελίξεων, που έλαβαν χώρα μετά το τέλος του Μεσαίωνα. Οι θεσμοί της κοινωνίας των πολιτών δημιουργούν ένα σχετικά ισομερές και ανεκτικό περιβάλλον το οποίο λάμπει δια της παρουσίας του από τις περισσότερες κοινωνίες, που είναι οργανωμένες στη βάση εντελώς διαφορετικών κοσμοθεωριών και ηθικών συστημάτων.

Κωνσταντίνος Καβουλάκος: «*Η ισχύς του λόγου στον Jürgen Habermas*», σελ. 149-174.

Το άρθρο ξεκινά με μια κριτική παρουσίαση της θεωρίας της σημασίας του J. Habermas. Η «καθολική πραγματολογία» είναι μια γενική θεωρία της επικοινωνίας, η οποία προτείνει μια στενή συσχέτιση μεταξύ της σημασίας των γλωσσικών δηλώσεων και του ζητήματος της διυποκειμενικής ισχύος τους. Ο Habermas συνδέει την καθολική δομή της δυνατής ομιλίας με μια ιδέα της αλήθειας ως της έσχατης συμφωνίας πάνω στο νόημα μιας έκφρασης, υπό τις συνθήκες μιας «ιδανικής ομιλιακής κατάστασης». Αφού δοθούν οι βασικές γραμμές αυτής της θεωρίας της αλήθειας, ασκείται κριτική στη ρυθμιστική ιδέα της «ιδανικής ομιλιακής κατάστασης». Συγκεκριμένα η κριτική προσπαθεί να δείξει ότι οι ισχυρές εξιδανικεύσεις της χαμπερμασιανής «συναινεσιακής θεωρίας της αλήθειας» είναι λανθασμένες και παραπλανητικές για μια πραγματολογική θεωρία της σημασίας.

Γρηγόρης Καραφύλλης: «*Η εργαλειακή αντίληψη του Γ. Κορδάτου για τη γλώσσα και η αυταξία της*», σελ. 175-194.

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται ότι ο Γ. Κορδάτος εξετάζει το ζήτημα της γλώσσας κάτω από ιδεολογικό μανδύα και υπό την οπτική της «ιστορικοδιαλεκτικής» μεθόδου. Προτείνει την καθιέρωση της ζωντανής γλώσσας, αλλά ταυτόχρονα εμμένει στην εργαλειακή της χρήση. Η γλώσσα είναι για αυτόν μέσον συνεννόησης των ανθρώπων, παρακολουθεί την πολιτική και κοινωνική εξέλιξη και έχει ταξική διάσταση. Για αυτό η σύγχρονη γλώσσα επιβάλλεται από την επαναστατική τάξη. Είναι φανερό ότι ο Κορδάτος δε συνδέει σταθερά τη γλώσσα με τη σκέψη και περιορίζεται στο λειτουργικό της χαρακτήρα, χωρίς να επεκτείνεται στο δομικό. Αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσα από μία δυαδική διάσταση που οδηγεί στη δυαδική γλωσσική έκφραση. Δεν προβάλλει την αυταξία της γλώσσας ως δομικού στοιχείου της ανθρώπινης σκέψης με δική του αυτοαναφορά και ως παγιωμένου ιδιαίτερου σώματος που εξελίσσεται με βραδύτερους ρυθμούς.

Προτάσεις

Λόης Λαμπριανίδης: «*Η διδασκαλία του αντικειμένου της Γεωγραφίας στα ελληνικά Πανεπιστήμια: Μία πρώτη προσέγγιση*», σελ. 195-233.

Ένα κεντρικό ερώτημα το οποίο επιχειρείται να απαντηθεί στο παρόν άρθρο είναι γιατί η διδασκαλία της γεωγραφίας ήταν μέχρι πρότινος υποβαθμισμένη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Η πρόσφατη ίδρυση, ιδιαίτερων πανεπιστημιακών τμημάτων στο αντικείμενο, αντιμετωπίζεται ως απόρροια της όξυνσης των προβλημάτων από την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας και τη συνειδητοποίησή τους.

Τεύχος 21, Μάιος 1998

Αντώνης Γεωργούλας: *«Από την πατρωνεία στο λαϊκισμό: Κοινωνική θεωρία και πολιτικές σχέσεις»*, σελ. 5-30.

Σε αυτήν την εργασία επιχειρώ να δείξω την αδιόρατη γραμμή που ενώνει τις ιδέες της πολιτικής πελατείας και του λαϊκισμού, οι οποίες αποτελούν το σταθερό αντίπαλο της εκσυγχρονιστικής ιδεολογίας. Η προηγούμενη αντίθεση οικοδομείται πάνω στην ιδέα του μη ολοκληρωμένου κοινωνικού συστήματος ή και της ταξικο-πολιτικής ασυνάφειας. Ωστόσο, πίσω από τους μύδρους που εκτοξεύουν οι «εκσυγχρονιστικές» ιδεολογίες, βρίσκονται συγκεκριμένες αξιώσεις για την αναδιανομή των δυνατοτήτων πρόσβασης στο χώρο των οικονομικών ευκαιριών και της κοινωνικής ισχύος.

Ζακί Πруνεvτύ: *«Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της τρομοκρατίας»*, σελ. 31-51.

Απρόβλεπτη και δύσκολα αντιμετωπίσιμη απειλή για τις σύγχρονες δημοκρατίες, η τρομοκρατία πρέπει να διακριθεί από τον απολογητικό λόγο που χρησιμοποιεί. Κατ' αρχήν, δεν είναι δυνατόν να τη συγγέει κανείς με τον αναρχισμό, από τον οποίο τη χωρίζει μία ολόκληρη φιλοσοφία της εξουσίας και της ελευθερίας, καθώς και ένα σύνολο αξιών. Εχθρικές προς τα δικαιώματα του ανθρώπου, όλες οι τρομοκρατίες – όπως και να αυτοχαρακτηρίζονται – τρέφουν την ίδια λατρεία για τη βία και αυτονομιοποιούνται με τους ιερούς, όπως τους έχουν ονομάσει, σκοπούς τους. Η τρομοκρατία δρα στα περιθώρια του κοινωνικού αφού είναι τελειώς αποκομμένη από τους πολίτες στο όνομα των οποίων ενεργεί. Συγχρόνως όμως μπορεί εν μέρει να θεωρηθεί ως καρπός των δυσλειτουργιών και των ελλείψεων που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες δημοκρατίες.

Γιώργος Σκουλάς: *«Εισαγωγή στα θεμέλια του αυταρχισμού»*, σελ. 53-86.

Το άρθρο αυτό πραγματεύεται διαλεκτικά το θέμα του αυταρχισμού στη σύγχρονη εποχή. Αποπειράται μια ανάλυση που περιλαμβάνει τις ψυχολογικές, φιλοσοφικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις του φαινομένου. Το επικεντρωμένο ενδιαφέρον πάνω στις θεωρητικές πλευρές του αυταρχισμού απορρέει κυρίως από την ιδέα ότι η λογική του θετικισμού, η οποία εκδηλώνεται στον ύστερο κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό σχηματισμό, υιοθετείται για την υποταγή του ατόμου. Τοιουτοτρόπως επιχειρείται όχι μόνο μια εξέταση των περισσότερων εκείνων διαστάσεων που είναι εγγενείς των σύγχρονων αυταρχικών κρατών αλλά και μια κριτική, στο μέτρο του δυνατού, εφόσον κάθε μελέτη αυταρχισμού ορίζεται ως κριτική κυριαρχίας.

Γιώργος Ρουσόπουλος: «Παράσταση και ιδεολογία στην παράσταση στο νεότερο εμπειρισμό», σελ. 87-102.

Η εργασία επικεντρώνεται στην κρίση που αντιμετωπίζει η νεότερη γνωσιολογία και ο νεοθετικισμός. Προτείνονται κατάλληλα εννοιολογικά εργαλεία, όπως παράσταση (Representation, Vorstellung), αναλυτικοαναφορικότητα και Αναλυτική της Παράστασης, ως βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν τη διαμόρφωση της νεότερης γνωσιολογίας, και του λογικού εμπειρισμού ειδικότερα. Υποστηρίζουμε ότι η ιδιόμορφη κατάσταση στην οποία περιέρχεται ο λογικός εμπειρισμός (κρίση) είναι αποτέλεσμα των ιεραρχημένων και μονοδρομικών σχέσεων που εγκαθιδρύονται ανάμεσα στα βασικά στοιχεία της γνωσιοθεωρητικής πρακτικής (ιδεολογικοποίηση της παράστασης).

Βασίλης Φούσκας: «Ο νεοαναθεωρητικός σοσιαλισμός και η πνιγμένη φωνή του νέου ΠΑΣΟΚ», σελ. 103-113.

Το άρθρο αυτό επιχειρεί να ερμηνεύσει το σύγχρονο πολιτικό πρόσωπο του ΠΑΣΟΚ μέσα από την τάση του νεοαναθεωρητισμού που χαρακτηρίζει σήμερα τη δυτικοευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία.

Διαφαίνεται ότι το ΠΑΣΟΚ είχε μία δυσκολία να εγκολπώσει τη νεοαναθεωρητική πολιτική, γεγονός που αποδίδεται στο ότι τα κομματικά και λαϊκά συμφέροντα αρθρώνονταν μέσα από τις δομές του κενυσιανού κράτους, του οποίου η κορπαριστική εκδοχή διέφερε από αυτή της Β. Ευρώπης.

Σήμερα υπάρχει μία ασταθής ισορροπία μεταξύ νεοαναθεωρητικού και παπανδρεϊκού σοσιαλισμού που εκφράζεται και στο πολιτικό πρόγραμμα.

Ηλίας Κουσκουβέλης: «Η έννοια της σταθερότητας στη θεωρία της διεθνούς πολιτικής», σελ. 115-141.

Στόχος της μελέτης είναι να προσδιορίσει και να κατανοήσει την έννοια της «σταθερότητας», μίας έννοιας που χρησιμοποιείται ευρύτατα στο λεξιλόγιο της διεθνούς πρακτικής. Η προσπάθεια επιχειρείται μέσω της μελέτης των θεωρητικών ρευμάτων (θεωρία της «ισορροπίας ισχύος», της «αμοιβαίας αποτροπής», «του κύκλου της ισχύος», της «ιεραρχικής ισορροπίας» και των «διεθνών καθεστώτων») που στις Ηνωμένες Πολιτείες προσπάθησαν να περιγράψουν, να προσδιορίσουν και να αναλύσουν την έννοια της «σταθερότητας».

Η μελέτη συμβάλλει στον εμπλουτισμό της επί του θέματος ελληνικής βιβλιογραφίας. Παράλληλα, αποκαλύπτει την εννοιολογική ασάφεια του όρου και, ταυτόχρονα, ελέγχει την επιστημονική και θεωρητική αξία ή τη δυνατότητα συμβολής της έννοιας της «σταθερότητας» στην περαιτέρω ανάπτυξη της επιστήμης της Διεθνούς Πολιτικής.

Ιωσήφ Ιωσήφ: «*Η πορεία της Κύπρου προς την Ευρωπαϊκή Ένωση: Εισήγηση για μια δυναμική ενταξιακή στρατηγική*», σελ. 143-162.

Η Κύπρος βρίσκεται σε προενταξιακή πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και αναμένεται να καταστεί πλήρες μέλος κατά την επόμενη διεύρυνση. Το άρθρο αυτό ασχολείται με την ενταξιακή προοπτική της Κύπρου και εισηγείται βασικές κατευθυντήριες γραμμές για τη διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής ενταξιακής στρατηγικής. Έμφαση δίνεται στον εντοπισμό και αξιοποίηση των μέσων και δυνατοτήτων που διαθέτει η Κύπρος για καλύτερη μεθόδευση των ενταξιακών προσπαθειών και προετοιμασιών. Η ένταξη θεωρείται ένας κινούμενος στόχος που απαιτεί στρατηγική ευελιξίας και προσαρμογής σε μεταβαλλόμενα δεδομένα. Τονίζεται, επίσης, η ανάγκη συντονισμού ενεργειών στα πλαίσια ενός ευρύτερου σχεδίου προγραμματισμού και δράσης σε διάφορα επίπεδα.

Χρήστος Μπάτζιος: «*Κοινωνικοοικονομική ταυτότητα της Αλβανίας και προοπτικές οικονομικής συνεργασίας*», σελ. 163-186.

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται τα κυριότερα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της Αλβανίας, καλύπτοντας σχετικά ολόκληρο το φάσμα των παραγωγικών της δραστηριοτήτων. Παρατίθενται εκτιμήσεις και στοιχεία που αντανακλούν στο εξωτερικό εμπόριο, στο αναπτυξιακό θεσμικό περιβάλλον και στο νομικό πλαίσιο για την πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων. Αναλύονται οι προοπτικές οικονομικής συνεργασίας με την Ελλάδα κατά τομέα οικονομικής δραστηριότητας και σημειώνονται τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της Ελλάδας για την πραγματοποίηση επενδύσεων στο γεωγραφικό χώρο της Αλβανίας.

Γεώργιος Βουλγαράκης: «*Η αειφόρος ανάπτυξη και η αρχή της ισότητας μεταξύ των γενιών*», σελ. 187-208.

Μια πειστική λύση – την πειστικότερη τουλάχιστον ως σήμερα, στο περιβαλλοντικό πρόβλημα του πλανήτη – μπορεί να δώσει μια διαδικασία ανάπτυξης, με κύριο χαρακτηριστικό την αειφορία.

Αυτό, εκτός των άλλων προϋποθέτει την αποζημίωση του μέλλοντος από τις μειώσεις που προξενούνται από το παρόν. Πράγμα που μπορεί να πραγματοποιηθεί, μόνο με το σχεδιασμό ενός πλέγματος πολιτικών, με αναφορές σε όλα τα επίπεδα δράσης τους ανθρώπου, που υπακούουν σε ένα «λογικό κανόνα» και θα στοχεύουν στη μεταβίβαση μιας λίμπας πλούτου ανάμεσα στις γενιές.

Νικόλαος Τσίρος: «*Η θεωρία της προσομοίωσης στο έργο του Ζαν Μπωντρυγιάρ: Το μεταμοντέρνο στα πλέον ριζοσπαστικά όριά του*», σελ. 209-224.

Η θεωρία της προσομοίωσης (simulation) του Ζαν Μπωντρυγιάρ (Jean Baudrillard) και οι πολιτικές έννοιες που εμπεριέχονται σε αυτήν παρουσιάζουν τα κατά τη γνώμη μας νεότερα και ταυτοχρόνως πλέον ριζοσπαστικά όρια της μεταμοντέρνας θεωρίας. Η συστηματική προσέγγιση και περιγραφή τους θα αποτελέσουν το αντικείμενο του παρόντος άρθρου. Μέσα από το ιδιότυπο νοηματικό βάρος, που ο συγγραφέας προσδίδει σε λέξεις-κλειδιά της ανάλυσής του, όπως «προσομοίωση», ως έννοια γένους, «μάζα», «εξουσία», «αντικείμενο», θα αναλύσουμε το περιεχόμενο της θεωρίας και θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε τα σημεία εκείνα που συνιστούν, αφενός την έναρξη γόνιμου θεωρητικού διαλόγου, αφετέρου πηγές έντονου κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού.

Βασιλική Λαλαγιάννη: *«Λογοτεχνία και πολιτική: Η αντιμιλιταριστική γραφή του L.F. Céline»*, σελ. 225-233.

Τα ιδεολογικά ρεύματα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου συντέλεσαν στην έντονη πολιτικοποίηση της λογοτεχνίας με εμφανή το διαχωρισμό του συντηρητικού και του δημοκρατικού χώρου. Ο L.F. Céline, «ιερό τέρας» της λογοτεχνίας κατά τον François Nadaud επικρίθηκε για αντισημισμό και φιλοφασιστικά αισθήματα. Ο Céline έχει όμως να επιδείξει ένα αντιμυλιταριστικό πνεύμα και μία ανατρεπτική πρόθεση που τον αναγάγουν σε ουμανιστή και ειρηνιστή συγγραφέα. Στα μυθιστορήματά του ο πόλεμος παρουσιάζεται ως ο έσχατος παραλογισμός της ανθρώπινης ύπαρξης. Το αντιπολεμικό και αντιαποικιοκρατικό πνεύμα, η απόρριψη του ηρωισμού, ο φόβος του θανάτου, αποτελούν δομικά στοιχεία της θεματικής του L.F. Céline.

Προτάσεις

Φίλιππος Νικολόπουλος: *«Η σύγχρονη Ρωσία, τα προβλήματα της και ο ρόλος των Κοινωνικών Επιστημών»*, σελ. 235-244.

Εκτιμήσεις και προβληματισμοί με βάση μια συζήτηση-συνέντευξη με την Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας και αναπληρώτρια Κοσμήτορα της Σχολής Κοινωνιολογίας του Κρατικού Πανεπιστημίου της Μόσχας (Λομονόσωφ) Βαλεντίνα Χάρτσεβα.

Βιβλιοκριτικές

P. McCarthy: *«Η Ιταλία μέσα στη θύελλα»*, Presses de la FNSP, Paris, 1995, σελ. 245-246.

Jeremy Rifkin: *«Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της»*, Μετάφραση: Γ. Κοβαλένκο, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση Ν. Κοτσιάς, Πρόλογος: R.L. Heibroner, εκδόσεις «Νέα Σύνορα» - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996, σελ. 247-251.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Χαράλαμπος Χαρίτος: «Το ελληνικό ηγπιαγωγείο και οι ρίζες του - Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής Αγωγής», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 253-254.

Γιώργος Σκουλάς: «Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος, Μορφές Κράτους και Πρακτικές Κοινωνικών Τάξεων», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 254-255.

Τεύχος 22, Σεπτέμβριος 1997

Γιώργος Κοντογιώργης: «Η ιδεολογία της 4ης Αυγούστου», σελ. 5-29.

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου χαρακτηρίζει η διχοτομία μεταξύ της αυταρχικής επιλογής του Θρόνου και της ολοκληρωτικής βούλησης του Ιωάν. Μεταξύ. Το ιδεολογικό του πρόταγμα αναγορεύει ευθέως το κράτος σε αποκλειστικό συντελεστή του πολιτικού γίνεσθαι. Διαφοροποιείται, επομένως, από το ομόλογο «εθνικοσοσιαλιστικό» πρόταγμα της εποχής του, που επιφυλάσσει στο κόμμα μια κομβική θέση στο σύστημα. Η ιδιαιτερότητα αυτή, οφείλεται στο ότι η ελληνική κοινωνία δεν προσφερόταν, από τη φύση της, για την καλλιέργεια ολοκληρωτικών κινήματων. Έτσι, αν και κοινοβουλευτισμός και πολιτική τάξη αποδείχθηκαν ανέτοιμοι να ανταποκριθούν στις συνθήκες της μετα-μικρασιατικής εποχής, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου παρέμεινε μέχρι τέλους δέσμιο της πολιτικής προαίρεσης του Θρόνου.

Περσεφόνη Ζέρη: «Ραδιοτηλεοπτική πολιτική και ραδιοτηλεοπτική τάξη. Ελληνικές ιδιαιτερότητες», σελ. 31-50.

Με σημείο αναφοράς τη σχέση της οικονομικής βάσης των μέσων και της εξουσίας της γνώμης, της οικονομικής εξουσίας των μέσων και της προγραμματικής ποικιλομορφίας σκιαγραφούνται σ' αυτό το άρθρο οι εξής τομείς: αφενός η συνταγματική διασφάλιση της ραδιοτηλεόρασης σε σύνδεση με το ρόλο του κράτους και τη θέση της ραδιοτηλεόρασης στο πολιτικό σύστημα και δεύτερον ο ιδιαίτερος, παρεμβατικός ρόλος του κράτους ως διοίκησης και νομοθέτη στην οργάνωση της δημόσιας και της ιδιωτικής ραδιοτηλεόρασης και στον καθορισμό του τρόπου χρηματοδότησής της με τρόπο που θέτει σε κίνδυνο τη διαδικασία της ελεύθερης ραδιοτηλεοπτικής παραγωγής.

Ιωάννα Τσίγκανου: «Το "κοινωνικό μειονέκτημα" της παραβατικότητας», σελ. 51-69.

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται η αποκωδικοποίηση («decoding») της έννοιας του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός», με έμφαση στους μηχανισμούς περιθωριοποίησης ανήλικων παραβατών και ατόμων με εγκληματική δράση και παρελθόν. Η προσέγγιση είναι κοινωνιολογική και στοχεύει στην «ανάγνωση» της φαινομενολογικής αναδιατύπωσης του όρου το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας, μέσα από την ιδεολογία και την πρακτική των διαδικασιών του «πολιτισμικού κεφαλαίου» και του «κοινωνικού φράγματος».

Αγάπη Κανδυλάκη: «Σεξουαλική παρενόχληση ανηλίκων: Ο επαγγελματικός «λόγος» σε κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης», σελ. 71-95.

Το άρθρο εστιάζεται στη μελέτη της εξέλιξης της γνώσης για τη σεξουαλική παρενόχληση των ανηλίκων. Προτείνει ένα θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης επηρεασμένο από τη διαλεκτική ανάλυση (discourse analysis) του Φουκώ και επικεντρώνεται στο πώς διαμορφώνεται ο επαγγελματικός «λόγος» των κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων και επιμελητών ανηλίκων μέσα από κύκλους αναγνώρισης και απόκρυψης. Η ανασκόπηση της εξέλιξης συμπληρώνεται με την κατηγοριοποίηση και ομαδοποίηση των θεωρητικών προσεγγίσεων του «λόγου» της σεξουαλικότητας και εξετάζεται η συσχέτιση αυτών με την εξέλιξη της γνώσης για τη σεξουαλική παρενόχληση.

Γεώργιος Μάρδας: «Άτομα με ειδικές ανάγκες (Α.Μ.Ε.Α.). Ένα ευαίσθητο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής», σελ. 97-105.

Τα προβλήματα των αναπήρων (ατόμων με ειδικές ανάγκες) είναι πολύπλευρα και εμπλέκουν ένα μεγάλο φάσμα της Κοινωνικής Πολιτικής. Το βασικό αίτημα των ατόμων αυτών συνίσταται στη διασφάλιση περίθαλψης, επαγγελματικής κατάρτισης και αποκατάστασης και τέλος κοινωνικής ένταξης.

Στην Ελλάδα δεν υπάρχει σοβαρή μεθοδευμένη προγραμματική αντιμετώπιση ενός ειδικού προγράμματος προστασίας των εν λόγω ατόμων.

Αναστάσιος Μιχόπουλος: «Ελληνική σχολική οργάνωση: Συγκριτική θεώρηση της εφαρμογής των θεωριών υποκινητικής συμπεριφοράς του Maslow και του Herzberg», σελ. 107-126.

Η παρούσα έρευνα αναφέρεται στη μελέτη του προβλήματος υποκίνησης των εκπαιδευτικών (δασκάλων και καθηγητών) της σχολικής οργάνωσης, μέσα από μια συγκριτική θεώρηση των αποτελεσμάτων, που προέκυψαν από την εφαρμογή των θεωριών του Maslow και του Herzberg.

Νικόλαος Τσίρος: *«Πολιτικές όψεις του μεταμοντερνισμού στο έργο του Jean Francois Lyotard»*, σελ. 127-152.

Το άρθρο εκκινεί με την κριτική παρουσίαση της γλωσσοκεντρικής θεώρησης του J.F. Lyotard, στο πλαίσιο της οποίας ο Γάλλος φιλόσοφος προβαίνει στη βαθμιαία θεωρητική επαναθεμελίωση κλασικών πολιτικών εννοιών της μαρξιστικής σχολής. Στη συνέχεια εξετάζεται το ιδιαίτερο νοηματικό βάρος που αποκτούν οι έννοιες αυτές στο σύνολο του έργου του και η συνεισφορά τους για τη σύσταση μίας ανανεωμένης, απαλλαγμένης από ολιστικά σχήματα, πολιτικής θεωρίας.

Κώστας Λάμνιαν: *«Η έννοια της ικανότητας του υποκειμένου. Θεματοποίηση της υφής της έννοιας. Ανάδειξη του κοινωνικού πεδίου»*, σελ. 153-178.

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια προσπάθεια θεματοποίησης της υφής της έννοιας της ικανότητας του υποκειμένου. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρόλος του κοινωνικού πεδίου στη διαδικασία συγκρότησης και ανάπτυξης της. Ωστόσο, προκειμένου να διερευνηθούν τα συγκεκριμένα πλαίσια δημιουργίας και ανάπτυξης των λογικών δομών, επιχειρείται:

1. Σύντομη κριτική αναφορά στην υπερβατική και την υπερβατολογική διάσταση της έννοιας. Η αναφορά αυτή αναδεικνύει την απαίτηση της στροφής προς το κοινωνικό πλαίσιο.

2. Θεμελίωση της συγκεκριμένης στροφής, η οποία περιλαμβάνει:

α. Τη συμβολή των γενετικών επιστημών στο άνοιγμα του κοινωνικού πεδίου.

β. Τη ριζοσπαστικότερη στροφή προς το κοινωνικό πλαίσιο, η οποία εκδηλώνεται με τις απόψεις των Habermas και Adorno.

Γεώργιος Φιλίππου, Μαρία Καίλα, Έλενα Θεοδωροπούλου: *«Η ευρωπαϊκή πρόκληση και τα περιφερειακά Πανεπιστήμια. Το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Κύπρου»*, σελ. 179-194.

Η περίπτωση της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Κύπρου, με όλα τα προβλήματα που η ίδρυση αυτή προκάλεσε, είναι, μέσα από την ιδιαιτερότητά της, εξαιρετικά ενδεικτική του όλου πλαισίου των προβλημάτων που σχετίζονται με τον αναβαθμισμένο ρόλο τον οποίο καλούνται να παίξουν τα περιφερειακά Πανεπιστήμια. Κάτω από αυτήν την οπτική γωνία, η αυτόνομη και ενεργητική συμμετοχή των Πανεπιστημίων στο κοινωνικό γίγνεσθαι και η οργάνωσή τους στη βάση στόχων που εξυπηρετούν τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ιδέας, δεν μπορεί πλέον παρά να είναι καταλυτική και αναγκαία.

Βιβλιοκριτική

Stathis Damianakos: «*Le paysan grec, défis et adaptations face à la société moderne (Ο Έλληνας αγρότης, προκλήσεις και προσαρμογές απέναντι στη σύγχρονη κοινωνία)*», εκδόσεις L' Harmattan, Paris, 1996, σελ. 195-198.

Προτάσεις

Παναγιώτης Βύρας, Ιωάννης Νέστορος: «*Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης*», σελ. 199-214.

Γίνεται μια αναφορά στο επιστημονικό έργο και στην κοινωνική δράση του Γερμανού ψυχιάτρου Magnus Hirschfeld που θεωρείται θεμελιωτής της σύγχρονης σεξολογίας. Το άρθρο επικεντρώνεται σε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Χαράλαμπος Χαρίτος: «*Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του - Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής Αγωγής*», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 1996, σελ. 215-216.

Γιώργος Σκουλάς: «*Κοινωνικές Τάξεις και Κράτος, Μορφές Κράτους και Πρακτικές Κοινωνικών Τάξεων*», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1996, σελ. 217-218.

Τεύχος 23, Μάρτιος 1998

Γεώργιος Κοντογιώργης: «*Η πολιτική επιστήμη στην Ελλάδα*», σελ. 7-64.

Η πολιτική ορίζεται συνολικά ως ταυτολογία της εξουσίας. Η ιδιαιτερότητα του νεοελληνικού παραδείγματος έγκειται στο ότι εισέρχεται στο κοσμοσύστημα του κράτους-έθνους όχι από τη φεουδαρχία αλλά ευθέως από ένα ολοκληρωμένο ανθρωποκεντρικό κοσμοσύστημα όπως το ελληνικό, στο οποίο η πολιτική αναδεικνύεται επίσης ως ελευθερία και ως αγαθό. Ως εκ τούτου, προσφέρεται για την παρακολούθηση των μεταλλαγών του πολιτικού φαινομένου και κατ' επέκταση της περιέλευσής του

αρχικά στην αρμοδιότητα των επιστημών του κράτους και στη συνέχεια της πορείας προς τη συγκρότηση ενός αυτόνομου επιστημονικού χώρου.

Νίκος Μαραντζίδης: «*Το παράλογο στην εκλογική συμπεριφορά*», σελ. 65-84.

Η ανάλυση της συμπεριφοράς του ψηφοφόρου αποκλειστικά διαμέσου του μοντέλου της ορθολογικής επιλογής αποτυγχάνει συχνά να εξηγήσει κάποιες στάσεις που διαμορφώνονται στον εκλογέα. Η ανορθολογική προσέγγιση της εκλογικής συμπεριφοράς άνοιξε νέους δρόμους στην πολιτική ανάλυση διευρύνοντας το πεδίο των δυνατών απαντήσεων στο ερώτημα: γιατί το άτομο ψηφίζει αυτό που ψηφίζει; Κάτω όμως από τη στέγη της ανορθολογικής συμπεριφοράς εντάσσονται πολύ διαφορετικά φαινόμενα – οτιδήποτε δηλαδή δεν μπορεί να θεωρείται ορθολογική συμπεριφορά. Το άρθρο αυτό επιχειρεί μια ταξινόμηση των σημαντικότερων τύπων της ανορθολογικής εκλογικής συμπεριφοράς και την παρουσίαση των βασικών χαρακτηριστικών του καθενός από αυτούς τους τύπους.

Μενέλαος Γκίβαλος: «*Προβλήματα του ατομικού και συλλογικού πράττειν στο σύστημα των θεσμών*», σελ. 85-114.

Το πρόβλημα διατύπωσης μιας θεωρίας του θεσμικού πράττειν επικεντρώνεται κατ' εξοχήν στην αποδοχή ή την άρνηση να συνδεθεί το ορθοπρακτικό αίτημα με τα περιεχόμενα των ιστορικο-κοινωνικών διαδικασιών.

Η εργασία αυτή προσεγγίζει το κύριο επιχείρημα του ορθού πράττειν σε τρεις βασικούς θεμελιωτές της κλασικής θεωρίας (Χέγκελ, Μαρξ, Μ. Βέμπερ) και επιχειρεί μια συγκριτική ανάλυση και ανακατασκευή των επιχειρημάτων που συγκροτούν τους αντίστοιχους τύπους του ορθού πράττειν στο σύστημα των θεσμών.

Ως συνέχεια, αλλά και ως ανακατασκευή, των παραδοσιακών τύπων πράττειν, η σύγχρονη προβληματική, είτε προτείνει την εισαγωγή ηθικοπολιτικών κριτηρίων στους τύπους συγκρότησης του ορθού πράττειν, είτε επαναφέρει το καντιανό αίτημα της σύνδεσης του ορθοπρακτικού πλαισίου με τον τυπικό κανόνα.

Νίκος Δεμερτζής, Αντώνης Αρμενάκης: «*Εθνική ταυτότητα και εθνικά θέματα στα ΜΜΕ: Η περίπτωση της ενδιάμεσης συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και ΠΓΔΜ στον τύπο*», σελ. 115-138.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι η καταγραφή και η ανάλυση της στάσης των ΜΜΕ μέσα από τη μελέτη των εφημερίδων της εποχής.

Ιωάννης Καμαριανός: «*Εξουσία και επικοινωνία: Τεχνολογικές και τεχνοκρατικές ρυθμίσεις στο μαγικό κόσμο των ΜΜΕ*», σελ. 139-158.

Η εξουσία και ο κοινωνικός έλεγχος αποτελούν ένα από τα κεντρικά σημεία κοινωνικού προβληματισμού και επιστημονικής μελέτης. Σκοπός του συγγραφέα είναι να καταδείξει πώς οι νέες οργανωτικές δομήσεις ενισχύουν τα φαινόμενα αυτά στα πλαίσια της συνεχόμενης κοινωνικής μεταλλαγής. Οι επιστημονικές ανακαλύψεις και οι νέες τεχνολογίες έχουν μεταμορφώσει ριζικά την μορφή και την ουσία του πολιτισμικού λόγου καθιστώντας την αρχική αισιοδοξία για κοινωνίες ισότητας «εικονική πραγματικότητα».

Κώστας Δικαίος: *«Η βρετανική πολιτική 1979-1994: Το “νέο ηγεμονικό σχέδιο” και μια νέα κατανόηση του “βοναπαρτισμού”»,* σελ. 159-189.

Το άρθρο προσεγγίζει δεδομένα από δημοσκοπήσεις και εκλογολογικά στοιχεία και προσπαθεί να τα αναλύσει σε ένα πλαίσιο ταξικών συγκρούσεων και εναλλασσόμενων ταξικών συμμαχιών. Κύριος στόχος είναι να προσφέρει μια νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και ηγεμονία, και να τις συνδέσει με εμπειρική τεκμηρίωση. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιεί τις εξελίξεις στη βρετανική πολιτική ως περιπτωσιολογική μελέτη.

Αικατερίνη Μαριδάκη-Κασσωτάκη: *«Η μεταβλητότητα της αναπαράστασης εννοιών στη μακρόχρονη μνήμη: Μια αναπτυξιακή προσέγγιση»,* σελ. 191-201.

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν η μελέτη της μεταβλητότητας της αναπαράστασης ονοματικών και αφηρημένων εννοιών σε νήπια, παιδιά, εφήβους και ηλικιωμένους. Το θέμα αυτό διερευνήθηκε με βάση τους ορισμούς που έδιναν τα παραπάνω άτομα σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα σε ορισμένο αριθμό ονοματικών και αφηρημένων εννοιών. Από τα αποτελέσματα της έρευνας προέκυψε ότι οι αναπαραστάσεις ονοματικών και αφηρημένων εννοιών νηπίων, παιδιών, ενηλίκων και ατόμων της τρίτης ηλικίας χαρακτηρίζονται από μεταβλητότητα. Οι διαπιστώσεις αυτές ενισχύουν ανάλογα συμπεράσματα προηγούμενων ερευνών και διευρύνουν πρόσφατες θεωρίες σχετικές με τη δομή και λειτουργία της μακρόχρονης μνήμης.

Βύρας Παναγιώτης, Νέστορος Ιωάννης: *«Magnus Hirschfeld: Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης»,* σελ. 203-218.

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια αναφορά στο επιστημονικό έργο και στην κοινωνική δράση του Γερμανού ψυχιάτρου Magnus Hirschfeld που θεωρείται θεμελιωτής της σύγχρονης σεξολογίας. Το άρθρο επικεντρώνεται σε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα.

Olivier Revault d' Allones: «Ο Ενρίκο Μπαζ παίζει και κερδίζει», σελ. 219-233.

Να εισάγει φαντασία στην αυστηρότητα, ανανέωση στην παράδοση φανταστικό στο πραγματικό. Να υποχρεώνει την επαγωγική σκέψη να συνυπάρξει με την αχαλίνωτη ευαισθησία, την τάξη με το αυθόρμητο, τον κανόνα με την υπέρβαση, την ειρωνεία με το σοβαρό, αυτό που είναι νόμος με εκείνο που δεν είναι, αυτό είναι το πρόγραμμα που καθόρισε ο Ενρίκο Μπαζ όταν ανέλαβε να δημιουργήσει τα τριάντα δύο κομμάτια σκακιού.

Βιβλιοκριτική

Μπένεντικτ Άντερσον: «Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού», Μετάφραση: Ποθητή Χαντζαρούλα, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1997, σελ. 235-238.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Γιάννης Μηλιός: «Θεωρίες για τον παγκόσμιο καπιταλισμό», εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1997, σελ. 239-240.

Εμμανουήλ Παπαζαχαρίου: «Ο άλλος Θεόφιλος», εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, 1997, σελ. 240-241.

Γιάννης Μηλιός: «Τρόποι παραγωγής και Μαρξιστική Ανάλυση», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 242.

Guy Haarscher - Maro Telon (επιμ.): «Μετά τον Κομμουνισμό», Προλεγόμενα: Γ.Δ. Κοντογώργης, εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα, 1997, σελ. 242-244.

Θανάσης Αλεξίου: «Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση, η κοινωνική πολιτική ως μηχανισμός ελέγχου και κοινωνικής πειθάρχησης», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1998, σελ. 244-245.

Γιώργος Σταμάτης: «Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1997, σελ. 245.